

N. Rózsa Erzsébet

AZ ARAB TAVASZ

A KÜLPOLITIKA VILÁGA

N. Rózsa Erzsébet

AZ ARAB TAVASZ

A Közel-Kelet átalakulása

Osiris Kiadó – Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest, 2015

A kötet megírását és megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap

© N. Rózsa Erzsébet, 2015
© Osiris Kiadó, 2015
© Külügyi és Külgazdasági Intézet, 2015

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz,
sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
Műszaki szerkesztő, tördelő Kurucz Dóra
A térképeket készítette Sebők László
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 260 9

Fodor Sándor emlékének

„Modern életet él. Tartja magát a nyugati eredetű polgári és büntetőjoghoz, a társadalmi és gazdasági tranzakciók minden kuszaságába belekeveredik, de sohasem tudja pontosan, hogy ezek mennyire felelnek meg muszlim hitének, vagy mennyire mondanak neki ellent. Magával sodorja az élet áradása, és mindaddig el is felel a kétségeit, amíg pénteken meg nem hallja az imámot vagy valamelyik újság vallási mellékletét el nem olvassa, amikor ezek a régi kétségek visszatérnek, és váratlan aggodalommal töltik el. Rádöbben, hogy ebben az új társadalomban valami tudathasadás gyötri: egyik felével hisz, imádkozik, böjtöl és elvégzi a zarándoklatot. A másik fele azonban semmisnek tekinti ezeket az értékeket a bankokban, bíróságokon és az utcákon, de még a mozikban és színházakban is, sőt talán otthon is, családjá körében, amikor a tévét nézik.”

Nagib Mahfúz
(Tüske László fordítása)

TARTALOMJEGYZÉK

AZ ARAB TAVASZ. A KÖZEL-KELET ÁTALAKULÁSA	13
AZ ARAB VILÁG KIVÉTELESSÉGE	19
Az arab nyelv	24
Az arab kultúra	26
Az arab történelem	27
Az arab „nemzeti” identitás a politikai ideológia tükrében	
19. század elejétől napjainkig	29
<i>Az európai behatolás és az Oszmán-török Birodalom végnapjai</i>	30
<i>A független arab nemzetállamok létrejötte a 20. század közepéig</i>	32
<i>A kétpólusú világban</i>	34
<i>Az Arab Liga és Izrael Állam megszületése, az első arab–izraeli háborúk (1945–1967)</i>	35
<i>Az útkeresés és a reiszlamizáció az 1967-es „vereség” után</i>	38
<i>A globalizáció kora</i>	40
Arab külpolitika és arabközi politika –	
az arab identitás külpolitikai realizálásának kérdései	42
<i>Az Arab Liga</i>	44
<i>Izrael Állam létrejötte és a palesztin kérdés</i>	46
<i>Az iraki háborúk</i>	52
<i>A regionális biztonságpolitika megoldatlansága</i>	55
<i>A közös arab védelmi képesség hiánya</i>	58
<i>Az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa</i>	60
<i>A Damaszkuszi Nyilatkozat</i>	61
<i>Egyéb regionális együttműködések</i>	61
<i>Az Arab Maghreb Unió (AMU)</i>	62
<i>Az Arab Együttműködés Tanácsa (ACC)</i>	62

AZ ARAB TÁRSADALOM AZ ARAB TAVASZ ELŐESTÉJÉN	63
Az arab társadalmak kettőssége és autoriter jellege: a patrimonialis rend a modernizáció és a globalizáció folyamataiban	63
A demográfia	66
A gazdaság	69
Oktatás és (írás)tudás	71
Migráció és urbanizáció	73
Munkahelyteremtés és munkanélküliség	77
 AZ ARAB TAVASZ	 79
Az arab tavasz terminológiája	79
A forradalom terminológiája	80
Köztársaság vs. monarchia	82
Karizmatikus vezetők és uralkodócsaládok – a hatalom öröklésének gyakorlata és kérdőjelei	84
Az arab tavasz kiváltó okai	86
Az arab tavasz régi-új politikai résztvevői	87
Az új arab identitás(ok)	90
Az átalakulás modelljei és szekvenciája	93
Az arab tavasz országainak fontosabb gazdasági és társadalmi mutatószámai a World Bank adatbázisa alapján	95
 TUNÉZIA	 99
Tunézia az arab tavasz előestéjén	102
Tunézia és az arab tavasz	106
 EGYIPTOM	 109
Egyiptom az arab tavasz előestéjén	116
Az egyiptomi arab tavasz	122
 JEMEN	 129
Jemen az arab tavasz előestéjén	133
A jemeni arab tavasz	136
 BAHREIN	 139
Bahrein az arab tavasz előestéjén	144
A bahreini arab tavasz	147

LÍBIA	151
Líbia az arab tavasz előestéjén	161
A líbiai felkelés	164
SZÍRIA	171
Szíria az arab tavasz előestéjén	176
A szíriai arab tavasz	180
AZ ARAB TAVASZ A RÉGIÓBAN	189
Izrael	194
Irán	198
Törökország	203
Az Iszlám Állam kihívása	207
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS AZ ARAB TAVASZ	211
Amerikai demokratizációs törekvések a Közel-Keleten a Bush-korszakban	215
Az amerikai Közel-Kelet-politika az Obama-adminisztráció alatt: folytonosság vagy váltás?	219
AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS AZ ARAB TAVASZ	223
AZ ARAB TAVASZ – A TÉRSÉG ÁTALAKULÁSA	237
Az arab politikai rendszerek átalakulása: patrimonális rendből neopatrimonális rendbe	237
A belső átalakulások: törzsiség, nemzetállam, iszlám – a lojalitás körei	240
A térség átalakulása	243
IRODALOMJEGYZÉK	255

AZ ARAB TAVASZ. A KÖZEL-KELET ÁTALAKULÁSA

A 2010 decemberében Tunéziában kezdődött 2011-es arab tavasz mindenkit meglepett: a politikai elitet és a közvéleményt, az újságírókat és a szakértőket, a térség országaiban és a térségen kívül egyaránt. „Az évszázad eddigi legfontosabb eseménye” – nyilatkozta William Hague brit külügyminiszter és történész,¹ melynek hatása nagyobb lesz, mint akár a 2001. szeptember 11-i terrorcselekményeké, akár a 2008-as globális gazdasági válságé. Az igazán meglepő azonban nemcsak maga az arab tavaszt kirobbantó esemény, Mohamed Búazízi önégetése, hanem az események gyors egymásutánisága és az egyes országokban bekövetkező események kapcsolata.

Az önégetés nem tartozik az arab világ hagyományaihoz, még akkor sem, ha az arab tavasz idején több hasonló eset is előfordult Algériában, Egyiptomban, Szaúd-Arábiában, Mauritániában és Szíriában is. Mindezekben valószínűleg igen nagy szerepet játszott a tuniszi példa, annak ellenére, hogy a vallási előljárók elítélték a cselekedetet. Azonban az elkeseredettség eme figyelemfelkeltő formája, legalábbis kezdetben sikeresnek tűnhetett, hiszen több országban is elvezetett a vezetők távozásához és a politikai átalakuláshoz.

Mohamed Búazízi² öngyilkosságát követően az események felgyorsultak, és Tunézia után újabb és újabb arab országokban kezdődtek tüntetések, melyek a vezetők távozását, társadalmi igazságosságot, politikai jogokat és a gazdasági helyzet és az életkörülmények javítását követelték. Míg a hatalom több helyen „kezelní” tudta a tüntetéseket – kisebb reformokkal, új kormány kinevezésével, de akár alanyi jogon járó pénzjuttatásokkal is –, Tunézia mellett öt másik arab országban mélyreható poli-

¹ 'William Hague's „hand of friendship” to the Arab world', BBC, 2011. június 23., <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-13857046>.

² Az arab nevek átírásában a magyar kiejtéshez legközelebb álló hangalakot igyekeztünk visszaadni, néhány esetben azonban ettől eltértünk, pl. ha a magyarban már bevett Gamál Abdel-Nászér/Nasszer nevéből képzett jelzőket használtunk, nasszeri, nasszerista stb.

tikai változások következtek be: Tunéziában és Egyiptomban az évtizedek óta az országot irányító vezetőknek, Zein el-Ábidin Ben Alinak és Mohamed Hoszni Mubáraknak távoznia kellett a hatalomból. Jemenben Ali Abdullah Szálehnek szintén távoznia kellett, de egy hosszas, a szomszédos Szaúd-Arábia által is befolyásolt tervezett átmenet vette kezdetét. Bahreinben a többségében a síita lakosság által folytatott tüntetéseket az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának égisze alatt bevonuló, szinte kizárólag szaúdi katonák leverték. A líbiai polgárháborúban Moammar Kaddáfi életét veszítette, az ország gyakorlatilag irányíthatatlanná vált. Szíriában pedig immár négy éve zajlik a polgárháború.

Mindezen eseményeket együttesen már a kezdet kezdetén, 2011 első felében „arab tavaszként” kezdte emlegetni a politika és a média, de a közvélemény is. Maga a megnevezés azt a pozitív, reményteljes várakozást idézi, mellyel a kül- és a belföld az első – tunéziai és egyiptomi – békés megmozdulásokat kísérte, melyekben a népakarat spontán megnyilvánulva és békésen elérte legfontosabb célját, a vezető menesztését. Sokan egyenesen „dominóhatásról” beszéltek, feltételezve, hogy az egyik államban történtek váltották ki azt, ami a másik államban bekövetkezett. Jóllehet az egyes országokban történtek komoly, elsősorban érzelmi hatást gyakoroltak a többi országban, sokkal inkább egyfajta demonstrációs hatásról beszélhetünk – ha tetszik „ihlet merítéséről” –, mintsem ok-okozati összefüggésekről.

Ráadásul úgy tűnt, mindenütt ez lesz a minta: elégedetlenség → békés tüntetés → a vezető távozása → demokratikus átalakulás, és az arab tavasz végigsöpör az egész arab világon. Érdekes módon azonban az arab tavasz – Bahrein kivételével – elkerülte az arab monarchiákat. Úgy tűnt, a monarchiák – jobban – ellenállnak a politikai változásoknak. Ennek egyik, talán legfőbb oka a társadalmi berendezkedésben keresendő: az uralkodók egyfajta társadalmi szerződés alapján élethossziglan (esetleg lemondásukig) töltik be a vezető szerepet, utánuk hagyományosan a fiuk, esetleg más családtagjuk öröklí a hatalmat. A család legitimációját gyakran a Próféta családjáig visszavezetett családfa adja. Egy köztársaságban az apáról fiúra öröklésnek és a Próféta hivatkozásnak nincs sem hagyománya, sem legitimációja. Az arab köztársaságokban azonban egyrészt az „életfogytiglani elnökség” volt a minta, másrészt minden vezető a saját fiát kívánta utódjául látni.

Az arab tavasszal kapcsolatban gyakran kritikaként fogalmazódott meg, hogy a politikusok, társadalomtudósok és elemzők nem látták elő-

re, hogy be fog következni, illetve hogy pontosan mi is fog történni. Jól lehet régóta nyilvánvaló volt, hogy az arab országokban olyan változások zajlanak, melyek előbb-utóbb a felszínre törve drasztikus változásokat indítanak majd el, ennek az idejét és a módját (Búazízi önégetése) valóban nem lehetett előre látni. A társadalom jelentős hányadának szegénysége és elszegényedése,³ a gazdasági lehetőségek hiánya, valamint az elnyomó, a lakosság többsége által nem szeretett rezsimek jelenléte azonban ismert tényezők voltak. A nyugati – amerikai és európai – média és elemzők rendszeresen csak autoriter, elnyomó rendszerekként írták le az arab országokat, melyek nem képesek sem a demokráciára, sem demokratikus kezdeményezésekre – ezzel nem kis frusztrációt és a lenézettség érzetét keltve az arab közvéleményben. Az arab tavasz azonban maga, egyetlen szervezett politikai erő által sem kisajátított vagy irányított, spontán módon alakuló megmozdulásaival azt bizonyította, hogy az arabok is „képesek a demokráciára”. Az arab országok közvéleményében gyakran hangoztatták 2011-ben, hogy „lám, megmutattuk Európának és a világnak, hogy mi is képesek vagyunk rá”.

Maga az arab tavasz is igen vitatott fogalom volt. A legfőbb kritika arra irányult, hogy a kifejezés, az 1848-as európai forradalmak „népek tavasza” megnevezésére utalva azt sejteti, mintha „az arab országokban zajló folyamatok is átmenetet jelentenének a polgári demokráciákba [...] azaz az »arab tavasz« kifejezés inkább saját európai történelmi és társadalmi komplexusainknak a tükré, semmint az arab világban végbemenő folyamatok elemzése [...] [ezért] a végbemenő, jellegükben és tartalmukban egymástól erősen elütő események definíciójának semmiképp sem, legföljebb metaforának tekinthető.”⁴

A jelen könyv címében és teljes terjedelmében az arab tavasz mégis éppen ilyen metaforaként, ha tetszik, kiindulópontként szerepel. Miközben tagadhatatlanul vannak az értelmezésnek korlátai, a közbeszédben ismert, bevett fogalommal vált, azaz használata célszerű és egyszerű. Ugyanakkor éppen ez a – talán túlzottan is – leegyszerűsített kifejezés az, ami lehetővé teszi, hogy az „arab tavaszt” mint a „nyár” előfutárát vagy éppen a „tél” ellentétét tételezzük. Az arab tavasz tehát, értelmezésünkben, az arab országokban régóta zajló folyamatok felszínre törése,

³ A szegénység az arab világban relatív fogalom, inkább a szegénység percepciójára utal, amennyiben a világ más részein, pl. Indiában vagy Pakisztánban tapasztalható mélyszegénység nem, vagy nem nagyon látható.

⁴ Maróth Miklós: Az „arab tavasz”. *Külföldi Szemle*, 2012/1. szám, 5–7. p.

egy új szakasz kezdete – az évszakhoz párosított pozitív, euforikus és/vagy negatív várakozásoktól immár mentesen. Átmeneti időszak, melynek végkifejlete a bizonytalan jövőbe tolódik ki és egyelőre beláthatatlan, hogy merre tart.

Könyvünk ennek az átalakulásnak hátteréről, folyamatairól és tényezőiről kíván átfogó képet nyújtani és az olvasó eligazodását segíteni, módszertanilag inkább az eseménytörténet összefoglalásával és elemzésével, mintsem maguknak az eseményeknek a felsorolásával.

Bár az arab tavaszról már eddig is sokan szóltak, számos cikk és könyv jelent meg, melyek különböző szempontok mentén próbálták az arab tavaszban megnyilvánuló tömegmozgalom jellemzőit megragadni, egyelőre mégis azt mondhatjuk, hogy az eltelt idő rövideje és a folyamat befejezetlensége miatt nincs elegendő rálátásunk ahhoz, hogy végleges eredményeket állapíthassunk meg. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a nemzetállammá alakulásnak és a polgárosodás folyamatának vagyunk szemtanúi, de ez a folyamat tele van ellentmondással, mert maga a helyzet is ellentmondásos, hiszen miközben az európai fejlődés koncepcióját vesszük mintául, az arab társadalmak ma is őrzik – legalább részben – hagyományos, archaikus berendezkedésüket. Miközben ez a hagyományos, patrimoniális társadalmi közeg a politikai döntéshozatal „reális” tere, ahol máig a döntések születnek, az európai modernizáció és a globalizáció külső kényszerei alatt az európai normák, a nemzetközi rendszer és jog stb. csak a „virtuális” térben jelennek meg. Ebben a kettős rendszerben bár az adaptációs kényszer működik, és az arab világban is megindul az alattvalóból állampolgárrá alakulás folyamata, de ez egyrészt nem zökkenőmentes, másrészt országonként igen különböző fázisokban tart. Azt mondhatjuk, hogy bár az arab tavasz – eddig – nem hozta el az eredményeket, melyeket ígért, de megkezdődött azoknak az elemeknek a módosulása, melyek elvezetnek majd az arab nemzetállamokban élők polgárosodásához.

Egy ilyen, az arab tavasz egészét, az arab országok és társadalmak kontextusba helyezését bemutatni kívánó munka óhatatlanul magában hordozza az egyensúlyok és/vagy hiányok kritikájának lehetőségét. Eredetileg bölcsész, majd a nemzetközi kapcsolatok elemzője lévén nem tudtam megtagadni saját múltamat és érdeklődésemet – a könyv szempontjai

gyakran ezeket tükrözik. A megírásban alapvetően multidiszciplináris megközelítést alkalmaztam, azaz számos tudományág megközelítéseit annak érdekében, hogy az arab tavasz és a Közel-Kelet átalakulásának bonyolult folyamatait még érthetőbbé, még kézzelfoghatóbbá tegyem. Eközben igyekeztem feltárni az arab társadalmak és politikai rendszerek gyakran nehezen érthető szerkezetét és bemutatni azok jelentőségét a mindennapi történetekben.

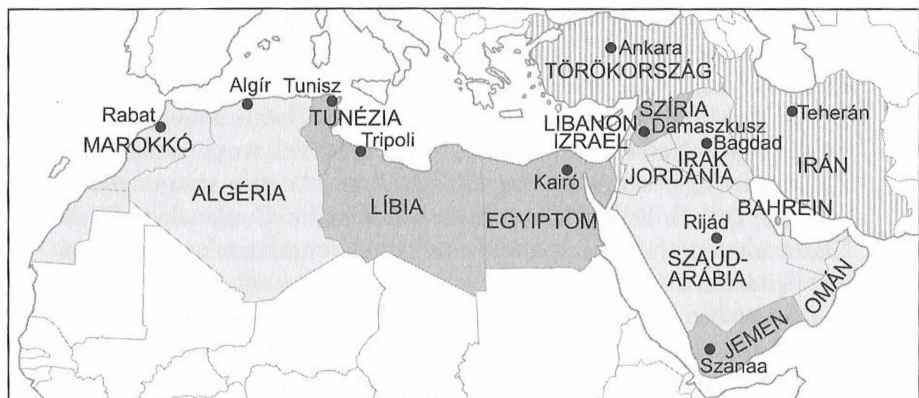
Mindez nem lett volna lehetséges régi tanáraink – Czeglédy Károly, Telegdy Zsigmond, Fodor Sándor, Jeremiás Éva, Maróth Miklós, Iványi Tamás és sokan mások – máig ható tanításai; kollégáim és barátaim – Kiss J. László, Gazdag Ferenc, Rostoványi Zsolt, Csicsmann László, Dobrovits Mihály és sokan mások – beszélgetései, kritikai megjegyzései; és (volt és jelenlegi) diákjaim – Balogh István, Péczeli Anna, Szalai Máté, Rada Csaba, Egeresi Zoltán, Nagy Milada, Arany Anett és sokan mások – segítségével nélkül. Külön köszönet és hála Gazdik Gyulának és Tüske Lászlónak, akik fáradhatatlanul beszélgettek, vitatkoztak velem, és olvasták írásaimat.

A könyvben a Magyar Külügyi Intézetben és utódintézményeiben, a Teleki László Intézet Külpolitikai Kutatások Központjában, illetve a Külügyi és Külgazdasági Intézetben eltöltött immár huszonötödik éve tartó kutatói, valamint a Kodolányi János Főiskolán és a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen és elődintézményében, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen eltöltött oktatói pályafutásom eredményei és tapasztalatai is megjelennek. A könyv megírását és kiadását a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. Nagy öröm és megtiszteltetés számomra, hogy a könyv a Magyar Külügyi Intézet/Külügyi és Külgazdasági Intézet és az Osiris Kiadó közös monográfiasorozatában jelenhet meg.

Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti a családomat, szüleimet, férjemet és lányaimat, akik végig támogattak.

Budapest, 2015. február 9.

N. Rózsa Erzsébet

AZ ARAB VILÁG KIVÉTELESSÉGE⁵

Az arabok és az arab világ – közvetve és közvetlenül – a 7–8. század óta játszanak szerepet Európa történetében. Jóllehet az arab hozzájárulás az európai szellemi, tudományos és kulturális fejlődéshez mára többnyire feledésbe merült, a napi politikai események, ha más szempontból is, ismét az európai figyelem (egyik) fókuszában tartják az arab világ történéseit.

Az 'arab világ', az 'arabok' vagy 'arabság' és más hasonló fogalmak, amikor azzal az igénnyel lépnek fel, hogy megnevezzenek valamely, az európaiaktól különböző entitást, elfedik azt a tényt, hogy maga az arabság mennyire összetett, mennyire különböző, egymástól lényegesen eltérő csoportokból áll. Európai oldalról nézve a kérdést – valószínűleg – ebben az is közrejátszik, hogy általában nem tudunk megkülönböztetést tenni az arabok, tehát arab és arab között, míg az arabok oldalán, ahol az egymással kapcsolatban állók többnyire elég pontosan tudják a partnerüket szűkebb közössége szerint azonosítani, az 'arabság' ('*urúba*) egy tágabb, „felsőbb”⁶ összetartozás érzésének kifejezésére szolgál. Ez az 'arabság', amely az arab népek másokat kizáró identitásfogalmának az alapja. Hiszen az arabok történelmük és emlékezetük kezdeteitől fogva az *arab-adzsam* (nem-arab) osztásban látták a világot. Az arabsággal a 7. századtól összekapcsolódó iszlám pedig ezt a világképet színezte tovább. Az arab-iszlám kalifátus hirtelen óriási kiterjedésével kialakuló „nem mindenki arab, aki muszlim, és nem mindenki muszlim, aki arab” helyzetben az 'arab' és a 'muszlim' részben átfedő fogalmakká, majd a kalifátus további alakulásában egyszerre kizáró és befoglaló fogalmakká lettek.

⁵ A fejezet N. Rózsa Erzsébet – Tüske László: Az arab identitás kérdőjelei. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Budapest, 2005, Teleki László Alapítvány, 27–65. p. átdolgozott változata.

⁶ Vö. Rostoványi Zsolt: Nemzeti eszmék és folyamatok az iszlám világban. In Balogh András (szerk.): *Nemzet és nacionalizmus*. Budapest, 2002, Korona Kiadó, 19–158., 23. p.

Ezen a mintegy 360-370 milliós lélekszámot elérő népen belül,⁷ mely földrajzilag a Marokkótól az iraki–iráni határig, a Földközi-tengertől a Szaharáig, illetve az Indiai-óceánig terjedő területet lakja, több olyan csoportot különböztethetünk meg, amelyek nyelvileg vagy nyelvjárási-lag, kulturálisan, vallásilag, de akár etnikailag is lényeges különbséget mutatnak. Arra a kérdésre azonban, hogy ki tartja magát, illetve ki számít arabnak, csakis az egyén, legfeljebb szűkebb vagy tágabb, de a lakóhelyet meg nem haladó környezete adhatja meg a választ. Paradox módon ugyanis, az etnikailag nem arab, de arab országokban élő lakosság egy része is – bizonyos körülmények között – a „felsőbb” fogalom értelmében, ‘arabként’ definiálja magát.⁸ Ez érvényes az esetleg több generáció óta Európában vagy az Egyesült Államokban élő, sőt állampolgársággal is rendelkező bevándorlókra is, különösen 2001. szeptember 11. óta.

Az ‘arabság’ mint egyfajta közös identitás az európai értelemben a nacionalizmusok, a nemzeti, etnikai tudatok és tudatosság köréhez kapcsolódik. Azonban az arab népek esetében, miközben – elsősorban a 19. század második felétől kezdve – ez az értelmezés megjelenik az európai kapcsolatok és a gyarmatosítás, illetve az Oszmán-török Birodalomban meginduló szellemi és politikai irányzatok hatására, egy sokkal korábbi jelentést és értelmezést is hordoz. Az ‘arabság’ ebben az értelemben a preindusztriális társadalmakra jellemző kapcsolódási, tájékozódási és közösségi pont, egyben a közösség túlélő erkölcsi ideálja és normája. A sivatagi létben a túlélés eszköze és az erény mintapéldája.

A preindusztriális ‘arabság’-eszmény és az európai értelemben vett modern ‘arabság’ mint etnikai-nemzeti kategória között azonban meg kell említeni az iszlám megjelenését követő időszak ‘arab *umma*’ fogalmát, melynek az európai mintára kialakuló 19–20. századi nacionalizmusok új jelentést adtak.

Az arab *umma* szó azt a közösségi formát jelöli, amely történetileg az iszlám formatív szakaszában alakult ki, és az egyéni választáson alapuló közösséget jelölte, s mint ilyen az azonos hitelveket valló, azonos rituálét végző, és azonos ‘társadalmi’ szabályrendszer (tulajdonképpen egyfajta preállami) keretben élő hívők közösségét jelentette.

⁷ Arab Human Development Report, Population Total, <http://www.arab-hdr.org/data/indicators/2012-3.aspx>.

⁸ Maxime Rodinson: *The Arabs*. Transl. Arthur Goldhammer. 1981, University of Chicago Press.

Az iszlám és az arabság alapvetően elválaszthatatlan fogalmak, amennyiben az iszlám az Arab-félszigetről, az arabok közül és arab nyelven indult útjára. Az *umma* (a hívők közössége) kezdetben néhány személyre, majd törzsre terjedt ki, és így mindössze az araboknak egy töredékét fogta össze. Az ígehirdetés kezdetétől (kb. Kr. u. 610) Mohamed próféta haláláig (631) terjedő időszakban azonban az Arab-félsziget arab törzseinek többsége fokozatosan áttért az iszlámra, és így – *mutatis mutandis* – az arab és a muszlim, azaz az etnikai és a vallási közösség határai gyakorlatilag egybeestek. Az Omajjád kalifátus időszakában (650–750), amikor a hódításokkal egyre nagyobb terület és egyre nagyobb lélekszámú, különböző etnikumú népesség került muszlim fennhatóság alá, a hódítók etnikai, vallási és politikai különállása megmaradt. Így az arab/muszlim/uralkodó egybeesett és szemben állt a nem arab/nem muszlim/meghódított lakossággal. Korai relatív többségüket és a hatalomban elfoglalt kivételezett pozíciójukat az arabok az „abbászida forradalmat” strukturálisan kiteljesítő Abbászida kalifátusban (750–1258) veszítették el. Ekkor az immár az Ibériai-félszigettől Indiáig, Közép-Ázsiától Fekete-Afrikaig terjedő birodalomban az állami adminisztráció és a hadsereg legfelsőbb szintjeit is – miközben az uralkodó kalifák arab származása megkérdőjelezhetetlen volt – nem-arab muszlimok foglalták el. A lakosság szélesebb köreiben az áttérésekkel, az arab nyelv elterjesztésével, illetve az iszlám előtti korból származó társadalmi technikákkal (a *maváli*-rendszer) etnikai (arab) színezetet is kapott a birodalmi összetartozás, aminek alapja egyébként az igaz hit, és a kalifátus iránti lojalitás volt. Így az erős etnikai tudattal rendelkező perzsák és törökök kivételével a 8–14. sz. között a Közel-Kelet népeinek többsége elarabosodott. Napjaink arab államai többségében az „arabság” így, részben az arab katonák, illetve törzsek beköltözésével, részben nyelvcserevel, elarabosodással magyarázható.

Ugyanakkor az iszlám második hullámát, melyet az oszmán-törökök vittek, illetve a további, a kalifátus határain túlterjedő hódításokat nem kísérte arabizáció. Az iszlám ugyan tovább terjedt mind Európában a Balkánon, mind Közép-, Belső- és Kelet-Ázsiában, valamint az Indiai szubkontinensen, de az iszlamizáció fő ereje itt már nem az arabok, hanem más népek – törökök, perzsák stb. – voltak. Így, ha a nyelviség vagy a leszármazás ideiglenes vagy részleges átadására került sor, az sosem volt/lett arab. Ennek köszönhető, hogy a mintegy 1,5-1,6 milliárd mai muszlim hívőnek „mindössze” a negyede, kb. 360-370 millió ember

vallja arabnak magát, és hogy az iszlám demográfiai súlypontja a Közel-Keletről áthelyeződött Délkelet-Ázsiába és Afrikába.

A Közel-Kelet arculatát megváltoztató egykori iszlamizáció és arabizálódás azonban nem jelenti azt, hogy a Közel-Kelet teljes egészében homogénné vált volna. Ebben a 360-370 milliós keretben számos kisebb, etnikailag, nyelviileg és vallásilag különálló közösség fedezhető fel. Míközben az iszlám arab nyelvű közös kultúrája jelentette azt a közös, legtágabb ernyőt, mely a térség különböző etnikai és nyelvi csoportjait összefogta, az iszlám „könyves népek” felfogása a vallásilag más csoportokat is ezen ernyő alá vonta, feltéve, hogy azok valamelyik más monoteista vallás követői voltak (zsidók, keresztények, vagy zoroasztriánusok).

Az iszlám felfogásában ugyanis a „könyves népek”, azaz az írásba foglalt isteni kinyilatkoztatással rendelkezők, ugyanazt az ábrahámi vallást követik, még akkor is, ha az emberek az isteni tanokat nem jól értelmezték vagy elferdítették. Míg azonban az iszlám területén élő zsidókat és keresztényeket bizonyos megkülönböztetések mellett (pl. a *dzsizja*, a fejadó megfizetése) megtűrték, sőt, szabadon gyakorolhatták vallásukat, az iszlám egészének ernyője alá tartozó különböző muszlim csoportok akár egymás ellen is felléphettek, politikai, kulturális riválisokká válhattak. Ismertek az arab–perzsa, perzsa–török, arab–török stb. szembenállások. Ugyanakkor a „tisza arabságnak” az arabok között kitüntetett értéke volt és maradt, olyannyira, hogy az Omajjád-kor végére, az Abbászida-kor elejére a korábban szájhagyományban élő genealógiát rendszeres tudománnyá szervezték.⁹ (A genealógia jelentős szerepét mutatja, hogy a mai uralkodóházak, illetve egyes politikai csoportok komoly figyelmet fordítanak arra, hogy legitimációjukat származásukkal, vérségi kapcsolattal is megerősítsék.¹⁰)

Az arab közösség definiálása tehát csak több szempont egyidejű alkalmazásával lehetséges. A modern arab politikai irodalom többnyire a vallási közösség jelölésére használatos, fent említett *umma* szóval nevezi ezt meg (*umma arabijja*). Első megközelítésben ide tartozik a 22 arab állam lakossága,¹¹ de mint ahogy a „muszlim” országokban, azaz ahol a lakosság

⁹ Lásd Zoltán Szombathy: *The Roots of Arabic genealogy. A Study in Historical Anthropology*. Piliscsaba, 2003, The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies.

¹⁰ Marokkó, Jordánia, a *zaiditák* Jemenben stb.

¹¹ Az Arab Ligának 22 tagja van: Algéria, Bahrein, Comore-szigetek, Dzsibuti, az Egyesült Arab Emírátságok, Egyiptom, Irak, Jemen, Jordánia, Katar, Kuvait, Libanon, Líbia, Mauritánia, Marokkó, Omán, Palesztina, Szaúd-Arábia, Szíria, Szomália, Szudán, Tunézia.

túlnyomó része muszlim,¹² élnek jelentős számban keresztény, zsidó és más vallású közösségek, úgy az arab országokban is találhatók más, nem-arab népcsoportok, mint pl. a berberék, a kurdok, a különböző sémi, vagy török népekhez tartozó közösségek stb. Nemcsak ők maguk definiálják azonban magukat esetenként „araboknak”, és vállalnak részt valamely „összarabnak” tekintett ügyben,¹³ hanem a külvilág is, amely többnyire nem is vesz tudomást az etnikai, de gyakran a vallási különbségekről sem. Így kerül a muszlim és a keresztény palesztin is egy közösségbe, amely általánosítás egyébként sokszor oda vezet, hogy a keresztény palesztinokat automatikusan azonosítják a Hamász vagy az Iszlám Dzsihád muszlim aktivistáival.

De a politikai értelemben vett „felsőbb” arab etnikai közösség sokszínűségét az iszlám belső vallási irányzatai is gazdagítják. Irak, Bahrein, Libanon síita lakossága világos dogmatikai és rituális különbséget mutat a szunnita többséggel szemben. A történetileg érvényes síita–szunnita megkülönböztetésen túl, de azok mellett, ismertek olyan kis lélekszámú más vallási irányzatok is, amelyek jelentős politikai szerephez jutottak, pl. a vahhábíták Szaúd-Arábiában vagy az alaviták Szíriában stb.

Mindezen sokszínűség és töredezettség ellenére vannak olyan tényezők, amelyek az arab közösségnek koherenciáját és a nem-araboktól való megkülönböztetését biztosítják. Arra a kérdésre, hogy *miben áll arabságra?* – a kairói, a rabati vagy ádeni utcai járókelő többnyire ugyanazt a választ adja. Az iszlámon, az elválaszthatatlan vallási elemen túl, mind a keresztény, mind a muszlim hívő az arab nyelvet, az arab nyelvű kultúrát és az arab-iszlám birodalmi történelmet tekinti identitása meghatározóinak. Mindezen elemek azonban szervesen összekapcsolódnak, hiszen az arab történelem és kultúra virágkora egybeesett, egymást feltételezve és erősítve létezett – miközben mindkettőben meghatározó szerepet játszott az arab nyelv.

http://www.arableagueonline.org/arableague/english/details_en.jsp?art_id=847&level_id=11. A jelen tanulmány kereteit meghaladná a palesztinok státuszának ismertetése, ezért mindössze annyit jegyzünk meg, hogy 2004 óta a nemzetközi közösség napirendjén hivatalosan is a kétállamos megoldás szerepel, azaz Izrael Állam mellett egy palesztin állam létrehozása.

¹² Bővebben lásd N. Rózsa Erzsébet: Hogyan látja az iszlám a kereszténységet? *Limes*, 2003/1. 39–54. p.

¹³ Lásd III. Senuda kopt pápa kijelentését, mely szerint addig nem hajlandó ellátogatni Jeruzsálembe, míg nem teheti ezt arab/palesztin testvéreivel kézen fogva. Idézi N. Rózsa Erzsébet: Hogyan látja az iszlám a kereszténységet? *Limes*, 2003/1. 39–54. p.

Közismert tény, hogy a mai arab nyelv több változatban létezik. A hivatalos, vallási és irodalmi életben, illetve annak írott formájában használt 'klasszikus' vagy standard arab nyelv (*fuszhá*) az arab írásbeliség modern történetében alakult ki, de szókészletében, szintaxisában és ortográfiájában ezeréves, a vallás által rögzített hagyományokat őriz, hiszen a szakrális szöveg megváltoztathatatlan. Maga a Korán több helyen is kijelenti magáról, hogy „*tiszta arab beszéd*”. Mint Isten szava vallási dogmává vált a felülmúlhatatlansága, de nemcsak tartalmi vonatkozásban, tehát az isteni üzenet értelmében, hanem a nyelvi kifejezés tekintetében is. A közösség tagjai körében ez az irodalmi változat rendkívüli megbecsülésnek örvend,¹⁴ és amellett, hogy egyfajta nyelvi közösséget teremt az egyes, a hétköznapiakban beszélt dialektusok fölött, biztosítja a megértést is. Presztízsértéket is hordoz, hiszen az oktatás és a műveltség nyelve. A köztudat hajlik arra, hogy ezt a kitüntetett és sok szempontból emelkedett nyelvhasználatot azonosítsa a próféta korának nyelvével.

Az arab nyelv szakrális jellegét a Korán biztosítja, melyet Isten arabul nyilatkoztatott ki¹⁵ – közvetve ez biztosítja az arabok elsőségét is az iszlám világában. Bár mára a Koránt is lefordították a nemzeti nyelvekre, hogy a hívők számára közvetlenül is hozzáférhető legyen az isteni tanítás, nyomtatásban a leggyakrabban kétnyelvű kiadásban jelenik meg, azaz a nemzeti nyelvű fordítás mellett az arab szöveg is megjelenik. Ugyanakkor a Korán tanítása máig az eredeti arab nyelvű szöveg tanulását, tanítását jelenti, azaz a tanulók gyakorlatilag „bebiflázák” a szöveget, anélkül, hogy az arab szavakat értenék. Az iszlám világban ezt a tudást elősegítendő a legtöbb iskolában oktatják az arab nyelvet is, a Korán arab nyelvét, azaz a *fuszhá*t. Ez azonban általában nem jelent funkcionális arab nyelvtudást az iszlám világban, kivéve a vallási pályára lépőket, illetve magukat az arab országokat. Ez utóbbiakban ugyanis, mint arra már utaltunk, a *fuszhá* a hivatalos és művelt mindennapok nyelve, mely standardot a média és az írott sajtó is közvetíti.

¹⁴ Egy arab mondás szerint: *dzsamál al-inszán fi faszáhai al-liszán*, azaz „az ember szépsége a nyelv tisztaságában (rejlik)”.

¹⁵ Lásd pl. a 12., József szúra 2. versét: „Bizony, mi ezt arab Korán gyanánt küldtük le. Talán fölfogjátok”, vagy a 20., Ta Ha szúra 113. versét: „És ekképpen küldtük le ezt arab Korán gyanánt”. *Korán*. Simon Róbert fordítása, Budapest, 1987, Helikon Kiadó.

A klasszikus arab nyelv mellett ma párhuzamosan létező, nagyszámú dialektusok az arabok által meghódított területek közötti távolság és az adott helyi különbségek okán alakultak ki, komoly hangtani, lexikális és akár szintaktikai különbségekkel. Ez a nyelvi jelenség, a *diglossia*, nemcsak a klasszikus, irodalmi standard arab nyelv és a dialektus párhuzamos létét jelenti, hanem azt is, hogy a beszélő élethelyzetének megfelelően „váltogat” közöttük, anélkül, hogy erre különösebb figyelmet fordítana, vagy ezt tudatosan tenné.¹⁶

Az arab világnak az első világháború utáni, békeszerződésekbe foglalt felosztása mindezeket a nyelvi folyamatokat mintha megerősítette volna. Azzal, hogy a modernizáció gyakorlati-technikai, orvosi vagy elméleti stb. eredményeit különböző gyarmatosítók közbeiktatásával sajátították el, az arab országok egymástól való nyelvi elkülönülése fokozódni és megerősödni látszott – egyrészt az egymástól való elkülönítettség okán, másrészt az idegen nyelvi hatás alatt. A legszembetűnőbb példát az észak-afrikai volt francia gyarmatokon beszélt dialektusok mutatják, melyek erősen elfranciásodtak. Meg kell jegyezni azonban, hogy a dialektusok között is vannak olyanok, melyek valamilyen oknál fogva viszonylag nagyobb ismertségnek és így érthetőségnek örvendenek, pl. az egyiptomi népnyelv, mely bizonyos tulajdonságaiban markánsan eltér a standardtól,¹⁷ mégis, az egyiptomi filmipar termékein keresztül a tágabb arab térségben is ismerik és értik.

Ezzel ellentétesen hat azonban az, hogy az írott és az elektronikus média, valamint az irodalom eszköze és hordozója az említett standard arab nyelv lett. A 20. század végére az elektronikus média és az oktatási rendszerek hatása eredményeképpen egyes kutatók azt figyelték meg, hogy az arab nyelv használatában újabb egységesülési folyamatok érvényesülnek.¹⁸ Hiszen minden arab országban kötelező az elemi szintű,

¹⁶ Már említettük, hogy a média és az írásbeliség nyelve ma is leginkább az irodalmi standard arab nyelv, a *fuszhá*. Így pl. ha egy miniszter interjút ad, mind a riporter, mind a miniszter a formális, hivatalos nyelven, a *fuszhán* kezdi a beszélgetést. Azonban előbb-utóbb, mivel mindennapjaik kommunikációs eszköze a dialektus, észrevétlenül „átválnak” a dialektusra, mígsem egy új, formálisabb kérdés vagy egy terminus technicus ismét „visszalöki” őket a *fuszhába*.

¹⁷ Az egyiptomi népnyelv egyik legfeltűnőbb tulajdonsága a *q* hangok kiejtése, így lesz pl. a *qahwa* (kávé) szóból *ahwa* stb.

¹⁸ „[...] de az arab nyelvek fejlődési iránya éppen ezzel [a szétfejlődéssel] ellentétes irányt mutat: az irodalmi nyelv egyre inkább az egész arab világ beszélt nyelvévé válik.” Samir Amin: *The Arab Nation*. London, 1978, Zed Press Ltd., 11. p.

legalább hat évig tartó oktatás,¹⁹ aminek a nyelve ez a kitüntetett, modern, standard arab. A nyelv így – a Korán nyelveként, de mindennapi formalizált változatában is – valóságos egységesítő tényezővé válik a 'felsőbb' arab identitás tekintetében.

Újabb fordulatot az arab tavasz eseményei jelenthetnek, melyek ismét az elkülönülés irányába hathatnak, amikor a – területi államhoz kapcsolódó – „nemzeti” identitást erősítik az átfogó, arab identitással szemben.

AZ ARAB KULTÚRA

A történelmi „arab kultúra” identításelemként való alkalmazása jól mutatja a különböző típusú identitásfogalmak lehetőségét, aminek csak részben oka magának a 'kultúra' fogalomnak a sokrétűsége. A vallási modernizáció képviselői más oldalát ragadják meg ennek a kultúrának, mint a szekuláris értelmiségiek vagy a nemzetállami keretek között gondolkodó „nacionalisták”, és megint más oldalt emel ki a politikai szolgálatot teljesítő média. Napjainkban minden arab ország iskolai tananyagában hangsúlyos szerepet kap az arab kultúra története és történeti szerepe az emberiség egyetemes kultúrájának kialakulásában. De a különböző szempontokból megfogalmazódó arab kultúrakép elemei is egymást erősítve járulnak hozzá az arab világban tapasztalható saját múltképhez. A 19. századi, a modernizáció kihívásaira válaszolva a megújulást meghirdető vallási elem, illetve meghatározottság ugyanúgy a részét képezi, mint a szekuláris értelmiségi. Előbbi alapvetően a világ racionális megismeréséhez és átalakításához keres és ad legitimációt, amikor az iszlám korai történetében a racionális gondolkodást, mint *sui generis* tényezőt fedezi fel, míg az utóbbi többnyire a hellenisztikus filozófiai és egyéb örökséget adaptáló nyitottságra hivatkozik és azt a kortárs európai hagyománnyal veti össze.

Az oktatás azon túlmenően, hogy az aktuális politikai elit kiszolgálójaként a modern „arab nemzetállam” kialakulását, illetve a gyarmatosítók elleni küzdelmet kitüntetett tananyagként kezeli, idealizált formában mutatja be az iszlám korai történetét és az ezzel egybeeső korai arab civilizáció világát, és azt az európai reneszánsz, közvetve az európai mo-

¹⁹ Ennek eredményeképpen, a demográfiai robbanás ellenére, az analfabétizmus még a legelmaradottabb arab országban is 40% alá szorult, a térség átlagában 25% körül, míg a legtöbb arab országban 10–20% között mozog, és folyamatosan csökken. (Részletesebben lásd Az arab társadalom az arab tavasz előestéjén c. fejezetben.)

dern kultúra előjátékaként, előképeként mutatja fel. A közvélekedés hajlamos ezeket az elemeket egyfajta önigazolásként, a modern európai kultúrával való egyenrangúság igazolásaként beállítani, mintegy önmagától is elutasítani azt a képzetet, hogy arabságában alsóbbrendű lenne. Így kerül sor olyan magyarázatokra, hogy a demokráciát az arabok már a próféta halálakor is gyakorolták, amikor a közösség elöljárói konszenzussal – egyfajta parlamentként – döntöttek az utódlás kérdéséről. Valójában azonban nagyon kevés olyan kísérlettel és tudományos munkával találkozunk, amelyik tárgyilagos elemzéssel és kritikával tárgyalja az arab-izlám múlt vagy különösen a félmúlt eseményeit.

Nyilvánvaló, hogy ez az idealizált múltkép éppen annyira viseli magán a megszépítés jegyeit, mint ahogy minden identitásnak szerves része egy ilyen idealizált múlthoz való ragaszkodás. Hiszen ismert, hogy a középkori muszlim civilizáció tudományosan igazolt módon megőrizte, alkotó módon felhasználta, és átörököltette mindazokat a kulturális értékeket, amelyeket az iszlám hódításai során saját hatáskörébe vont.²⁰

AZ ARAB TÖRTÉNELEM

A közös arab-izlám történetének főbb elemei, szakaszai is ennek az idealizált múltképnek a részét képezik: elsősorban az iszlám kezdete és annak legendás eseményei, a gyors és sikeres hódítások,²¹ a dicsőséges kalifátus kiépülése, a civilizáció és kultúra *Abbászida*-kori eredményei, amelyekben az igazságos uralkodó, a dicsőséges hadvezér, az ügyes és furfangos, de jámbor, mélységesen vallásos közember is szerepet kap.

Az arab-izlám kalifátus és Európa első konfrontációit ugyan másként rögzítette a történelmi emlékezet – az araboknál az Ibériai-félszigetről való kiszorulás, európai szemszögből a keresztes hadjáratok a

²⁰ Ennek részeként őrződött meg az európai fejlődés számára a görög filozófia és orvostudomány, mely a mai európai identitás egyik alapja, de a mezopotámiai és egyiptomi civilizációk ismeretanyaga is (csillagászat, matematika, kémia, orvoslás stb). Lásd többek között Maróth Miklós: *A görög logika keleten*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó; és uő: *Die Araber und die antike Wissenschaftstheorie*. Leiden, 1994, Brill.

²¹ Ismert, hogy a 7. század első felétől a 8. század első feléig az Arab-félszigetről kiáramló arabok meghódították nyugati irányban egész Észak-Afrikát, az Ibériai-félszigetet, és 732-ben Martell Károly Poitiers-nél tudta megállítani őket. Eközben kelet felé az arab hódítók India és Közép-Ázsia határaiig jutottak.

meghatározó események²² –, a modern kori konfrontáció és együttélés azonban – elsősorban a gyarmatosítók elleni küzdelem – felnagyította és beemelte az arab köztudatba a keresztes háborúkat, és széles körben ismertté tette annak muszlim hőseit. A tankönyvek kedvelt olvasmányai közé tartoznak például Szaláh al-Dín (Szaladin) lovagiasságának és bőkezűségének történetei. Ez persze rámutat arra is, hogy az identitás kialakításában milyen szerepe van a konkrét történelmi, társadalmi szituációnak. A keresztes háborúk a modern arab és muszlim politikai irodalomban egyre meghatározóbb szerepet játszanak, különösen a 2001. szeptember 11-ét követő, háborút hirdető – később ugyan visszavont – nyugati megnyilatkozások tükrében.²³

A közös múltkép szerves része az európai hatalmak gyarmatosítása elleni küzdelem. A gyarmatosítás több szakaszban és különféle módszerekkel valósult meg. Franciaország 1830-ban Algériát, 1881-ben Tunéziát, 1914-ben Marokkót gyarmatosította, azonban míg Algéria státusza gyarmat, addig Tunézia és Marokkó „mindössze” protektorátus lettek. Nagy-Britannia 1882-ben megszállta az Oszmán Birodalom részét képező Egyiptomot és lényegében gyarmati sorban tartotta, mígnem 1914-ben az első világháború során brit protektorátussá nyilvánították. Olaszország 1911-től kezdődő háborúban tett kísérletet Líbia teljes gyarmatosítására. Az arab identitás és a Nyugathoz való viszony szempontjából az Oszmán Birodalmat felosztó első világháború alatti nyugati kezdeményezések különösen fontosak.²⁴ A britek által kirobantott arab felkelés és a McMahon-levelezés (1915), majd a Sykes–Picot-egyezmény (1916), illetve a Balfour-nyilatkozat (1917) az arab történelembé való újabb nyugati beavatkozásokat dokumentálják, melyeknek következménye a gyarmatok mellett az első világháborút követően létrehozott mandátumrendszer volt. A mai arab nemzetállamok politikai határainak kijelölésével, a zsidó csoportok palesztinai betelepülésének engedélyezésével az európai nagyhatalmak olyan – folyamatosan újratermelődő – konfliktushelyzeteket teremtettek, amelyek szükségessé tették és teszik a folya-

²² Amin Maalouf: *A keresztes háborúk arab szemmel*. Budapest, 2002, Európa Könyvkiadó. N. Rózsa Erzsébet: Hogyan látja az iszlám a kereszténységet? *Limes*, 2003/1. 39–54. p.

²³ Emlékeztet, hogy a merényletek hírére George W. Bush amerikai elnök keresztes háborúról kezdett beszélni, amit azonban hamar visszavont és a továbbiakban a terrorizmus elleni háborút hirdette meg.

²⁴ Robert Owen: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*. London, 1992, Routledge, 86. p.

matos nyugati beavatkozást. Minden ígéret ellenére sem támogatták az egységes arab állam létrehozását, sőt, az arab *ummát* mintegy kéttucatnyi „nemzetállamra” darabolták fel, évtizedes traumát okozva ezzel. A másik, máig feldolgozhatatlan traumája a mai arab társadalmaknak Izrael állam létrehozása volt. Ugyanakkor a gyarmatosítás elleni küzdelem, a modern arab „nemzetállamok” függetlenségi harca, valamint az Izrael elleni háborúk sora fontos elemévé vált a modern arab identitás(ok)nak, és legitimációs bázist jelentett, és jelent ma is az uralkodó elitek számára.

AZ ARAB „NEMZETI” IDENTITÁS A POLITIKAI IDEOLÓGIA TŰKRÉBEN 19. SZÁZAD ELEJÉTŐL NAPJAINKIG

Az arab „nemzeti” identitást a 19. századtól kezdődően napjainkig olyan politikai ideológiák alakították és határozták meg, mint a pániszlámizmus, az oszmán birodalmiság, az arab regionalizmus, az arab nacionalizmus (pánarabizmus) és a szocializmus; illetve olyan ideológiai „ellenségek”, mint a liberalizmus, a kapitalizmus és az imperializmus. Mindezek az arablakta területek országaiban különböző időszakokban, a különböző kontextusoknak megfelelően másként és másként jelentek meg, sokszor együtt is jelen vannak, így az éppen domináns elem kiemelkedése szinte csak hangsúlybeli elmozdulást jelent. Mégis, a domináns elemek alapján a modern kori arab fejlődés jól megkülönböztethető, ha egymástól élesen el nem is való, gyakran átfedő korszakokra oszthatjuk:²⁵

1. Az európai behatolás és az Oszmán-török Birodalom végnapjai
2. A független arab nemzetállamok létrejötte a 20. század első felében
3. A kétpólusú világban
 - a) Az Arab Liga és Izrael Állam megszületése, az első arab–izraeli háborúk (1945–1967)
 - b) Az útkeresés és a reiszlamisztáció az 1967-es „vereség” után
4. A globalizáció kora.

²⁵ Tudjuk, hogy az egyes korszakok sajátosságait bemutatva szükségszerű egyszerűsítésre kényszerülünk, de ezt nem is kívánjuk elkerülni, mert a domináns vonások kiemelésére és a tipikus elemek összefoglalására törekszünk. Másfelől tudjuk azt is, hogy a fenti, alapvetően a történelmi eseményekhez kapcsolódó periodizáció az arab világ *általános* megközelítésére ad lehetőséget, mert az egyes mai országok történetében az idő-, illetve eseményhatárok elmosódnak, esetleg egyes korszakok kimaradnak.

Az arabok által lakott területek az oszmán-török hódítás folyamatában a 14. századtól kezdve fokozatosan oszmán-török fennhatóság alá kerültek. Így amikor az Oszmán-török Birodalom meggyengülése lehetővé tette, hogy az európai hatalmak behatoljanak a birodalmi központtól szorosabb-lazább függésben lévő területekre, a földrajzi közelség okán először a Földközi-tenger déli partvidékén, az arab területeken jelentek meg. Az arab világ gyarmatosítása két szakaszban valósult meg: az egyik az Oszmán-török Birodalom keretein belüli területek gyarmatosítása, a másik az első világháború után létrehozott arab nemzetállamok feletti mandátumrendszer létrehozása. A gyarmatosítással párhuzamosan, részben annak velejárójaként, érte el az arab világot az európai értelemben vett modernizáció is.

A 19. század során a nyugati társadalmakkal kapcsolatba lépő oszmán birodalmi értelmiségi súlyos gazdasági és társadalmi lemaradással szembesült. A történelmi lemaradás felszámolásának lehetőségét a nyugati minták követésében látta, azaz ekkor és ebben a formában fogalmazta meg a Nyugattal találkozó muszlim világ önmagának, és önmagával szemben a modernitás kihívását. A program végső soron a Nyugat gazdaságát, politikai, jogi és társadalmi szervezettségét, művelődését és nyitottságát tekinti példának és messzemenően követendő előképpnek. Ez az oka annak, hogy az Oszmán Birodalom keretében élő népek számára – beleértve az arabokat is – egybeesett a modernitással és a Nyugattal, mint kulturális-politikai realitással, hódító erővel való szembesülés.

Az Oszmán-török Birodalom arab területein a gyarmatosítás kettős hatással járt a politikai ideológia, illetve az identitás újrafogalmazása tekintetében. Amint az Oszmán-török Birodalom balkáni területein a vallási másságnak igen jelentős szerepe volt a helyi nacionalizmusok kialakulásában, az arab világ gyarmatosítók elleni harcában is a másság elsődlegesen a vallásban jelentkezett. A gyarmatosítás tehát egyfelől lökést adott a vallási megújulás gondolatának és a pániszlám összetartozás megfogalmazásának (a Nyugat: a keresztény világ *versus* a Kelet: a muszlim világ), másfelől pedig az egyes tartományok földrajzi és történelmi elkülönülését tudatosítva az arab etnikum saját identitását megfogalmazó arab nacionalizmus kialakítását segítette elő.

A modernizáció európai áramlatai, elsősorban a nacionalizmus, tehát részben közvetlenül a gyarmatosítókon, részben közvetve – a moderni-

zációval maga is küzdő – Oszmán-török Birodalmon keresztül érte el az arabokat. Történelmi tény, hogy Napóleon 1798-as proklamációjának az egyiptomi nemzetre és nemzetként való szenvedéseire vonatkozó utalásai az egyiptomiak számára értelmetlenek és értelmezhetetlenek voltak, de a helyzet a 19. század végére radikálisan megváltozott. A 19. század közepétől újra az arab lett az arab területek hivatalos nyelve. Az oktatási reformok, a felsőfokú képzés elindítása olyan művelt értelmiségi réteget alakított ki, amelyik nemcsak termelte, hanem fogyasztotta is a kulturális értékeket. S ennek keretében gazdag újságírást hoztak létre, széles spektrumú könyvkiadást indítottak el. Az al-Urábi-féle „zendülés” leveérése, az egyiptomi kormány eltávolítása és Egyiptom brit megszállása a politikai tudatosodás sosem látott formájához vezetett. Ezt jelenítette meg az arab kulturális hagyományok felélesztése, a *nahda* („reneszánsz”), ami egyfelől a középkori arab kultúra felélesztését, másfelől pedig a nyugati kulturális értékek átvételét foglalta magában.

A korszak vallási tekintetben az iszlám reformjának (*iszláh*) programját hozta. A gondolkodók arra keresték a választ, hogy a modernizáció kényszerétől hajtva iparosodó és strukturáltabban társadalmazó világban miként maradhat hívő muszlim a muszlim hívő. Megindultak azok az iszlám alapján megfogalmazódó eszmei áramlatok, melyek vagy a visszatérést hirdették az iszlám kezdeti korszakához, vagy a hagyomány és a modernitás összeegyeztethetőségét keresték, de kisebb mértékben megjelentek olyan gondolatok is, melyek a teljes „európaizálódást” hirdették, azaz a vallás és az állam teljes szétválasztását, a szekularizációt.

Az államigazgatási gyakorlat ekkorra már bizonyosságát adta, hogy a bonyolult társadalmi működéshez a hagyományos intézményeket fel kell váltani a hatásosabban működő és ellenőrizhető elveken nyugvó szekuláris intézményekkel. A vallási jogrendszer visszaszorult, és egyetlen érvényességi területe a családjog (örökösödés stb.) maradt.

Az Oszmán Birodalom politikai ideológiájában az első világháborút megelőző fél évszázad során, túl a *tanzimat* reformok²⁶ felemás bevezetésén és végrehajtásán, illetve a nyugati gyarmatosítók térhódításán, lényeges szerepet kapott az identitás újabb formája: az oszmán birodalmiság eszméje. II. Abdülhamid kalifa (1842–1918, szultán 1876–1909 között)

²⁶ *Tanzimat* = újjászervezés, átrendeződés (török). Az Oszmán Birodalom 1839–1976 közötti korszakának a neve, amikor a szultánok számos reformot léptettek életbe, melyek az államigazgatás struktúrájának megújítását célozták.

és közvetlen környezete felhasználva a kor muszlim köreiből élesen felvetődő pániszlám gondolatot, a tulajdonképpeni muszlim államként kívánta újrafogalmazni az Oszmán Birodalmat. A politikumban tehát az oszmán birodalmi ideológia fogalmazódott meg, és lehetőséget kínált a kalifátus ideologikus kereteinek realizálására az oktatás, a modern államszervezet stb. kiépítésének terveivel.

A 19. század végén azonban ez a program már túlhaladott volt, hiszen a Nyugattal való mind szélesebb spektrumú közlekedés következtében a birodalom etnikailag egyre jobban szegmentálódott. A kor jellemző vonásaként a vallási alapú politikai ideológiák mellett és azokkal szemben fokozatosan helyet kaptak az egyes etnikumokat megszólító, ezekre az etnikumokra építő politikai elképzelések.

A század végére egyre nagyobb szerepet kapott az etnikai és a területi hovatartozás a gazdasági, illetve politikai átalakulás programjaiban. Ugyanakkor, ahogy a gyarmatosítás elleni politikai program a pániszlámizmusban, az oszmán birodalmiságban, majd a pánarabizmusban jelent meg, a függetlenségre törekvő értelmiségi réteg is az etnikai és a területi horizonton fogalmazta meg követeléseit. S ezzel két irányból is megalapozta az első világháborút követő területi megosztottságot, s hozzájárult az arab nemzetállamok kialakításához.

A független arab nemzetállamok a 20. század első felében

Az első világháborút követően az arab világ számtalan, különböző jogállású és függőségű „nemzetállamra” lett felosztva. Az Oszmán-török Birodalom nem török-akta területeinek elcsatolása és felosztása következtében a távolabbi észak-afrikai arab területek a Birodalomtól ugyan névleg függetlenné váltak, azonban gyakorlatilag az európai nagyhatalmak – Franciaország, Nagy-Britannia és kis részben Olaszország – gyarmatai és/vagy protektorátusai voltak. A Földközi-tenger keleti partján, az Oszmán-török Birodalomhoz közeli, jobban integrált arab területek brit és francia mandátumterületekké váltak, melyek közül Szíria (1946), Libanon (1943), Transzjordánia (1946) és Irak (1936) a 20. század közepén elnyerte ugyan függetlenségét, de valamelyes európai befolyás, elsősorban katonai jelleggel, továbbra is fennmaradt. Palesztina mandátumterület államháttér alakulását az egyre nagyobb számú zsidó európai közösségek betelepülése akasztotta meg, amely később Izrael Állam megalá-

kulásához vezetett. Az Arab-félszigeten a brit nagyhatalmi befolyás, többnyire protektorátus formájában, érvényesült – Szaúd-Arábia és Omán formálisan megőrizték függetlenségüket – és alakította az arab „nemzetállamok” kialakulását.²⁷

Az újonnan létrejött arab „nemzetállamok” a gyarmatosítás elleni küzdelem és a gyarmatosítók által közvetített modernizáció kettős fenyegetésében és kihívásában fogalmazták meg politikai identitásukat, melynek központi eleme maradt az *umma*, ezen belül is egyre inkább az arab *umma* összetartozásának érzése és politikai programja. Az összetartozás, a vallási, és azon belül egy kisebb – több szempontból kitüntetett – politikai közösség megfogalmazása, különösen az idegen, az iszlám szempontjából elsősorban vallásilag különböző gyarmatosítók ellenében, olyan kérdéseket vetett fel, mint a területhez kapcsolódó államiság, a politikai szervezet legitimitása, a szekularizáció és az iszlám összeilleszthetősége. Az oszmán kalifátus megszüntetése (1924) után az egyetemes iszlámnak az értelmiség bizonyos szűk köreiből népszerű általános eszméje és egy adott földrajzi területen jól mérhető tömegbefolyással rendelkező „nemzeti” értelmiség latens konfliktusából – megtartva, de politikai értelemben hatástalanná szublimálva az egyetemes iszlám gondolatát – az adott állam vezetését kézben tartó helyi érdekeltségű elit került ki győztesen. Ez az elit ideológiai és gyakorlati szempontból is átvette a vezető szerepet, úgy, hogy a pániszlám *umma* és az országhatárokkal kijelölt „nemzeti állam” között ideálként a pánarab eszmét jelölte meg cselekvései horizontjának. S ehhez idővel kialakította összarab szervezetét, az Arab Ligát is.

A Termékeny Félhold területén vagy a Nilus völgyében kialakult államok politikai elitje a legitimitás egyik eszközeként az iszlám előtti helyi hagyományokat élesztette fel. Az identitás új elemekkel gazdagodott, mert az iszlám előtti történelem kontinuitását úgy hirdették meg, hogy ezzel sosem vonták kétségbe az iszlám egyetemes üzenetét. A fáraókorai Egyiptom vagy a föníciai kultúra örököseként fellépő mai arab Egyiptom és Szíria egyszerre volt az ókori civilizáció fő sodrának, és a középkori iszlám kiteljesedésének örököse, és új feladatait is ehhez az örökséghez mérte, politikai identitásának mértékét ezek adták meg.

²⁷ Kuvait 1961-ben, Jemen 1962-ben, illetve 1967-ben, Bahrein, Katar és az Egyesült Arab Emírségek 1971-ben váltak független államokká.

A politika vallási vonatkozásainak szempontjából ekkor különültek el egymástól az iszlám különböző értelmezései. A Muhammad Abduh kezdeményezte egykori reformirányzatban gyökerezett mindegyik, amennyiben bátran tematizálták a modernizáció és az iszlám viszonyát, és a kor kérdéseire ebben a kontextusban próbáltak válaszokat adni. Az állammal szorosan együttműködő, az al-Azhar²⁸ véleményét meghatározó irányzat a Muhammad Rasíd Ridá vezetése alatt álló *pragmatikus, mérsékelt iszlám* irányzata volt. Az állam és a vallás elválasztásának, a szekularizmus kiterjesztésének, és – különösen a kalifátus megszüntetését követően – a vallástudományok modernizálásának igényével léptek fel a *liberális iszlám* korai képviselői, akik megszólalásaikkal hamarosan kiváltották a konzervatívok haragját. S ekkor jelentek meg a szélsőséges *fundamentalista iszlám* első képviselői is, akik a Muhammad Abduh-féle örökségből a múlthoz való fordulást a felszíni jelentésben követték. Adaptáció és elemző feldolgozás nélkül kívánták alkalmazni a múlt megoldásait és ajánlásait. A mindezekkel párhuzamosan létező *népi valóság* pedig továbbra is a mágikus-misztikus formát mutatta.

A modernizáció „nemzeti” programja a szekularizált, területiségében meghatározott muszlim és arab „nemzetállam” megteremtését tűzte ki célul, miközben a páranab gondolat kisebb szerepet játszott a gyakorlati politikai tervezésekben. A korszak fejleményeiben fontos szerepet játszott az oszmán birodalmi örökség is, de a teljes kibontakozásra nem volt mód, mert a második világháború és az azt követő forradalmi korszak felgyorsította a folyamatokat a Kelet–Nyugat és az elmaradottság–modernizáció viszonylatában egyaránt.

A kétpólusú világban

A kétpólusú világ korszaka az arab országok szempontjából két, egymástól markánsan elválasztható szakaszra osztható: az 1945 és 1967 közötti szakaszra, melyet az Izrael Állam és az azzal szemben egységes álláspontot elfoglaló arab országok szövetsége, az Arab Liga küzdelme jellemez,

²⁸ Az Azhar mecsetet, majd a hozzá kapcsolódó, először ismailita siíta, majd szunnita vallásjogi iskolát a 9. században alapították Kairóban. Az Azhar – mára számos világi karral kibővítve – tehát a világ egyik legrégebbi működő egyeteme, melynek vezetője, az Azhar sejkje, az egész muszlim világban igen nagy tiszteletnek örvend.

illetve az arabok 1967-es veresége utáni időszakra, amelyben Izrael Állam létének hallgatólagos elfogadása, majd az együttélés feltételeinek „tisztázása” a meghatározó.

a) Az Arab Liga és Izrael Állam megszületése, az első arab–izraeli háborúk (1945–1967)

A második világháborút követően az arablakta területek politikai-stratégiai fejlődését alapvetően három folyamat határozta meg: a brit nagyhatalmi befolyás gyors zsugorodása (és a francia befolyás eltűnése a Levantból) és a szovjet–amerikai versengés megjelenése, az arab *umma* és az eltérő „nemzetállami” fejlődési modellek közötti különbségekből adódó arabközi ellentétek, illetve Izrael Állam megalakulása, mint a térség viszonyait évtizedeken át meghatározó, minden egyéb ellentétet felülíró domináns esemény. (Izrael Állam 1948-as létrehozásának és az ezzel kapcsolatos kérdéskörnek, ami történetileg ebbe a korszakba esik, különös jelentősége van az arab identitás politikai alakulásának tekintetében, ezért külön alfejezetben tárgyaljuk.)

A gyarmatosítás klasszikus formája a második világháború után lezárult, és a hatvanas évekig tartó két évtized alatt lényegében minden egykori gyarmat elnyerte politikai függetlenségét. Az arab országok a nemzetállam keretei között önálló gazdasági, társadalmi és kulturális program végrehajtásába fogtak. A hidegháború körülményei között két választási lehetőség állt a függetlenné vált országok előtt. Egyrészt folytathatták az Oszmán–török Birodalom intézményes és társadalmi hagyományait és a piacgazdaság nyugati mintáit követve konzervatív köztársasági vagy monarchikus berendezkedést alakíthattak ki, mint tette ezt például Tunézia, Jordánia vagy Marokkó. Másrészt pedig lehetőségük volt arra, hogy radikális változtatással szakítsanak az oszmán–török birodalmi hagyománnyal, és részben új ideológiát is kidolgozva a szovjet keleti blokkra támaszkodó, szocialista, népjóléti programot hirdető, gyors sikerekkel kecsegtető köztársaságot hozzanak létre, mint például Egyiptomban, Algériában, Szíriában és bizonyos átmenetekkel Irakban és Jemenben.

Történelmi tény, hogy a preindusztriális viszonyokkal jellemezhető arab gazdaságok teljesítménye és a politikai ígérek, illetve a társadalmi elvárások nem feleltek meg egymásnak. Az is tény, hogy ennek ellenére rendkívüli sikereket értek el a keleti blokknak elkötelezett radikális államok a gazdasági fejlesztés, az egészségügy és a népjólét, illetve a közoktatás és a kultúra területén. De az is ismert, hogy az eredményeket csak

úgy tudták realizálni, hogy totalitárius rendszereket hoztak létre. Másfelől ez a megállapítás érvényes a konzervatív piacgazdaság elkötelezett híveinek mutatkozó monarchiák és köztársaságok esetében is. Megállapítható, hogy az ötvenes évektől kezdődően, az általában gyenge és egyoldalú gazdaságra támaszkodó arab államok politikai berendezkedése hol nyíltan, hol rejtve, de szinte kivétel nélkül diktatórikus jegyeket mutat. A politikai osztály többnyire a katonai értelmiségiekből áll, legfeljebb technokratákból, akik hatalmukat erős elnyomó szervezetekkel szilárdítják meg, s akik a vallási vezetők támogatásával olyan identitást és politikai ideológiát rajzolnak fel, amelyik az adott ország és vezetése kitüntetett helyzetét hangsúlyozza olyan területeken, mint az iszlám, az arabság, a Kelet–Nyugat ellentét, majd a palesztin–izraeli konfliktus és egyéb regionális, vagy világpolitikai kérdések.

Az arab világ fokozatosan vált világpolitikai tényezővé, amiben egyrészt az olajkészletek fokozatos feltárása, másrészt a szállítási útvonalak biztosításának stratégiai fontossága játszott szerepet. Az ötvenes években azonban az arab világ a hidegháború egyik meghatározó színtere lett, amikor Egyiptom a Szezi-csatorna kapcsán összetűzött a Nyugat nagy államaival, és szerepet vállalt az el nem kötelezettek között. Az identitás és a politikai program összekapcsolásának forradalmi korszaka volt ez, amelyben Egyiptom, Szíria és további arab államok a függetlenség, a társadalmi igazságosság, és az arab egység hirdetésében és gyakorlati megvalósításában nyújtottak kezet egymásnak. Az Egyesült Arab Köztársaság²⁹ kialakításával Gamál Abdel-Nászér (Nasszer)³⁰ nagy lépést tett az arab *umma* mint egyetlen arab politikai közösség „helyreállítása” felé, úgyannyira, hogy a hatvanas évek elején a nyugati lapok is realitásnak tartották az arab egység megteremtését.³¹ 1958 februárjában létrejött az Egyesült Arab Köztársaság, melyet az első lépésnek szántak az arab *umma* helyreállításában. Az EAK ugyan 1961-ben megszűnt, de szimbolikus jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy Egyiptom 1971 júliusáig megőrizte ezt a hivatalos nevet. Ekkor változtatták Egyip-

²⁹ Said K. Aburish: *Nasser, the last Arab*. New York, 2004, St. Martin's Press, 151. p. Elic Podesh: *The Decline of Arab Unity. The Rise and Fall of the Arab United Republic*, Sussex Academic Press, 1999.

³⁰ 1918–1970, Egyiptom második elnöke (1954–1970).

³¹ Bernard Lewis korabeli megállapítása szerint „a politikustól és ideológustól nyilvánosan elfogadható egyetlen álláspont” az arab egység volt. Lásd Bernard Lewis: *The Middle East and the West*. New York, 1964, Harper and Row, 94. p.

tomi Arab Köztársaságra. A szovjet blokk támogatásával, a világpolitikai szerepben és a forradalmi sikerekben igazolódva olyan távlatok nyíltak az arab világ előtt, amelyet addig nem ismertek. S ehhez jelentős mértékben hozzájárult az a gazdasági potenciál, amely a hatvanas évekre feltárt olajmezőkben rejtőzve addig elképzelhetetlen gazdagság ígérését hordta magában.

Ugyanakkor a radikális és a konzervatív államok között komoly ellentétek látszottak amiatt, hogy az arab egység hirdetése az első világháborút követően kialakult államok *raison d'état*-ját vonta kétségbe. A politikai elit feltűnő óvatossággal fogadta Gamál Abdel-Nászer egységesítő politikáját, mert saját hatalmát féltette. Jellemző például, hogy Irak és Jordánia az EAK kikiáltását követően azonnal szövetségre lépett egyfajta Hásemita Királyság formációban. Másrészt a lakosság úgy is értelmezhetette az egység gondolatát, hogy ennek segítségével megszabadulhat aktuális politikai elitjétől. Így az elit óatosan és mértékkel figyelte, míg a lakosság körében méltán népszerű volt az egység és hirdetője, Gamál Abdel-Nászer. Az egység realizálásának forradalmi lehetősége végül is ambivalens fogadtatásra talált az arab világban, s többnyire a szándék megfogalmazásában öltött testet. A politikai elit a kifelé fordulás állandó és jól bevált eszközének tartotta az egység gondolatát, de ennél többre nem kívántak jutni.

A radikális országok uralkodó elitje a gyarmatosítók elleni küzdelemből merítette politikai legitimációját, fő mondanivalója a Nyugattal való szembenállás, az „arab szocializmus”, az arab egység, a harmadik világ népeinek összetartozása stb. volt, de vallási kérdésekben is többnyire radikális lépésekre szánta magát. Hivatalossá tette a vallás államosítását: a mecsetek, oktatási intézetek és vallási alapítványok működését pénzügyi ellenőrzés alá vette, másfelől a szekularizáció kiteljesítésére, vagy az erőszakos emancipáció mellett kötelezte el magát. Vallási és politikai ellenzékét egyként ítélte meg, és a lehető legszigorúbban lépett fel ellenük. Különösen az egyiptomi Muszlim Testvérek³² betiltása (1954), majd Szajjid Kutbnak, a Testvérek egyik szellemi vezetőjének a kivégzése (1966) mutatta Egyiptomban a rendszer türelmetlenségét és eltökéltsé-

³² 1928-ban, Haszan al-Banna (1906–1949) által létrehozott egyiptomi, majd szinte az egész iszlám világra kiterjedő radikális muszlim szervezet, amely a vallási fundamentalizmust és a jóléti gondoskodást hirdeti.

ségét, míg valamivel később Szíriában a Hamá-beli zendülés leverése (1980) mutatta meg a hatalom erejét.

Ennek a nagyívű, diktatúrára épülő, de vitathatatlan sikereket is elérő korszaknak a végét az 1967-es arab–izraeli háború hozta el, amelyben az arab országok katasztrofális vereséget szenvedtek. Míg az 1967-es háborúig Izrael Állam léte volt a tét és ennek megtagadása, illetve megakadályozása az arabközi ellentétek felett is képes volt egyfajta – jöllehet inkább retorikai – egységet kovácsolni, az 1967-es arab vereséget követően a kérdés már csak arra vonatkozott, hogy Izrael állam, milyen határok között létezik.

b) Az útkeresés és a reiszlamizáció az 1967-es vereség után

A külső világpolitikai szerep elismerése, a belső népszerű és látványos intézkedések sorozata után az 1967-es háborús vereség az egész arab világot megrendítette és rámutatott arra, hogy a Nyugat kínálta társadalmi modellek, a liberális demokrácia vagy a szocialista gazdaság- és társadalomépítési metódus nem hozták meg a kívánt eredményeket az arab világban. Az ötvenes évek óta hatalmon lévő radikálisok olyan mély válságba kerültek, hogy az érintett államok egy részében újabb radikális fordulat zajlott le a hatvanas–hetvenes évek fordulóján (1968: Irak, 1969: Líbia, 1970: Szíria, és ide tartozik még talán Egyiptom is, amennyiben 1970-ben Gamál Abdel-Nászer halálával Anvar Szadat került hatalomba, s megkezdődtek a „nyitás” előkészületei). Ezek a fordulatok jórészt még az arab szocializmus és az arab egység nasszerista, vagy a Michel Aflak és Szaláh al-Dín al-Bítár nevével jegyzett, szíriai fogantatású arab nacionalista Baász-párti³³ értelmezési keretében zajlottak le, de az uralomba frissen bekerült elit az egyre erősödő legitimációs problémákat csak egyre erősödő diktatúrával tudta – megoldás híján – elodáztatni. Ez a váltás gyakorlatilag magának az arab nemzeti gondolatnak a bukását is jelentette, amennyiben a hatvanas években reális lehetőségnek

³³ Az Arab Szocialista Megújulás Pártja (BAÁSZ), több történeti párt elnevezése, amelyek az 1940-es években az arab egység, a szabadság és a szocializmus (*vahda, hurrija, iszirákija*) programjának meghirdetésével léptek fel Szíriában és Irakban. A történelem, az arab nyelv és a kulturális értelemben felfogott iszlám – arab, nacionalista! – közösségére építve, a szekuláris és antikommunista szocializmus ideálját fogalmazták meg. Ezek egyike máig Szíria kormányzó pártja. A párt alapítói, a keresztény családban született Michel Aflak és Szaláh al-Dín al-Bítár, franciaországi tanulmányaikból hazatérve az 1930-as években alapították az arab nacionalizmus és a szocializmus eszméit egybefoglaló mozgalmukat, majd pártjukat.

tűnő nagy, világpolitikai szerepre igényt tartó regionális arab köztársaság álma eltűnt. (Bár az arab nacionalizmus emblematikus alakja, Gamál Abdel-Nászer a vereséget követően felajánlotta lemondását, az utcára vonuló tömegek azt nem fogadták el, így Nászer formálisan a helyén maradt ugyan, de egészsége rohamosan megromlott, és 1970-ben bekövetkező halála már egy új korszakra esett.) A pánarabista elképzelések végleg lekerültek a napirendről, és mindössze kötelező politikai propagandaelemek maradtak az arab elitek napirendjén.³⁴ A nyugati típusú országokat nem fenyegette többé a forradalmi arabközi egységesítés, a radikális államok pedig elsősorban saját bajaikkal voltak elfoglalva: a demográfiai robbanással, a hatalmas beruházások költségeinek fedezésével, a katonai potenciál növelésével stb.

A beálló súlyos identitásválság megoldása érdekében és a kiútkeresésben először is katonai eredményességre volt szükség, s ezt az 1973. októberi háború meghozta. Anvar Szadat bátor politizálásának eredményeképpen az izraeli konfliktusban érvényesült a „földet békéért” elv, ami önmagán kívül azért is jelentős volt, mert a harctéri katonai helytállás után a tárgyalások révén is újra elismertette az arab oldalt mint partnert, és mint olyan tényezőt, amivel komolyan számolni lehet és kell. A visszanyert tekintély arabközi értékelése másfelől oda vezetett, hogy az Arab Ligából kizárták Egyiptomot, és a székhelyét Tunéziába tették át, ám ez csak pillanatnyi mozzanat volt ahhoz a hosszú távú eredményhez képest, amelyet Szadat lépése hozott az arab ügynek. Azóta bebizonyosodott, hogy a konfliktus kezelésének és megoldásának egyetlen lehetősége a felek kölcsönös elismerésén, és a köztük folytatott tárgyalásokon múlik.

Az elit politikai legitimációs válsága mögött az egész arab világban felerősödött a múltban utat kereső vallásos politizálás. A vallásos értékek közegében megfogalmazott politikai akaratnyilvánítást a reiszlamizáció első szakaszában a helyi politikai berendezkedés elleni támadásnak értékelték, s az adott elit leváltására törekvő csoportok ideológiájának tekintették. Csak az Iráni Iszlám Köztársaság megteremtésében realizálódó új berendezkedés (1979), és annak hangsúlyai, szerkezete, illetve a benne megvalósuló teokratikus berendezkedés hívta fel a figyelmet arra, hogy a reiszlamizáció nem valamiféle elitváltásra, hanem a muszlim társadalom egészének átalakítására törekszik, totális reformra, mégpedig úgy,

³⁴ Fouad Ajami: The End of Pan-Arabism. *Foreign Affairs*, 1978/79. Winter, 355–373. p.

hogy vallásos, ellenőrzött keretek közé tudja terelni a modernizációs folyamatokat. A reiszlamizáció azzal, hogy a széles tömegek körében jól ismert kódrendszerrel és módszerrel alakította ki sajátos beszédmódját, átütő erejű lett, és felforgatta az eredetileg a szekuláris nyugati nemzet-államok művelt állampolgárait idealizáló identitásprogramot is. Az új identitáshierarchiában a vallási meghatározottság került az első helyre, s az etnikumhoz vagy államhoz tartozás másodlagossá vált: a sikeres reiszlamizáció radikális változataiban a világalifátus megteremtése lett a politikai ideológiában megfogalmazott cél.

A vallási irányzatok fundamentalista ágazata a katonai-politikai vereb-
séget követően a dolog természetéből következően azonnal a felszínre
tört, míg a szekuláris állam megteremtésén fáradozó liberális iszlám
képviselői komoly támadásokat voltak kénytelenek elviselni, illetve ki-
védeni. Az állammal összefonódó intézményes iszlám, mint mindig,
nagyfokú rugalmasságáról tett tanúbizonyságot és a fontolva haladás po-
litikáját követve előbb-utóbb igazodott és folyamatosan igazodik a meg-
változott viszonyokhoz. Hol a liberális, hol a fundamentalista irányzat
ajánlásait tartja fontosabbnak, miközben saját konzervatív természetét,
tradicionalitását semmilyen körülmények között sem adja fel. Az irány-
zatok közötti viták, amelyek ideológiai és gyakorlati kérdésekben is meg-
nyilvánulhatnak, és különböző *fatvák* és *ellen-fatvák* kiadásával foly-
nak,³⁵ fontos szerepet játszanak a muszlim identitás meghatározásában,
és többnyire a hivatalos iszlám képviselőinek állásfoglalásával zárulnak.

A globalizáció kora

A kétpólusú világrendszer megszűnése és a civilizációk háborújának
„meghirdetése” az arab világban gyakorlatilag egybeesik azzal, hogy mi-
után a kilencvenes évek belső terrorjait felszámolják, a szekuláris arab
államok vezetői a társadalom reiszlamizációját beépítik a saját identitás-
képükbe és politikai retorikájukba. Míg azonban a totális reiszlamizáció
az állam iszlamizálására, a vallás alá kényszerítésére törekszik, az állam
csak elemeket vesz át, és megőrzi alapvetően szekuláris jellegét. A mo-
dernizációban kettévált szekuláris és vallási elem az iráni siita forrada-
lom radikális mintáját követő újraegyesítést megkerülik és inkább a

³⁵ *Fatva* = vallásjogi döntés, véleménynyilvánítás.

mérsékelt iszlám programját hirdetik meg. Meghatározó szerepe van ebben a globalizáció elleni hivatalos fellépésnek: minthogy a globalizáció annak ellenére, hogy a köztudatban a Nyugatot – közelebbről a nagybetűs Amerikát (az Egyesült Államokat) – jeleníti meg, nem fogható meg a maga valóságában, és olyan államokon kívüli hatalmak működésével válik általánossá, amelyek fő sajátossága, hogy nem lehet azonosítani őket. Így a globalizáció a szekuláris arab állam vezetők részéről kockázat nélkül elítélhető, miközben a liberális gazdaságpolitika kezdeményezéseivel (pl. a bankok államosítása) próbálnak igazodni a világpolitikához. A globalizációellenesség – és áttételesen a Nyugat-ellenesség – az identitás kialakításának fontos, másodlagos eszközévé válik. Persze szubjektíve ez is a Nyugat–Kelet immár civilizációs szintű szembenállását igazolja, és mintegy egységbe vonja a Kelet identitáskeresőit.

Amikor a bipoláris világrend felbomlását követően a Nyugat is megpróbálja az új rendet leírni és viszonyát az átmenethez megfogalmazni, vannak pillanatok, amikor úgy tűnik, Nyugat és Kelet egymásra talál, de azután ismét világossá válik az értelmezések különbözősége, melyek között az érdekek vernek hidat, teremtenek valószínűtlen szövetségeket. Amikor a 2001. szeptember 11-i terrorcselekményeket követően az Egyesült Államok háborút hirdetett a terrorizmus ellen, az arab országok nagy része rögtön bejelentette csatlakozását, hiszen a terrorizmusnak, mint a fennálló (hatalmi) rend elleni támadásnak a visszaverése közös érdek és feladat. Azonban amikor George W. Bush retorikájában és politikájában mindezt összekapcsolta a demokráciával és az emberi jogok kérdésével, és meghirdette a „Tágabb Közel-Kelet”, azaz az iszlám világ demokratizálásának programját, ugyanazt a rendet készült szétverni a térségben, melyet maguk a terroristák is támadtak, és saját szövetségeseit szólította fel hatalmuk feladására.³⁶

A szellemi életben mind élesebben vetülnek fel az iszlám liberális modernizálásának kérdései, mint például a Korán történetikritikai vizsgálata, vagy a modern hermeneutika alkalmazásának igénye. A kapcsolódó viták szinte a Kelet–Nyugat szembenállás újabb frontját jelölik ki, hiszen míg a Nyugat saját szekuláris történetének megismétlését látja bele a modern iszlám folyamataiba, az ortodoxia az iszlám ügyeibe való

³⁶ N. Rózsa Erzsébet: 9/11 és az arab világ. *MKI Tanulmányok*, 2011/24. (2011.09.26.), file:///C:/Users/Cili/Downloads/Tanulmanyok_2011_24_[%C3%BAj_publik%C3%A1ci%C3%B3_]_pdf.

beavatkozást fedezi fel ugyanabban a jelenségben. A modernizáció és a globalizáció kereteiben az új identitásukat kereső, elsősorban értelmiségi körök megnyilvánulásaiból az sejlik föl, hogy bár politikai programjukat többféleképpen hirdetik meg, alapvető marad az az identitáshierarchia, amelyben a pragmatikus, mérsékelt iszlámmal igazolt és támogatott integráns *nemzetállam* lesz a viszonyítási pont, és ehhez képest másodlagos az egyetemes arabsághoz, illetve az iszlámhoz való tartozás érzése.

ARAB KÜLPOLITIKA ÉS ARABKÖZI POLITIKA – AZ ARAB IDENTITÁS KÜLPOLITIKAI REALIZÁSIÁNAK KÉRDÉSEI

Kevés olyan látványos és nyilvánvaló példája van az identitás és a külpolitika összefüggésének, egymást feltételezésének, mint az arab országoké, amelyek a „nemzetállami” külpolitizálás mellett identitásalapú, „össz-arab” keretek között is politizálnak. Ezen az államok feletti szinten egyrészt megfogalmazódik és intézményesített formában is megjelenik annak a tételezése és igénye, hogy a 22 arab állam etnikai, kulturális, történelmi és bizonyos mértékig vallási szempontok mentén is egy másoktól jól elkülöníthető, összetartozó tömböt alkot, és így természetes, hogy egyes kérdésekben együtt és egységesen alakítja ki külpolitikáját. Másrészt azonban megfogalmazódik annak az igénye is, hogy a „nemzetállami” keretek által *sui generis* generált egyedi, specifikus, szűkebb értelemben vett lokális érdekek érvényesítése, érdekütközések és konfliktusok szabályozása és rendezése tömbön belül, külső beavatkozás nélkül történjék meg. Így módon az arab identitás egy államok feletti szinten szerveződő, sajátos politikai csoportot hoz létre a világ államainak közösségében, mely egyrészt kifelé közös külpolitikát kíván folytatni, másrészt – a tagállamok közötti kapcsolatokat belügynek tételezve – nem kívánja megengedni, hogy belügyeibe idegenek avatkozzanak be.

Ez a „megoldás” egyrészt egy évszázados, az iszlám egész történetét végigkísérő elméleti vita és fejlődés, másrészt történelmi-politikai események és realitások eredménye, amennyiben feloldja és egyben tükrözi azt az ellentmondást, ami a közös hitre támaszkodó muszlim *umma* egysége, és az azon belül kialakult különálló politikai vagy etnikai stb. entitások léte között fennáll. Mivel a politikai hatalom kérdése Mohamed próféta halálát követően szinte azonnal megbontotta az *umma* téte-

lezett egységét,³⁷ a muszlim teoretikusoknak szinte a kezdetektől foglalkozniuk kellett a vallási és a politikai közösség határainak kérdésével. A birodalom kiterjedése, majd a különböző dinasztiák, kisebb-nagyobb államalakulatok létrejötte kapcsán ezt az ellentmondást minden korban értelmezni kellett. Ugyanakkor, a kalifa névlegesen egészen 1924-ig, amikor a török nemzetgyűlés kimondta a kalifátus végét, az egész muszlim *umma* feje maradt, mind vallási, mind politikai értelemben. Így tehát a kalifátus „kereteinek” folytonossága és folyamatossága biztosított volt,³⁸ a realitások szintjén azonban a kezdetektől fogva léteztek a nagyobb egységen belül kisebb-nagyobb különböző entitások. A teoretikusok közül Ibn Tajmijja szerint mivel az iszlám maga biztosítja az egységet, nem szükséges, hogy politikai szempontból is egyetlen rendszer létezzen csupán. Ibn Khaldún szerint a pluralizmus, a politikai egységek felemelkedése és eltűnése természetes jelenség és összhangban van az isteni „tervvel”, elrendezéssel.³⁹

A hit spirituális és kulturális közösségének elismerése mellett tehát elfogadható az *umma* területi és politikai megosztottsága. Azonban mivel az iszlám maga a kalifátus vallási és politikai egység is volt, illetve mivel az iszlám felfogása szerint a vallás és az állam (*al-dín va al-daula*) egymástól elválaszthatatlan, szerves egységet alkot, sőt úgy fogható fel, mint ugyanannak az éremnek a két oldala, a köztudatban és a politikai retorikában ez az összetartozás és ez az egység igen komoly tényezőként jelenik meg.

Másfelől, miközben a mára szinte közhellyé vált dzsihád fogalom, illetve az arab hódítások nagy korszakának a világképe – mely a világot a béke és a háború házára osztotta (*dár al-iszlám* és *dár al-harb*) – azt feltételezi, hogy a muszlim és a nem muszlim világok között kibékíthetetlen az ellentét, valójában a muszlim közösség, majd államok rendszeres

³⁷ Itt csak utalunk az iszlám történetéből jól ismert, a későbbi szunnita–síita szembenálláshoz vezető utódlási vitasorozatra, amely a „választás”, illetve a „leszármazás” alapján kívánta rendezni a politikai vezetés sorsát.

³⁸ A négy ortodox kalifa után az Omajjád majd az Abbászida uralkodók viselték a kalifa címet. Az Abbászida hatalomátvétel után az egyetlen életben maradt Omajjád az Ibériai-félszigetre menekült, ott jött létre a nyugati kalifátus Córdoba központtal, míg keleten az Abbászidák után a Fátimida uralkodók viselték a kalifa címet. Egyiptomnak az oszmán-törökök által való elfoglalása után a kalifa az oszmán-török uralkodók címe lett.

³⁹ *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Oxford – New York, 1995, Oxford University Press, 2. kötet, 217. p.

politikai kapcsolatokat tartottak fenn a nem muszlim államokkal, szerződéseket és szövetségeket kötöttek stb.

Ebben az értelemben tehát mind a muszlim *umma*, mind az ennek részét képező arab *umma*, vagy más politikai egység megjelenhet önálló entitásként, és így alakíthat ki sajátos külpolitikát a világ többi része felé, ugyanakkor mivel önmagában számos különböző egységből áll, ezek egymáshoz fűződő viszonyaik szabályozására „belső”, államközi külpolitikát konstituálhatnak rendes, a nemzetközi kapcsolataikat rendező külpolitikájuk részeként. Az arab államok „belső” külpolitikájának mozgásterét az Arab Liga jelöli ki, míg a muszlim országok közösségének együvé tartozását az Iszlám Konferencia Szervezete jeleníti meg.

Az Arab Liga

Az arabközi politizálásnak ez az államok feletti intézményes szervezete az Arab Liga, mely az arabság minden fontos jellemzőjét megjeleníti, ugyanakkor manifesztálódnak benne mindazok a külső és belső kényszerek is, amelyek az arab identitás politikai érvényesülésének a határait kijelölik, s amelyek az egyes arab országok politikáját befolyásolják.

Az Arab Liga, mint a hivatalos neve is mutatja (az Arab Államok Ligája), pontosan tükrözi a fenti realitásokat, amennyiben ‘mindössze’ az egyes arab államok szuverén, nemzetközi jogi szempontból egymástól független entitásainak meghatározott célból szerveződő csoportosulása, anélkül, hogy a tagállamokat egyetlen egységbe kívánná rendezni,⁴⁰ és ezzel együtt rögzíti a politikai széttagoltságot, és a politikai berendezkedések különbözőségének lehetőségét is elismeri.⁴¹

Létrejöttében egyrészt az arab *umma* és az azt politikai napirendre tűző nacionalista eszme manifesztálódik, másrészt kifejezésre jut az az igazodási kényszer is, melyet a globalizációs folyamatok rónak az arab világra. Bár az első világháború utáni közel-keleti rendezés során az a brit ígéret, miszerint Nagy-Britannia támogatni fogja az arab királyság megteremtését az Oszmán-török Birodalom arablakta területein,⁴² nem valósult meg, 1941-ben Anthony Eden brit külügyminiszter bejelentet-

⁴⁰ Az Arab Liga alapokmányának 1. és 2. cikkelye. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 46. p.

⁴¹ Az Arab Liga alapokmányának 8. cikkelye. Uo. 48. p.

⁴² Annak ellentételezéseként, hogy az arabok Nagy-Britannia oldalán léptek be az első

te, hogy Nagy-Britannia segíteni fogja az arabok törekvéseit, hogy egysé-
güket egy olyan szervezet keretei között valósítsák meg, amely egyrészt
az arab érdekek képviselője, másrészt az arab országok közötti kapcsola-
tok előmozdítója lesz. Ezzel párhuzamosan egy arab (iraki) javaslat is
megjelent, amelyben Szíria, Libanon, Palesztina, Jordánia és Irak alkot-
tak volna egy „arab ligát”. Ez a javaslat azonban az egyiptomi, szaúdi és
szíriai ellenkezés, illetve a brit vonakodás miatt nem realizálódott. Az
Arab Liga végül egyiptomi javaslat alapján, az egyiptomi vezetők által
folytatott tárgyalások során körvonalazódott. Az Arab Liga – brit támo-
gatás mellett – 1945-ben Kairó székhellyel alakult meg, és mintegy ez-
zel is Egyiptom szerepét és jelentőségét hangsúlyozta az arab világban.

Gamál Abdel-Nászernak az ötvenes–hatvanas években kifejtett, az
arab egység, a közösségi társadalom, a szolidaritás és a gyarmatosítók el-
leni küzdelem jegyében megfogalmazott ideológiája kitüntetett szere-
pet kapott az Arab Liga dokumentumaiban, és mintegy megelőzte a
szíriai és iraki baaszista nacionalizmust mint egységesítő ideológiát. Sőt,
a szaúdi uralkodóházat arra készítette, hogy ellensúlyozandó ezt a nö-
vekvő, és az ő szempontjukból kétségtelen veszélyeket hordozó kezde-
ményezést, ne *arab*, hanem *iszlám* alapú közösséget hozzon létre.⁴³ Ezen
történelmi körülmények eredményeképpen több arab állam is az Arab
Ligát az egyiptomi külpolitika eszközének tartja, amit a már említette-
ken túl erősít az a tény is, hogy az Arab Liga főtitkárai – annak az idő-
szaknak kivételével, amikor Egyiptomot az Izraellel kötött béke miatt az
arab világ kiközösítette és a Liga Tuniszba tette át székhelyét (1979) –
egyiptomiak voltak. (1989 óta Egyiptom ismét aktív tagja az Arab Ligá-
nak, és a főtitkárok ismét egyiptomiak: 1991–2001 Ahmad Iszmat
Abdel-Megid, 2001–2011 Amr Músza, korábbi egyiptomi külügymini-
szter, jelenleg Nabíl al-Arabi.)

Nem lehet eltekinteni attól a tényről sem, hogy az Arab Liga megal-
akulása egybeesik az ENSZ-ével, azaz bizonyos, legalábbis formális szem-
pontok alapján – az „arab ENSZ”-nek is nevezhető. Ezt tükrözi az Arab
Liga struktúrája is, mely hat fő testületből/szervből áll. A Liga Tanácsa a
szervezet legfőbb szerve. A Liga állandó bizottságai között működik Po-

világháborúba és nem a török szultánt támogatták, aki egyébként – formálisan – a politikai
hatalmat gyakorolta felettük.

⁴³ Az Arab Ligán belüli egyiptomi dominanciát ellensúlyozandó 1962-ben Szaúd-Ará-
bia, más arab és muszlim országokkal együtt, megalakította a Muszlim Világligát, melynek
mai eredménye és következménye az Iszlám Konferencia Szervezete.

litikai Bizottság, Közös Védelmi Tanács valamint Szociális és Gazdasági Tanács is. Az ENSZ-hez hasonlóan a Ligának is vannak szakosított szervei. A titkári és adminisztratív feladatokat a Főtitkárság látja el, melynek vezetője, a Liga főtitkára komoly politikai szerepet játszik, amennyiben az Arab Liga közös állásfoglalásait ő terjeszti a világ elé.

Az Arab Liga egyik legfontosabb feladata, hogy elősegítse a tagállamok közötti esetleges viták békés rendezését, ugyanakkor képviselje a regionális és a nemzetközi fórumokon a tagállamok közös álláspontját mindazon ügyekben, melyekben együtt és közösen érzik „megszólítva” magukat. A térség folyamatos válságai, elsősorban a palesztin–izraeli konfliktus, az iraki háború (2003), vagy az arab tavasz bizonyos eseményei (libiai beavatkozás, Szíriával kapcsolatos határozatok) tipikusan ilyen kérdésnek számítanak, amennyiben nemcsak az arab országok részéről merül fel az együttes fellépés és képviselői igénye, de a „külföld” is valamiféle közös véleményt feltételez, elfedve az egyes arab országok és érdekeik különbözőségeit.

Bár – az ENSZ-hez hasonlóan – az Arab Ligával, annak működésével és hatékonyságával kapcsolatosan általában elmarasztaló vélemények látnak napvilágot, mindez nem változtat azon a tényen, hogy az Arab Liga az arab összetartozás, a közös, etnikai alapú érdekérvényesítés intézményesített formája, az arab egység hivatalos szimbóluma volt és marad.

Az 1967-es vereséget, illetve a nasszeri arab nacionalizmus bukását követően az „összarab” ügynek két olyan „kovácsa” maradt, illetve keletkezett, mely miközben szükségessé tette a közös arab állásfoglalást és fellépést, hosszabb távon – ha csak ideiglenesen is – az egység felbomlásához (feladásához) vezetett. Ezek a palesztin kérdéssel és Izrael Állam létrejöttével, illetve az iraki háborúkkal kapcsolatos politikai fejlemények. Az arab tavasz kapcsán összarab figyelmet, illetve véleménykülönbséget kiváltó ilyen ügy volt a szíriai polgárháború, illetve a Muszlim Testvérek helye és szerepe – mely utóbbi az elmúlt évtizedekben látott legnagyobb törést idézte elő az Öböl-menti arab országok között.

Izrael Állam létrejötte és a palesztin kérdés

Az első világháború után megállapított határok ellenére számos olyan folyamat indult el az arab világban, mely a határokon átnyúló arab tudatot erősítette, például – a modernizáció velejárójaként – a média (sajtó,

lilmpar stb.), a külföldi utazások vagy a gyarmatosítás elleni küzdelemnek nyújtott ideológiai és katonai segítség. Az 1930-as évekre azonban a legfontosabb tényező, mely a pánarab ideológia erősödéséhez és az arab identitás formálásához hozzájárult, az az egyre növekvő arab támogatás volt, melyet a palesztinai arabok kaptak a brit megszállás és a zsidó betelepülés ellen folytatott küzdelmükben.⁴⁴ A későbbi szovjet–amerikai szembenállás, a hidegháború megjelent ugyan az arabközi kapcsolatokban, azonban inkább ideológiai nézeteltéréseket eredményezett, amennyiben a radikális forradalmi ideológia (nasszerizmus vagy baaszizmus) és a konzervativizmus kerültek szembe egymással: Egyiptom, Szíria, Irak, illetve Szaúd-Arábia, Marokkó, a sejkségek stb. Mindezt, csakúgy mint az arab országok közötti hatalmi harcokat és vitákat, háttérbe szoríthatta, és elfedte az Izraellel való szembenállás, mely vitathatatlan nézetegységet teremtett. Az arabközi politizálásnak és kapcsolatoknak nem az ideológiai, szövetségi viszonyok vagy akár a fenyegetettség érzése volt az igazi szakítópróbája, hanem egyértelműen az Izraelhez való viszony. Jellemző, hogy az arab világban Gamál Abdel-Nászér óta vezető szerepet játszó Egyiptomot akkor közösítették ki az arab államok, amikor az békét kötött Izraellel (1979).⁴⁵

Izrael állam megalakulása egyrészt a mai napig kiheverhetetlen traumát (a *nakba*)⁴⁶ okozott az arab világban – elsősorban a közvetlen környezetében élő lakosság körében, de a fejlődésnek és a média térnyerésének köszönhetően egyre intenzívebben a tágabb muszlim világban is –, másrészt további traumák kiindulópontja, kiváltó oka lett. Maga a tény, hogy a brit ígéretek ellenére az arabok által lakott területeken a két nagyhatalom, Nagy-Britannia és Franciaország mandátumterületeket hozott létre, dühöt és csalódottságot váltott ki. A többi mandátumterület sorsá-

⁴⁴ Yehoshua Porath: *In Search of Arab Unity, 1930–1945*. London, 1986, Frank Cass, 162. p., idézi Roger Owen: *State. Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*. London, 1992, Routledge, 85. p.

⁴⁵ A kiközösítés elsősorban a politikai és gazdasági kapcsolatok megszakítását, Egyiptom Arab Liga-tagságának felfüggesztését és az Arab Liga székhelyének Kairóból Tuniszba való áthelyezését jelentette.

⁴⁶ A *nakba* (szerencsétlenség, katasztrófa) napja 1948. május 15-e, Izrael kikiáltásának és nemzetközi elismerésének napja. Az arab politikai és társadalmi diskurzusban a palesztin nép tragédiájának egy szóval való megjelölése, mely körül egész „*nakba*-irodalom” alakult ki. Ennek elsődleges témája magának a traumának megjelölésén túl, az okok keresése, hogy hogyan veszíthették el a palesztinai arabok területeiket, egyben egyfajta önostorozás is, mely éppen ezáltal ismeri el – közvetve – Izrael létét.

nak alapján logikusan feltételezhető lett volna, hogy Palesztina brit mandátumterület is független arab országgá válik majd. Az európai zsidóüldözések és a holokauszt borzalmai elől Palesztinába menekülő zsidók áradatát a britek megpróbálták ugyan, de nem tudták megállítani.⁴⁷ A zsidó bevándorlók és a helyi arab lakosság közötti ellentétek kiéleződtek, és fegyveres összecsapásokhoz vezettek, melyek során zsidó fegyveres csoportok a brit csapatokat is megtámadták.⁴⁸ Az ENSZ Közgyűlésének 181. számú határozata⁴⁹ Palesztinát egy zsidó és egy arab államra osztotta fel (a terület 56, illetve 43%-án), Jeruzsálemnek pedig nemzetközi státuszt adott.⁵⁰ Amikor 1948. május 14-én a brit csapatokat kivonták Palesztinából – tulajdonképpen váratlanul, mert az ENSZ-határozat végső dátumként augusztus 1-jét állapította meg –, május 15-én kikiáltották Izrael állam megalakulását. Az arabok nem hittek a szemüknek, és még ugyanazon a napon Egyiptom, Szíria, Libanon, Transzjordánia, Irak és Szaúd-Arábia megtámadta Izraelt. A háború során az ENSZ-határozatban előírányzott palesztin arab állam területeinek jelentős részét Izrael, az ugyancsak ehhez tartozó Ciszjordániát Transzjordánia,⁵¹ míg a palesztinai araboknak szánt Gázai övezetet Egyiptom foglalta el. A válság és a háborúk sorozata „kódolva” volt, újabb sérelmeket és traumákat idézve elő.

Az arab–izraeli háborúk sorából kimagaslik és újabb traumatikus pontot jelent az 1967-es háború, melynek következtében Izrael jelentős saját, illetve arab „megszállás” alatt tartott területeket foglalt el a szomszédos arab országoktól: a Sínai-félszigetet és a Gázai övezetet Egyiptomtól, Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet Jordániától és a Golán-fennsíkot Szíriától. Az 1982-es libanoni háború két további traumával sújtotta az arab világot: a szabrai és satilai menekülttáborokban elkövetett tömegmészárlással, melyben az izraeli bíróság megállapította Ariel Saron akkori védelmi miniszter, későbbi miniszterelnök közvetett felelősségét,⁵²

⁴⁷ Fehér Könyv Nagy-Britannia palesztinai politikájáról, 1939. május 17.: „öt esztendő alatt 75 000 bevándorló hebecsátását teszi lehetővé”. Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980)*. Budapest, 1989, Tankönyvkiadó.

⁴⁸ 1946. július 22-én a zsidó földalatti katonai szervezet, az Irgun tagjai bombát robbantottak a jeruzsálemi King David Hotel előtt, mely a brit katonai parancsokság központja is volt. A merényletben 91 személy halt meg.

⁴⁹ 1947. november 29.

⁵⁰ Nemzetközi jogi szempontból az ENSZ Közgyűlésének határozatai nem kötelező érvényűek, csak ajánlás jelleggel bírnak.

⁵¹ Ennek következtében az ország nevét Jordániára változtatták.

⁵² Saronnak le kellett mondania pozíciójáról.

és a Dél-Libanonban az izraeli hadsereg által létrehozott „biztonsági zóna” kialakításával, melyet Izrael csak 2000 májusában hagyott el.⁵³

Az izraeli államalapítás és az 1967-es további területfoglalások következtében óriási menekülthullámok indultak el, melyek menekülttáborokba zsúfolódva egyrészt szociális, gazdasági és belbiztonsági problémát jelentettek a befogadó országnak, másrészt a kérdés megoldatlanságának állandó és mindenütt jelen lévő figyelmeztetői voltak és maradtak. Az arab és tágabban a muszlim közvélemény számára a mai napig érthetetlen, hogy ha a zsidóknak kétezer év után jogukban állt apáik földjére visszatérni, hogyan tagadható meg ugyanez a jog a palesztin menekültektől.

Az arab és a muszlim közvélemény további folyamatos traumaként éli meg az Izrael által megszállt területeken, elsősorban a Gázai övezetben és Ciszjordániában zajló izraeli–palesztin összecsapásokat. Miközben az egyik oldalon a jól felszerelt és kimagasló technikai fölényben lévő állami gépezet, az izraeli hadsereg áll, a másik oldalon egy kialakulatlan, félállami tényező jelent meg, melyben a népi ellenállástól kezdve a különböző radikális mozgalmakig az egész palesztin társadalom részt vesz. A média jóvoltából a palesztinok harca és helyzete a világ napi realitásával vált, a világ mindennapi életének része lett a házak lerombolásával, a merényletekkel, az ENSZ Biztonsági Tanácsa által is tiltott zsidó települések problémájával (sőt, újabbak létrehozásával), valamint a palesztin merénylők elleni védelemként épülő fallal/kerítéssel, illetve a célzott likvidálásokkal együtt.

Az arab és muszlim közvélemény számára a palesztinok harca jogos és igazságos, annak ellenére, hogy a terrorcselekményeket sokan elutasítják. Az „öngyilkos” merényletek egyetemes megítélése azonban ismét mélyreható civilizációs különbségeket jelenít meg. Az iszlámban az egyén kizárólag mint a közösség tagja létezik, ezért minden vonatkozásban és feltétel nélkül alárendeli magát a közösségnek. Ugyanakkor – a közösség tagjaként – az egyén a közösség felé felelősséggel is tartozik.⁵⁴ Éppen ezért a „technikailag” öngyilkosságot elkövető személy az iszlám fogalmai szerint nem tekinthető automatikusan öngyilkosnak, hanem

⁵³ Ehud Barak izraeli miniszterelnök egyoldalú döntéssel kivonta az izraeli katonákat Dél-Libanonból.

⁵⁴ N. Rózsa Erzsébet: Az egyén felelősségének kérdése az iszlámban. *Acta Humana*, 2004/2. 107–113. p.

– miután az iszlámban az öngyilkosság bűn.⁵⁵ – bizonyos körülmények fennállása esetén olyan mártír is lehet, aki a közösség érdekében áldozta fel az életét.

Az arab–izraeli, illetve a palesztin–izraeli konfliktusnak szerves részét képezték – a fegyveres cselekmények mellett, illetve azokkal párhuzamosan – a békefolyamat, a békejavaslatok és a békeszerződések. 1991. október végéig, amikor az arab–izraeli békefolyamat Madridban megkezdődött – a két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió védnöksége alatt –, mindössze Egyiptomnak volt békeszerződése Izraellel (1979). A tárgyalásokat két szinten, egyrészt kétoldalú (szíriai–izraeli, libanoni–izraeli, jordán–izraeli, melyből később kivált az önálló palesztin–izraeli), másrészt többoldalú keretek között kezdték meg. A multilaterális tárgyalásokra abból a megfontolásból került sor, hogy vannak a térségben olyan problémák, melyek több országot, a tágabb régiót is érintik, illetve akár globális relevanciával is bírnak. Öt ilyen téma került a napirendre: a menekültkérdés, a gazdasági együttműködés, a fegyverzetkorlátozás és regionális biztonság, a víz és a környezetvédelem. A szíriai–izraeli és a libanoni–izraeli tárgyalások viszonylag korai megtorpanásával, illetve a jordániai–izraeli békekötéssel (1994), gyakorlatilag az 1993-ban Oslóban hivatalos formát öltő (dokumentummal is megerősített) palesztin–izraeli tárgyalások, illetve a multilaterális fórumok „működtek” tovább folyamatosan, egészen 1996-ig, amikor az Izraelben hivatalba lépő Netanjahu-kormány politikája miatt a multilaterális tárgyalások félbeszakadtak. A palesztin–izraeli békefolyamat a kezdeti – euforikus szakaszon túljutva⁵⁶ – sokkal keményebb, radikálisabb szakaszba lépett. A békeprogramjával hatalomba lépő Barak-kormány erőfeszítései ellenére, melyek 2000 nyarán a Camp David-i tárgyalásokban csúcsonyultak ki, a békekötés lehetősége egyre inkább eltávolodott. 2000 szeptemberében került sor Ariel Saron sokat vitatott látogatására a Templomhegyen, amelynek következményeként kezdetét vette az új *intifáda*.⁵⁷

⁵⁵ Ha valaki valamely személyes indokból, pl. szerelmi csalódás miatt, önkézzével vet véget életének, az bűnnek számít.

⁵⁶ Az eufóriához hozzátartozott, hogy az is, hogy úgy tűnt, az egyes arab országok végre levehetik napirendjükről az addig kötelező palesztin kérdést.

⁵⁷ A palesztin–izraeli békefolyamatról bővebben lásd Gazdik Gyula tanulmányait: Netanjahu és a közel-keleti béke. Oslói folyamat: az úton végig lehet menni? *Társadalmi Szemle*, 1998/6. 42–56. p.; Madridtól a palesztin–izraeli kézfogásig. *Társadalmi Szemle*, 1994/1. 60–69. p. stb.

Jóllehet arab–izraeli, de különösen palesztin–izraeli békefolyamatról 2000 óta nem beszélhetünk,⁵⁸ a kiinduló helyzethez képest igen jelentős elmozdulások történtek: általánosan elfogadott, immár az Egyesült Államok által meghirdetett céllá vált a palesztin állam hivatalos létrehozása,⁵⁹ majd Bush elnök meghirdette az „útitervet”,⁶⁰ mely – az Egyesült Államok, az Európai Unió, Oroszország és az ENSZ védnöksége alatt – a kétállami megoldáshoz vezető folyamat részleteit körvonalazta. Az amerikai elképzelések árnyékában meglehetősen kevés figyelmet kapott az az arab javaslat, melyet a 2002. március 27-28-án Bejrútban rendezett arab csúcscrétekezleten minden arab állam támogatott. A szaúdi trónörökös által előterjesztett javaslat értelmében minden arab állam elismeri Izraelt és diplomáciai kapcsolatot létesít vele, amennyiben Izrael visszavonul az 1967-es határok mögé. A javaslatot minden arab állam támogatta, ami példátlan az arab–izraeli kapcsolatok történetében és valódi áttörést jelenthetett volna, amennyiben az izraeli fél, amellet, hogy üdvözölte a javaslatot, nem utasította volna el, hogy visszavonuljon az 1967-es határok mögé.

Annak ellenére, hogy a Bush-kormányzat ily módon immár véglegesen elkötelezte magát, az Egyesült Államokat és a világot egy leendő palesztin állam mellett, az arab és muszlim világban mégis erősödik az Amerika-ellenesség és az a meggyőződés, hogy az Egyesült Államok egyre inkább kizárólag Izrael érdekeit veszi figyelembe. Miközben a palesztin oldalon bizonyos, sok palesztin szemében is szükséges reformokat „csikart ki” (és itt fontos eleme az érzelmeknek és a megítélésnek a kényszer),⁶¹ Izrael, ha időnként átmenetileg fel is függeszti településépítő politikáját, gyakorlatilag zavartalanul folytathatja azt, és építheti tovább azt a falat/kerítést, melyet az ENSZ Közgyűlése túlnyomó többséggel utasított el.⁶² Ez a palesztin frusztráció, illetve a változóban lévő nem-

⁵⁸ Bővebben a kérdésről lásd N. Rózsa Erzsébet: A Bush-kormányzat Közel-Kelet-politikája. *Külvügyi Szemle*, 2003/4. 52–87. p.

⁵⁹ 2002. június 24-i beszédében Bush elnök felvázolta „vizióját”, melyben két, egymás mellett békében élő ország képét vetítette előre, <http://usinfo.state.gov/regional/nea/text/0624bshspe.htm>.

⁶⁰ 2003. április 30-i beszédében közölte Bush elnök, <http://usinfo.state.gov/regional/nea/summit/text2003/0430roadmap.htm>.

⁶¹ A reformok közül a leglátványosabb a miniszterelnöki intézménynek a bevezetése volt 2003 tavaszán.

⁶² A jelen tanulmány kereteit meghaladja a fal/kerítés körüli vita. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy miközben az izraeli közvélemény túlnyomó része, 70–80%-a támo-

zetközi hangulat nyilvánul meg az olyan akciókban, amikor pl. egyes európai uniós tagállamok a megszállt területek zsidó telepeiről érkező árukat megkülönböztető címkékkel látják el, vagy az ENSZ Közgyűlésében 2012 novemberében többséggel elfogadott határozat, mely Palesztinát „nem tag megfigyelő államként” fogadta el,⁶³ illetve legutóbb a palesztin államiságot elismerő svéd bejelentés.⁶⁴

Az iraki háborúk

A közös arab identitás és arab politizálás szempontjából az iraki háborúk (1990–1991 és 2003–2011)⁶⁵ szintén „traumasorozatként” jelentek meg. Az események két nagy csoportba sorolhatók, elsősorban a két háború köré csoportosítva. Az első háború, amikor Irak megszállta és saját 19. megyéjévé nyilvánította Kuvaitot, elsősorban azért jelentett nagy csapást, mert ez volt (hosszú idő óta) az első olyan háború, melyben egy arab ország egy másik arab országot támadott meg. Tovább nehezítette a helyzet megítélését az is, hogy a baászista arab szocialista és nacionalista ideológiájú Irak mindeddig az arab összefogás élharcosának számított, és bár az egység megteremtésének módszerét többnyire az önkéntességben jelölték meg, most sokan úgy vélhették, hogy megkezdődött az arab országok radikális egyesítése. A kvázi- vagy tényleges diktatúrát gyakorló arab elit, és az arab közvélemény eltérően reagált az eseményekre. Paradox módon ugyanis, bár maga a támadás ténye bizonyos mértékig meghasonlást okozott, Iraknak, mint az arabság képviselőjének az imázsa megmaradt a közvéleményben, vagy legalábbis nagyon hamar visszatért, miközben az elit kétségtelenül, és egyértelműen elítélte az akciót. Különösen igaz ez az Irak által közvetlenül nem fenyegetett arab országok la-

gatja a fal/kerítés megépítését védekezésül a palesztin merénylők ellen, a nyomvonal kijelölésének módját és igazságosságát izraeli oldalon is sokan nehezményezik.

⁶³ A közgyűlési szavazás eredménye 138 igen, 9 nem, 41 tartózkodás volt. Az előzményekről lásd Gazdik Gyula: A palesztin ENSZ-csatlakozási szándék és kihatásai. *SVKK Elemzések*, 2011/10, http://193.224.76.4/download/svki/Elemzesek/2011/SVKK_Elemzsek_2011_10.pdf.

⁶⁴ Sweden recognizes Palestinian state, Israel upset, Yahoo News, 2014. október 30., <http://news.yahoo.com/sweden-recognizes-palestine-state-100608068.html>.

⁶⁵ Bár a főbb harci cselekmények végét 2003. május 1-jén Bush elnök bejelentette, a történészek tükrében a háború végének a 2011. év végi amerikai csapatkivonást tekintjük.

kosságára,⁶⁶ amelyek kormánya ténylegesen részt vett az Irak-ellenes akcióban, s így miután az Egyesült Államok vezette koalíció győzelmet aratott, elvileg legalábbis, az iraki háború egyfajta belső legitimációs kérdésként is felmerült az egyes országokban.⁶⁷ Az iraki (baászista arab) szocializmus szélesebb rétegekben talált szimpatizánsokra,⁶⁸ miközben az arab közvélemény jelentős részében a kuvaiti és más Öböl-beli államokkal kapcsolatban inkább ellenérzések fogalmazódtak meg. Egyfelől az a vélemény alakult ki, hogy ezeknek az olajgazdagság áldásaiban dúskáló országoknak jobban kellene a szegény arab országokat támogatniuk, másfelől pedig olyan, a valóságtól nem nagyon eltérő, képet alakítottak ki az Öböl-beliokről, amelyben ezek olyan gazdag pökhendieknek, és nagyképűeknek mutatkoznak, akik messzemenően lenézik az anyagi javakat nélkülöző, szegényebb „arabokat”.

A háború politikai traumát okozott az arab közvéleményben, s a válságos helyzetet tovább fokozta, hogy az Arab Liga, illetve az arab országok vezetői egyenként és külön-külön is kudarcot vallottak a válság rendezésének kísérleteivel. Ennek egyik fő oka az volt, hogy az iraki lépés megítélésében két, markáns különbséget mutató arab álláspont alakult ki. Így az arab országok egy jelentős csoportja – elitjének jól felfogott érdekének megfelelően – részt vett az Irak-ellenes koalícióban és fegyveres csapatokat is a koalíció rendelkezésére bocsátott, míg mások távol maradtak az akciótól.

A közvélemény szempontjából a válság kezelésében megmutatkozó inkompetencia – a megszágyenülésen túl – azzal a következménnyel is járt, hogy az Arab-félszigeten idegen csapatok jelentek meg és mint várható volt, ott is maradtak. Ez mint ismert, elsősorban Szaúd-Arábiában jelent igen komoly belső feszültséget, hiszen az iszlám szent helyeivel kapcsolatos vallásos érzelmek befolyásolásával mindig nyugtalanságot lehet kelteni. (Oszáma ibn Ládín és a Káida legfontosabb követelése a mai napig éppen az volt, hogy az idegen csapatok távozzanak Szaúd-Arábiából.)

Irak veresége, majd az azt követő nemzetközi szankciók a megalázottság és a leigázottság olyan érzését keltették az arab közvéleményben,

⁶⁶ Azaz Kuvait és Szaúd-Arábia kivételével gyakorlatilag minden arab államra.

⁶⁷ Lásd Szaúd-Arábia belső ellenzékének tevékenységét a kilencvenes évektől, a koalíciós támaszpontok kialakításától kezdődően.

⁶⁸ Nem szabad elfelejteni, hogy a szocializmus társadalmi egyenlőséget hirdető eszméi „rímelnek” az iszlám „Isten előtt mindenki egyenlő” felfogására.

amit a nemzetközi ellenőrzések, de talán még hatásosabban az iraki légtérben végrehajtott látványos brit és amerikai járőrözések tovább fokoztak. Ehhez járult az arab média, elsősorban a fokozatosan megjelenő műhol-das, minden arab tájékoztatásának igényével fellépő arab adók (Dzsazíra, Arabijja stb.) megjelenése és a vártnál jóval sikeresebb működése.

A második iraki háború traumája a kiszolgáltatottságot és megalázottságot jelenítette meg és szembesítette ezzel nemcsak Irakot, hanem az arab világot általában. Annak ellenére, hogy a hivatalos politika és a közvélemény közeledése Irakkal kapcsolatban az első háború után viszonylag hamar megindult – nem utolsósorban az iraki nép kiszolgáltatottságának és szenvedéseinek, illetve a koalíció csöndes elolvasásának következtében –, Szaúd-Arábia és Kuvait még 2000-ben is azt hangoztatták, hogy mindaddig, amíg Szaddám Huszein van hatalmon, az arab közösség nem fogadhatja vissza Irakot. (A hivatalos magyarázat szerint az elutasítás oka az volt, hogy addig, amíg Irak nem veti alá magát a nemzetközi ellenőrzéseknek, fenyegetést jelent szomszédaira.⁶⁹)

A 2001. szeptember 11-i terrorcselekmények mind az arab világ, mind Irak szempontjából fordulópontot jelentettek. Jóllehet a 2001 januárjában hivatalba lépő Bush-kormányzat az első pillanattól kezdve nyilvánvalóvá tette, hogy számára a Közel-Kelet elsősorban a Perzsa-/Arab-öböl térségét jelenti, a neokonzervatív vezetés – mint később kiderült⁷⁰ – ekkor tudta komoly formában a napirendre tűzni az Irak elleni fegyveres fellépést. Jóllehet először Afganisztán ellen irányult a haragjuk, az arab országok már ekkor észlelték a szándékot. Az Arab Liga a terrorcselekmények után néhány nappal kiadott közös nyilatkozatában figyelmeztetett arra, hogy az arab országok, miközben bizonyos feltételek mellett megértenének egy a tálibok ellen irányuló katonai akciót, semmiféleképpen nem fogadnák el azt, hogy az Egyesült Államok a terrorizmus elleni háborút egy arab országra is kiterjessze.⁷¹ Az Arab Liga működésének jó példája ez, hiszen az arab országok ebben a figyelmeztetésben nyilvánvalóvá tették, hogy képesek közös politikai álláspont megfogalmazására.

A 2003. május 1. után kialakult belső iraki helyzet minden szempontból azt mutatja, hogy az amerikai adminisztráció nem volt megfele-

⁶⁹ 'Arabs deadlocked on Iraq', Al-Ahram Weekly On-Line, <http://weekly.ahram.org.eg/2000/485/eg2.htm>.

⁷⁰ Lásd többek között Valki László: Irak és a neokonok. *Élet és Irodalom*, 47. évf. 38.

⁷¹ 'Arab League affirms Arabs will not accept attacks on any Arab state', 2001. szeptember 24. <http://www.saudinf.com/main/y3113.htm>.

lően felkészülve a háború utáni szakaszra. (2004. augusztus végén Bush elnök végül elismerte ezt a tényt,⁷² a 2014. évi iraki események szintén ezt bizonyítják.) Az ebből fakadó inkompetencia, mely az iraki események kezelésében nyilvánult meg,⁷³ az „amerikaiak által kinevezett báb-kormányok”, a mind a síita, mind a szunnita csoportok fegyveres lázadásai, valamint az Abú Ghurajb börtönben folytatott fogolykezelési gyakorlat nyilvánosságra kerülése az Amerika-ellenességet arab és muszlim körökben – elsősorban a közvéleményben⁷⁴ – a végletekig felkorbácsolták. Ugyanakkor bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy az Egyesült Államok és a szövetségesei által képviselt katonai megoldás nem vezet eredményre.

A regionális biztonságpolitika megoldatlansága

Közhely, hogy a Közel-Kelet a világ egyik legveszélyesebb, terhes feszültségekkel sújtott régiója, ahol a második világháború óta a legtöbb háború és fegyveres konfliktus zajlott és zajlik, egyrészt a térség országai között (arab–izraeli háborúk,⁷⁵ iraki–iráni háború,⁷⁶ intifáda⁷⁷ stb.), másrészt a térségen kívüli államok beavatkozásával is (Öböl-háborúk).⁷⁸ A hideghá-

⁷² 'Bush admits Iraq miscalculation', <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/americas/3604564.stm>.

⁷³ A Bush-adminisztráció felkészületlenségét mi sem mutatja jobban, mint hogy úgy képzelték, az új Irak demokratikus világi rendszer lesz, mely mind az Egyesült Államokkal, mind annak legfőbb szövetségésével a térségben, Izraellel, baráti viszonyt tart majd fenn. Miközben a szekularizmusnak Irakban több évtizedes hagyományai vannak, az iraki baaszista arab nacionalizmus képében, erre a hagyományra az Egyesült Államok nem tudott, de nem is akart támaszkodni. Ellenben rosszul mérte fel a vallásos csoportok befolyásának mértékét is, melyek igen komoly politikai tényezőként jelentek meg a poszt-Szaddám Huszein Irakban. Az Izraellel kapcsolatos elutasítás pedig oly mélyen gyökerezik Irakban, hogy ebben a pillanatban nem létezik olyan csoport, mely egy esetleges izraeli közeledést felvállalna. Nem szabad elfelejteni, hogy Irak, ha csak igen kis létszámmal is, de már az 1948-49-es izraeli háborúban is részt vett. Az azóta eltelt időben az arab nacionalizmus eszméjét a „jól bevált” szocialista módszerekkel is sulykolták.

⁷⁴ Amikor az arab közvélemény Amerika-ellenessége kerül szóba, a közvéleménybe mindenképpen beleértendő a legtöbb arab ország állami tisztségviselőinek nagy része is, akik magánemberként túlnyomó többségben osztják a közvélemény álláspontját.

⁷⁵ 1948–49, 1956, 1967, 1973, 1982.

⁷⁶ 1980–1988.

⁷⁷ 1987–1991, 2000.

⁷⁸ 1990–1991, 2003–2011.

borús szembenállás során mindkét szuperhatalom megpróbált szövetségeseket szerezni és védelmi megállapodásokat, regionális együttműködéseket létrehozni a térségben (Bagdadi paktum/ CENTO⁷⁹), de magából a térségből is több kezdeményezés indult el egy regionális biztonsági rendszer kiépítésére (az Arab Liga Védelmi Paktuma, az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa védelmi dimenziója, a Damaszkuszi Nyilatkozat), illetve olyan közös biztonsági fenyegetések együttes kezelésére, mint a terrorizmus. Miközben a Közel-Kelet a világ fegyverimportjából 19%-ban részesül⁸⁰ és a világ húsz legnagyobb fegyverimportőre közül hat a térségben található⁸¹ – a mai napig nem jött létre olyan igazi, működőképes biztonsági rendszer, amely megnyugtatóan kezelni tudná a régióban jelentkező biztonságpolitikai fenyegetéseket.

Hagyományosan biztonságpolitikai nézőpontból az arab világ három nagy fenyegetéssel áll szemben: egyrészt a minden szempontból óriási katonai fölényrel rendelkező Izrael által jelentett kihívással, másrészt az elmúlt évtizedben egyre dinamikusabban regionális hatalommá váló Iránnal, végül meg kell küzdenie a saját biztonsága biztosításával, a saját védelmi képesség hiányával. Az arab tavasz, majd 2014-ben az Iszlám Állam azonban ezeket a hagyományos fenyegetéseket átértékelte és bizonyos mértékig felülírta.⁸²

Az arab országok (és a tágabb térség⁸³) egyik legnagyobb dilemmája és biztonságpolitikai fenyegetése, hogy miközben Izrael bármelyik arab országnál több, jobb és modernebb fegyverrel rendelkezik, az izraeli stratégiai elemzők, érthető okokból, a mai napig úgy számolják az erőviszonyokat, hogy feltételezik több arab ország esetleges Izrael-ellenes összefogását. Így Izrael mind tovább fegyverkezik, miközben – még izraeli

⁷⁹ 1955–1959/1979.

⁸⁰ 2004–2008 között a Közel-Kelet részesedése 21% volt. Lásd SIPRI Arms Transfers Infographics, <http://www.sipri.org/research/armaments/transfers/measuring/at-images/The%20importers%20of%20major%20weapons-%20by%20region-%202004-2008%20and%202009-13.png>.

⁸¹ A SIPRI adatbázisa szerint a 4. az Egyesült Arab Emírségek, az 5. Szaúd-Arábia, a 10. Algéria, a 12. Marokkó, a 15. Egyiptom és a 17. Irak. The Top 20 Arms Importers 2009–2013, http://www.sipri.org/googlemaps/2014_of_at_top_20_imp_map.html.

⁸² Bővebben lásd később Az arab tavasz a régióban című fejezetben.

⁸³ Az izraeli katonai potenciál az Iráni Iszlám Köztársaság számára is a legnagyobb fenyegetést jelenti, különösen azóta, hogy izraeli magas rangú hivatalnokok nyilvánosan is többször megfenyegették Iránt nukleáris létesítményeinek lerombolásával.

elemzők szerint is – a kilencvenes években csökkent a térségben egy háború kitörésének veszélye.⁸⁴ Az izraeli fegyverkezést azonban több arab ország, elsősorban a közvetlen szomszédságában lévők, fenyegetésként élik meg, különösen az izraeli nukleáris arzenál tekintetében. Már 1974-ben megfogalmazódott a térség atomfegyvermentessé tételének igénye, amikor egyiptomi–iráni közös javaslat került az ENSZ Közgyűlése elé a Közel-Kelet atomfegyvermentes övezetté nyilvánításáról. 1990-ben Mohammad Hoszni Mubárák egyiptomi elnök javasolta, hogy nyilvánítsák minden tömegpusztító fegyvertől mentes övezetté a Közel-Keletet. Egészen a közelmúltig azonban patthelyzet gátolta az előrelépést: miközben Izrael Állam nem volt hajlandó tárgyalni a nukleáris opció feladásának lehetőségéről mindaddig, amíg az arab államok fel nem hagynak vegyi és biológiai fegyverprogramjaikkal, az arab államok nem voltak hajlandók tárgyalni a vegyi és biológiai potenciálról mindaddig, amíg Izrael fel nem számolja nukleáris arzenálját.

2014-re azonban a helyzet jelentős mértékben megváltozott: Irak tömegpusztító potenciáljáról bebizonyosodott, hogy már évek óta nem létezik. 2003 decemberében Líbia bejelentette, hogy minden tömegpusztító fegyver előállítására és/vagy megszerzésére irányuló programját felszámolja és a nemzetközi közösség ellenőrzése alá bocsátja. A líbiai polgárháború ellenére a leszerelés folyamatban van. Szíria tömegpusztító/vegyifegyver-készleteit 2014 folyamán az országból elszállítva megsemmisítették. Így Szíria, immár vegyifegyverrel nem rendelkező országgént, részese a Vegyifegyver-tilalmi megállapodásnak. Egyiptom azonban változatlanul nem írta alá, Izrael pedig nem ratifikálta azt. Mégis azt mondhatjuk, hogy a térség tömegpusztító képességéről folyó vita Irán és Izrael nukleáris vitája. Éppen ezért lenne nagy jelentősége annak a konferenciának, melynek megtartásáról 2010-ben döntöttek az Atomsorompó szerződés részes államai, és melyre máig nem került sor.⁸⁵

Az arab országok szempontjából a térség újabb biztonságpolitikai fenyegetése Irán, melyet korábban Irak tartott távol. Az iraki háborúk és a Szaddám Huszein-rezsim megdöntése azonban ezt az ellensúlyt kiiktat-

⁸⁴ „many developments in the 1990s appeared to have reduced the likelihood of war in the region” The Middle East Military Balance, 2001–2002, <http://mitpress.mit.edu/catalog/item/default.asp?tid=8758&tttype=2>.

⁸⁵ Bővebben lásd N. Rózsa Erzsébet – Péczeli Anna: *Egy békésebb világ eszközei. Fegyvertellenőrzés, leszerelés, non-prolifерáció*. Budapest, 2013, MKI–Osiris.

ta, miközben 2002-től Irán nukleáris programja miatt még veszélyesebbnek tűnt fel. A nemzetközi szankciók és az Irán elszigetelésére tett törekvések ellenére, az Öböl-beli arab országok számára Irán fokozatosan átvette a legnagyobb biztonsági fenyegetés szerepét Izraeltől, olyannyira, hogy az iráni fenyegetéssel szemben zárt ajtók mögött folyamatos az egyeztetés Izrael és – elsősorban – Szaúd-Arábia között. Erre a helyzetre kívánt építeni George W. Bush külügyminisztere, Condoleezza Rice, amikor hivatalának utolsó évében megpróbált egy arab–izraeli koalíciót létrehozni az iráni fenyegetés elhárítására. Azonban a palesztin helyzet megoldatlansága máig megakadályoz minden nyilvános arab kiállást Izrael mellett, bármilyen ügyről legyen is szó. Ezt erősíti a Levant arab országainak biztonságpolitikai felfogása is, amelyek számára változatlanul Izrael maradt a legnagyobb fenyegetés. A Maghreb országai pedig, mindkettőtől távol, egyre közömbösebbek lettek mind az izraeli, mind az iráni kihívásokkal szemben.

A közös arab védelmi képesség hiánya

A térség biztonságpolitikai realitásainak egy közös arab politika keretében való kezelése időről időre megjelenik a politikai napirenden, elsősorban azonban olyan konkrét helyzetekben, amikor a közös arab védelmi képesség hiánya napi problémaként jelentkezik, mint pl. 1990-ben, Kuvait iraki lerohanása idején, mindazonáltal úgy tűnik fel, hogy az egyes arab országok nem egymásban látják elsődleges szövetségesüket, ha katonai és/vagy biztonságpolitikai kérdésekről van szó.

Ennek egyik oka nyilván az Izraellel szemben elveszített háborúk kudarcában keresendő: Izrael ellen a katonailag és ideológiailag legerősebb arab államok fogtak össze és szenvedtek vereséget, ami egyrészt megintgatta a többiek beléjük helyezett bizalmát, másrészt egymás között is nézeteltéréseket okozott a felelősség kérdésének megállapítása. Ebből a szempontból is igen jelentős Egyiptom és Szíria rövid életű egyesülése, illetve másfelől, az arab világon belüli vezető szerepért folytatott szinte állandó vetélkedés (Egyiptom – különösen Nászér idejében – vezető szerepe, a versengés Szíria és Irak között a *baászista* arab szocialista ideológia képviselőiért, később Irak vezető szerepre törése, illetve a vallási alapon kitüntetett szerepre igényt tartó szaúdi uralkodóház törekvése, amikor mint a vallási szent helyek őrzője lépett fel). Ezt a tagozódást mutatja továbbá külső politikai kapcsolatai és aktivitása miatt Jordánia, és a többnyire a háttérbe húzódó Marokkó is. De ebbe a sorba tartozott

az önjelölt Moammar al-Kaddáfi, a megkésett forradalmi ideológus,⁸⁶ aki mintegy negyvenkét évig tartó (!) országlása alatt időről időre „grandiózus” ötletekkel állt elő: hol ezzel, hol azzal az arab országgal jelentette be Líbia egyesülését, hol pedig – az Európai Unió mintájára – egy Afrikai Unió létrehozását vázolta fel.⁸⁷

Az egymással szembeni bizalmatlanság ugyan időről időre eredményezett bizonyos védelmi aspektusokkal is felruházott együttműködéseket, mint például az Öböl-menti Együttműködés Tanácsát vagy a Damaszkuszi Nyilatkozatot, azonban mindezek működését ugyanez a bizalmatlanság akadályozta meg; de valószínűleg szerepet játszott benne az a fokozatos felismerés is, hogy az arab országok együtt sem képesek saját védelmükről gondoskodni. Az iraki–kuvaiti háború után a Damaszkuszi Nyilatkozat⁸⁸ ellenére a magukat legfenyegetettebbnek érző országok, Kuvait, Szaúd-Arábia, Bahrein és Katar a nagyhatalmakkal, mindenekelőtt az Egyesült Államokkal igyekeztek kétoldalú védelmi megállapodásokat kötni.⁸⁹ Bár mind az Öböl-menti Együttműködés Tanácsában, mind – 2000-ig – a Damaszkuszi Nyilatkozat keretében zajlottak és zajlanak tárgyalások különböző közös védelmi kérdésekről, ezeknek a konkrét és végrehajtható katonai tartalma igen korlátozott, sokkal inkább politikai fórumként működnek, de annak is csak korlátozott hatással.

Hasonló volt a helyzet a terrorizmus elleni összefogással. Mivel gyakorlatilag minden arab kormányzat egyben céltáblája is (vagy lehet) kisebb-nagyobb radikális szervezetek tevékenységének, azonban mind a radikális mozgalmak, mind a terrorizmus mint jelenség határokon átnyúló kapcsolatrendszerrel rendelkezik, az arab országok vezetői éveken keresztül igyekeztek valamiféle összefogást, együttes fellépést megvalósítani. Az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa egy stratégiát is kidolgozott a terrorizmus elleni harcra, és az Arab Ligában is született egy

⁸⁶ Kaddáfi fő műve a Zöld könyv, mely az ezredes elméletét foglalja össze államról, társadalomról, politikai rendszerről stb.

⁸⁷ Kaddáfinak ez az ötlete 2002-ben megvalósult, amikor a dél-afrikai Durbanben ünnepélyes keretek között megnyitották az Afrikai Unió első csúcstekeztétét, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/africa/2116962.stm>.

⁸⁸ Keesing's Record of World Events. Longman, 38117. p.

⁸⁹ Pl. Kuvait az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal, Katar az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával, Oroszországgal és Franciaországgal kötött védelmi megállapodást, <http://english.aljazeera.net/NR/exeres/405C0207-A414-488A-B756-FA4AE8FC5592.htm>, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5437.htm> stb.

megállapodás 1998-ban, amelyben sikerült a feleknek konszenzusra jutniuk a terrorizmus definícióját és a terrorizmus elleni harc módjait illetően.⁹⁰ Továbbá az egyiptomi Sarm el-Sejk volt a színhelye annak a nemzetközi, Bill Clinton amerikai és Borisz Jecsin orosz elnök részvételével rendezett konferenciának is, melynek témája szintén a terrorizmus elleni összefogás volt. Az arab országok, elsősorban Egyiptom⁹¹ 2001. szeptember 11. után ismét szorgalmazták egy nagy nemzetközi konferencia összehívását a kérdésben, azonban ez azóta sem valósult meg.

*Az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa*⁹²

Egyiptomnak az Izraellel kötött békeszerződése miatti elszigetelődése megnyitotta az utat az iraki vezetés számára az arab világon belüli vezető szerep megszerzésére, amelynek velejárójaként az iraki hadsereget a térség egyik legerősebb hadseregévé fejlesztették. Hogy nem csak a vele nyolc éven át háborúban álló Irán számára jelentett fenyegetést az iraki hadipotenciál és politikai vezetés, arra bizonyíték az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa, melyet Szaúd-Arábia és öt másik arab állam⁹³ hozott létre 1981-ben, egyben Irán elrettentésére is.

Az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának létrehozását a térség és a tágabb régió történései indukálták: 1979-ben a Szovjetunió megszállta Afganisztánt, Iránban győzött az iszlám forradalom, amelynek esetleges hatása az Öböl-országok olajmezőin dolgozó síita munkásokra kiszámíthatatlan volt, és a hatalmi szerepre törekvő Irak megtámadta Iránt. Az együttműködés célja elsősorban az Öböl-térség biztonságának és stabilitásának megőrzése volt. Azonban már a kezdet kezdetén vita merült fel a tagállamok között arra vonatkozóan, hogy – tekintettel arra, hogy maga az Öböl, illetve a Hormuzi-szoros, mint az olajszállítás fő útvonala, nemzetközi szempontból is kiemelkedő fontossággal bír – az útvonalak biztosításába bevonják-e a nyugati nagyhatalmakat.⁹⁴

⁹⁰ Lásd <http://www.saudinf.com/main/y3140.htm>.

⁹¹ Hoszni Mubárák egyiptomi elnök interjúja az NBC televíziónak, 2001. szeptember 16., http://www.presidency.gov/eg/html/14-Sept2001_press.html.

⁹² GCC – Gulf Co-operation Council, Keesing's Record of World Events, Longman, 30982–3. p.

⁹³ Szaúd-Arábia mellett Kuvait, Omán, Bahrein, az Egyesült Arab Emírátsok és Katar.

⁹⁴ Omán a nyugati hatalmak bevonását szorgalmazta a vízi utak biztosításába, míg

A Damaszkuszi Nyilatkozat

1991 márciusában az Irak-ellenes koalíció nyolc arab tagja, az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának hat tagja, továbbá Egyiptom és Szíria megállapodtak egy arab békehadtest létrehozásában, ami egy regionális biztonsági terv részét képezte. A Nyilatkozat értelmében az Öböl-beli arab államok biztonságát egy arab békefenntartó erő biztosította volna, amely főleg egyiptomi és szíriai csapatokból állt volna. A mintegy 150 000 fősre tervezett alakulat, melyből 100 000 fő egyiptomi katona lett volna, ütközőként szolgálna az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának országai és Irak között. A békefenntartásért cserében Egyiptom és Szíria mintegy 15 millió dollárt kapott volna.⁹⁵ Jóllehet a Damaszkuszi Nyilatkozat országai 2000-ig folytattak tárgyalásokat a megállapodásban foglaltak végrehajtásáról és egy regionális biztonsági rendszer felállításáról, melyhez időközben Irán is jelezte csatlakozási szándékát, az arab országok egymás közötti bizalmatlansága, de különösen az egyiptomi és/vagy szíriai csapatok befogadása miatt a terv sohasem valósult meg.

Egyéb regionális együttműködések

A globalizáció és modernizáció, sikeres európai minták, valamint az igazodási kényszerek következtében az 1980-as évektől kezdve az arab világban is számos kezdeményezés történt különböző regionális csoportosulások létrehozására. Míg azonban korábban, az ötvenes–hatvanas években ezek a csoportosulások ideológiai alapon, elsősorban a pánarab nacionalizmus eszméjének alapján jöttek létre, addig a nyolcvanas években – a globalizációs mintáknak megfelelően – az együttműködések alapja elsősorban a gazdaság volt. Voltak ugyan kezdeményezések ezeknek az együttműködéseknek politikai és védelmi tartalommal való megtöltésére, különösen a Perzsa-/Arab-öböl térségében, azonban a résztvevők – mint láttuk – inkább a nagyhatalmaknál kerestek védelmi garanciákat.

Kuvait ragaszkodott ahhoz, hogy az ÖET el nem kötelezett státuszban maradjon, attól tartva, hogy ellenkező esetben a nagyhatalmak belcavatkoznának a térség belügyeibe. Keesing's Record of World Events, Longman, 30982–3. p.

⁹⁵ Keesing's Record of World Events, Longman, 38117. p.

Az Arab Maghreb Unió (AMU)

Az Arab Maghreb Uniót Marokkó, Mauritánia, Algéria, Tünezia és Líbia alapította 1989 februárjában, azzal a céllal, hogy „átfogó arab egységet” hozzanak létre, melyhez később a többi arab ország is csatlakozhat, így valósítva meg fokozatosan a teljes arab egységet. (Moammar al-Kaddáfi, líbiai vezető afrikai országok csatlakozásának lehetőségét is kiállításba helyezte.) Bár az együttműködés elsősorban ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi és kulturális ügyeket helyezett előterébe, az alapító szerződés egy közös védelmi cikkelyt is tartalmazott.⁹⁶ Az AMU azonban a belső politikai ellentétek miatt immár évek óta csak jelképesen működik.

Az Arab Együttműködés Tanácsa (ACC)

1989 februárjában Egyiptom, Irak, Jordánia és Észak-Jemen megalakították az Arab Együttműködés Tanácsát, ami egy további lépést jelentett Egyiptom reintegrálásában. Az együttműködés célja a fokozatos gazdasági integráció volt, nemcsak a tervezés, hanem a gyakorlati lépések szintjén is, bár állítólag egy titkos védelmi megállapodás is született. Az együttműködés minden arab állam számára nyitva állt.⁹⁷

⁹⁶ Keesing's Record of World Events, Longman, 36474. p.

⁹⁷ Keesing's Record of World Events, Longman, 36474. p.

AZ ARAB TÁRSADALOM

AZ ARAB TAVASZ ELŐESTÉJÉN⁹⁸

Az arab társadalom az arab tavasz előestéjén a távoli szemlélőnek meglehetősen statikus képet mutatott. Úgy tűnt, mintha az 1990-es és 2000-es évek elméleti vitái, valamint a nemzetközi rendszerben bekövetkezett változások az arab világot érintetlenül hagyták volna, de legalábbis nem készítették különösebb reakcióra. A világ változásai közt az arab térség mozdulatlanak látszott, annak ellenére, hogy a külső történések mélyreható folyamatokat indítottak el és már létezőket befolyásoltak. Valójában az arab világ is a globálisan megjelenő/tetten érhető folyamatokat mutatja, azonban sajátosságai, helyi adottságai átértelmezik ezeket, relatív egyensúlyuk egy, a nyugatitól markánsan eltérő fejlődési állapotot és irányt mutat. A globalizáció, melyben a modernizáció is igen fontos szerepet játszott, éppúgy jellemzi az arab világot, mint az „identitások reneszánsza”, melyben az 'arabság' és az iszlám, illetve a kettő viszonya a meghatározó. Mindeközben a globális általánosan jellemző társadalmi folyamatok és intézmények (migráció, urbanizáció, a népesség robbanásszerű megnövekedése, közoktatás, az állam és erőszakszervezetei) tovább árnyalják – adott esetben meglehetősen különböző módon – azt a képet, melyet az arab világról kapunk.

AZ ARAB TÁRSADALMAK KETTŐSSÉGE ÉS AUTORITER JELLEGE: A PATRIMONIÁLIS REND A MODERNIZÁCIÓ ÉS A GLOBALIZÁCIÓ FOLYAMATAIBAN

Közismert, hogy az arab világ egy elhúzódó modernizációs válságon megy keresztül, melynek kezdete egybeesik az európai gyarmatosítás és nagyhatalmi versengés kezdetével, így a modernizáció hangsúlyozottan

⁹⁸ A fejezetben használt statisztikai adatok, ha másként nem közöljük, a Világbank, illetve a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap adatait közlő Trading Economics honlapjairól származik (<http://data.worldbank.org>, <http://www.tradingeconomics.com>).

az európai – nyugati – értelemben vett modernizációt jelenti, még akkor is, ha az arab világban voltak és vannak saját, endogén modernizációs törekvések is. Ezzel párhuzamosan a 20. század végétől a nemzetközi rendszert általában jellemző globalizáció is alakítja a térség politikai, gazdasági és társadalmi viszonyait, így a két folyamat – modernizáció és globalizáció – összefonódva, egymást erősítve és egymás részeként érzékelve jelenik meg a térségben. Mivel mindkettő gyakran erőszakosan, a térség realitásait, saját viszonyait figyelmen kívül hagyva, kívülről és valamely külső hatalomhoz köthetően jelentkezik, a velük, azaz az idegen hatással szemben fellépő, saját értékeket előtérbe helyező, a térség viszonyait azok alapján elképzelő bármiféle kezdeményezés – nyugati szemszögből nézve – eleve csak konzervatív, elmaradott, lokális és provinciális lehet. Arab szempontból ennek egyenes következményei a kisebbségi érzés, a dac és a harag, melyek gyökerei a gyarmati időszakig nyúlnak vissza, és melyeket csak részben ellensúlyoznak az arab (rég)múlt dicsőséges korszakai, melyek viszont szorosan kapcsolódnak az iszlámhoz.

A térség és az arab világ belső folyamatai tehát bár külső erők hatása alatt, de azoktól függetlenül is zajlanak. A külső és a belső folyamatok egymáshoz való viszonya, relatív dominanciája azonban folyamatosan változik, de egyúttal ugyanazt a kettősséget tükrözi, mely az arab társadalmakat is jellemzi, és mely leginkább a „reális tér” – „virtuális tér” paradigmával írható le.⁹⁹

A modern arab államok ugyanis olyan politikai rendszert alkotnak, amelyben egyszerre vannak jelen az uralkodói jogokat átörökítő, archaikus, patrimonális berendezkedés elemei és a modern nemzetállam hatalomgyakorló struktúrái. Azaz egyrészt a patrimonális szerkezet lehetővé teszi az uralom maximalizálását, másrészt a modern nemzetállam demokratikus hatalommegosztó elvei érvényesülnek, legalább formálisan. Ezekben a kettős rendszerekben – legyenek azok monarchiák vagy köztársaságok, a tényleges hatalomgyakorlás a patrimonális elvet követi, azaz a politikai szereplők a hagyományos közösségi formák hagyományos szövetségével kapcsolódnak össze (klientúra). Ebben a környezetben hozzák a döntéseket, és itt gondoskodnak azok végrehajtásáról, azaz ez a döntéshozatal „reális” politikai tere. A vezetés egyetlen személy abszolút hatalmát jelenti, míg a többi politikai szereplő helyét a rendszer-

⁹⁹ N. Rózsa Erzsébet: 9/11 és az arab világ. *MKI Tanulmányok*, 2011/24., <http://www.hia.hu/pub/default.asp?y=2011&t=1>, 2011. szeptember 26.

ben a vezetőtől – mint a hatalom központjától – való távolsága/közelsége határozza meg. Ez a kapcsolatrendszer az uralkodó-alattvaló viszonyal írható le. Ezzel párhuzamosan létezik a modern nemzetállamok demokratikus berendezkedését idéző struktúra, mely a külső – modernizációs és globalizációs – kényszerek hatására jött létre, egyfajta alkalmazkodási kényszerből. Ebben jelennek meg az európai/nyugati világ fejlődésében kialakult értékek, normák és szabályrendszerek, az emberi jogok, a szabadságok, a nemzetközi jog stb., azaz minden, ami a polgárok/állampolgárok közös megegyezésén alapul. Ezt az előbbivel szemben „virtuális” politikai térnek nevezzük, mert működése formális, a „reális” politikai tér szereplőinek döntésétől függ. A „virtuális” politikai tér ilyen értelemben eszköze – és alá van rendelve – a hatalmat gyakorló „reális” politikai térnek.¹⁰⁰ Az arab államok politikai rendszerei ebben a kettősségben írhatók le, és ugyan az uralkodó/alattvaló-állampolgár képzetbeli tengely mentén az egyes arab államok különböző pontokkal azonosíthatók, mindaddig, amíg a „reális” és a „virtuális” politikai terek kettőssége fennáll, a nyugati típusú demokratizáció esélyei korlátozottak. Még akkor is, ha az adott ország az adaptációs kényszerek hatására – a „virtuális” politikai térben – a nyugati ideál felé mozdul el, és akkor is, ha – a „reális” politikai térben – a megbuktatott vezető korábbi állampártját betöltötték és helyette több kisebb párt jött létre.

Az arab politikai rendszerek másik jellemzője, mely a legtöbb kritikát kiváltja, az autoriter jelleg, amely az uralkodás/irányítás módjára utal. Az európai politikai fejlődés a képviselői politikai rendszerekkel meghaladta és – elsősorban 20. századi történeti tapasztalatai okán – elutasítja a hatalom gyakorlásának autoriter módját. Az arab államok (és társadalmak) archaikus patrimonális rendszerei a saját „reális” politikai terükben azonban *sui generis* autoriter módon működnek, méghozzá a vezető saját döntésétől függetlenül is. Az arab államok patrimonális rendszere ugyanis, kimondva-kimondatlanul, azon a társadalmi szerződésen alapszik, mely az uralkodó és az alattvalók között jön létre. Ennek értelmében az alattvalók elfogadják az uralkodó/vezető irányítását, cserébe azért, hogy az gondoskodik az ő jóllétükről és biztonságukról. Ennek a formális megnyilvánulása a hűségeskü (*baj'a*), melyet a vezető hi-

¹⁰⁰ Tüske László–N. Rózsa Erzsébet: „Jázmin forradalom” a Közel-Keleten, avagy egy új korszak kezdete? *MKI Elemzések*, No.2. (2011), <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=KECSRN>, 2011. január 27.

vatalba lépésekor a fontosabb családok, törzsek vezetői, az állami hierarchia csúcsán álló tekintélyes politikusok, illetve a hadsereg és más biztonsági erők vezetői látványosan – általában a média által közvetített módon – tesznek le.

A társadalmi szerződés addig tart, amíg a vezető a helyén van és képes feladatának ellátására. Ha azonban a vezető eltűnik (pl. Szaddám Huszein, amikor egy gödörben rejtőzködött és onnan húzták elő), vagy nem látja el a feladatát (pl. amikor Ben Ali vagy Mubárak reformokat ígér a társadalmi igazságosságot és emberhez méltó létfeltételeket követelő tüntetőknek), a szerződés megszűnik. Ugyanezen érvelés mentén, amikor Kaddáfi vagy Bassár al-Aszad harcba indul a tüntetőkkel szemben, azt teszi, ami a szerződés értelmében a dolga, azaz fenntartja a rendet. Az, hogy a rendfenntartás legitimációjának hol van a határa, igen nehéz kérdés, amit mutat egyrészt az a társadalmi megosztottság, mely Kaddáfi és Aszad háborúját kísérte/kiséri, másrészt a nyugati államok reakciói. (Ismert, hogy Ben Ali távozása előtt közvetlenül Franciaország még fegyveres segítséget ajánlott az elnöknek, vagy hogy Mubárak mellett Barack Obama szinte az utolsó pillanatig kiállt.)

Az arab államok politikai rendszereinek valósága és azok értelmezése a Nyugat által alkotott nemzetközi rendszerben tehát alapvetően határozza meg a Nyugat és a közel-keleti térség viszonyát: egyrészt kijelöli a térség megváltoztatására irányuló külső kezdeményezések végrehajthatóságát, másrészt megmutatja azokat a kereteket, melyek között a belső átalakulás végbemeget. A belső átalakulás lehetőségeit azonban a társadalom, illetve a társadalom mindennapi életének bizonyos tulajdonságai – demográfiai helyzet, oktatás és írástudás – és folyamatai – gazdasági helyzet, urbanizáció és migráció, munkanélküliség – határozzák meg.

A DEMOGRÁFIA¹⁰¹

Az arab lakosság száma a 19. század közepéig nagyságrendileg állandó, mintegy 50 millió volt. A növekedés a 19. század második felében indult meg, majd a 20. század közepétől – ekkor mintegy 90 millióan voltak – a növekedés hirtelen felgyorsult. Az 1970-es évek közepén 150 millió lakosság az 1990-es évek közepére meghaladta a 250 milliót, míg a

¹⁰¹ A demográfiai adatok összehasonlító táblázatait lásd a 95–98. oldalon.

2011-2012-es adatok 360-370 milliót jeleznek.¹⁰² A robbanásszerű népességnövekedés az arab társadalmak átalakulásához vezetett, pontosabban egy olyan átmeneti állapothoz, melyben a demográfiai helyzet sokkal jobban hasonlít a globalizálódó világ más részeit jellemző viszonyokra (alacsony születésszám, alacsony halálozás), mintsem a hagyományos arab társadalom egyensúlyára (magas születésszám, alacsony halálozás). Az átalakulás okai között olyan globálisan jellemző tényezők is megtalálhatók, mint a közegészségügy megjelenése és intézményesülése, az átlagéletkor kitolódása (a születéskor várható élettartam 1960-ban átlagosan 45 év, 1996-ban 63 év, míg ma 70 év fölött van) vagy a csecsemőhalandóság nagymértékű csökkenése (1950-ben ezer csecsemőből 200, 1996-ban 60 halt meg, míg ma átlagosan 30 alatt van ez a mutató).¹⁰³

Ugyanakkor annak ellenére, hogy az arabság létszáma folyamatosan növekszik, a növekedés üteme az utóbbi években, sőt évtizedekben – nagyjából az 1980-as évek közepétől kezdve – drasztikusan lelassult. Az 1980-as évek közepéig általánosan 3-3,5%-os, de egyes országokban akár az 5%-ot is elérő éves népességnövekedés az 1990-es években évi 2% alá csökkent, 2010-ben pedig „mindössze” 1,78% volt. Az, hogy az arabok lélekszáma ennek ellenére tovább növekedett, inkább a korábbi növekedés utóhatásának (illetve a már fent említett tényezőknek) tudható be. Bár az egyes országok demográfiai mutatói különbözőek – országonként eltérő időpontban indult meg a népességnövekedés ütemének lelassulása –, mégis azt mondhatjuk, hogy a népességrobbanás az arab világban is lezajlott és a 20. század utolsó évtizedére leállt. Ennek tényleges hatása, azaz a népesség számának csökkenése azonban még évekig, talán évtizedekig nem lesz érezhető.

A népességrobbanás és a növekedés drasztikus lelassulása ugyan az európai fejlődést késlekedve követő pályát ír le, a jelenlegi helyzetben azonban markáns eltérést mutat az európai demográfiai szerkezettől. Közismert tény, hogy az arab népesség – szemben az európaival – túlnyomórészt fiatalokból áll. A 15 év alatti lakosság aránya ma is átlagosan 30% körül mozog. Ugyanakkor a statisztikai adatok azt mutatják, hogy ez az arány nagyjából az 1990-es évek elejéig 45% körül mozgott, és csak a kilencvenes évek közepén ment 40% alá, és attól kezdve mutat folya-

¹⁰² Arab Human Development Report, Population Total, <http://www.arab-hdr.org/data/indicators/2012-3.aspx>.

¹⁰³ Nicholas S. Hopkins – Saad Eddin Ibrahim (eds): *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. Cairo, 1997, The American University in Cairo Press, 1997, 67. p.

matosan csökkenő értéket. Ezzel párhuzamosan a 15–65 év közötti korosztály, azaz gyakorlatilag a keresőképes felnőttek aránya az addigi folyamatosan 52% körül mozgó szintről a kilencvenes évek kezdetén kezdett el emelkedni, míg 2012-re elérte, sőt meg is haladta) a 65%-ot. Az arab társadalmakban – ennek megfelelően – viszonylag kicsi a 65 év felettiek aránya, ami szintén a kilencvenes évek elején indult lassú, de jól látható növekedésnek és mára elérte az 5%-ot.¹⁰⁴

A népességnövekedés megváltozásának okai között ugyanúgy szerepel az az (arab) állami szintű felismerés, hogy a növekvő népesség ellátása már rövid távon is komoly gondot jelent, mint az arab társadalom, elsősorban a nők növekvő érdeklődése és érdekeltsége a családtervezésben. Ezt a tendenciát (a népességnövekedés lelassulását) támasztják alá az olyan adatok is mint a születések számának, illetve az egy nőre jutó gyermekek számának a csökkenése. Az arab világban az ezer főre jutó születések száma az 1970-es években mért 43-44-ről 25 alá csökkent.¹⁰⁵ (A szintén jelentős csökkenést mutató halálozási statisztikák – az ezer főre jutó 13-14-ről 6-ra, vagy az alá – a népességnövekedés egy másik dimenziójára, az átlagéletkor kitolódására utalnak.) Az egy nőre jutó gyermekszám (az ún. teljes termékenységi mutató) az arab világban a hetvenes években 6,5 vagy a fölött mozgott, míg 2008-ban mindössze 2,75 (2011-ben az egész Közel-Kelet és Észak-Afrika vonatkozásában 2,78) volt. Ezen belül is érdemes megjegyezni az ún. tinédzser-termékenységi mutatót, azaz hogy 1000 főre vetítve a 15–19 éves nők átlagosan hány gyermeket szültek: 1999-ben 45, míg 2008-ban 34,86 volt ez a szám (folyamatosan csökkenő gyermekszám mellett!), és további csökkenő tendenciát mutat, ami egyben arra is utal, hogy az arab világban is megkezdődött a gyermekvállalás időpontjának kitolódása. Azaz a nők itt is egyre magasabb életkorban kezdenek szülni, ami természetes módon befolyásolja a születendő gyermekek számát. Ugyanakkor ez az általános tendencia – mint pl. az iraki adatokból is jól látszik – extrém helyzetekben, pl. hábo-

¹⁰⁴ Összehasonlításképp az európai adatok: 2010-ben az euró-zóna lakossága 330 millió körül mozgott, azaz nagyjából megfelelt az arabok létszámának, míg az éves növekedés üteme a hatvanas évekig visszamenően sosem haladta meg a 0,7%-ot. 2010-ben 0,31% volt, szemben az arab 1,78%-kal. A 15 év alattiak aránya 2008-ban 15,45%, a 15–65 év közöttieké 66,56%, míg a 65 év felettieké 15,45%. Azaz a 0–14 éves korosztályban az euró-zóna mindössze a felét mutatja az arab adatoknak, míg a 65 év felettiekénél az euró-zóna a háromszorosát mutatja az arab adatoknak, miközben az aktív keresők aránya nagyjából azonos.

¹⁰⁵ 2012-ben a Közel-Kelet és Észak-Afrika egészében ez a mutató 23,92 volt.

rúban vagy azt követően, ellentétes mozgást is mutathat. Irakban pl. az 1991-es Öböl-háborút, illetve a 2003-as háborút követően a tinédzser-termékenységi mutató folyamatos növekedést jelez csökkenő teljes termékenységi mutatók mellett. Ennek számos oka lehet, amelyek részletes elemzésére most nem térhetünk ki, de minden bizonnyal szerepet játszik benne az a szándék, hogy a kaotikus helyzetben a lányokat „elrejtsek”, azaz viszonylag korán egy férj oltalma alá helyezték, ami együtt jár(hat) az első gyermek viszonylag korai vállalásával.

A népességrobbanás lelassulásának okai között továbbá olyan – globálisan is megfigyelhető és jellemző – tényezőket kell megemlíteni, mint a gazdasági helyzet, az oktatás és műveltségi szint növekedése, egészségügyi és mentálhigiénés állapot általános és rohamos javulása, a migráció, az urbanizáció, a munkanélküliség stb.

A GAZDASÁG¹⁰⁶

Az arab országok gazdasági helyzete nagyon különböző mind a GDP, mind az egy főre jutó GDP tekintetében.¹⁰⁷ Ismert, hogy a világ olaj- és földgázkészletének jelentős hányada található a térségben. Az általános közvélekedés olajban gazdag, illetve olajjal nem rendelkező államokra osztja az arab országokat, azonban önmagában ez a kincs még nem jelenti az ország teljes lakosságának gazdagságát. Másrészt az olajjal (nagy mennyiségben) nem rendelkező arab országok egy részében is folyamatosan tárnak fel olajmezőket és ezek az országok is – ha kisebb mértékben is – gyakran exportálnak olajat vagy olajszármazékokat, mint pl. Egyiptom (Izraelbe) vagy Szíria. A legutóbb éppen a palesztin területek partjainál találtak tenger alatti gázmezőket, melyek kitermelésének joga, tekintettel a palesztin területek státuszára egyelőre nincs eldöntve.

A térségben lezajlott politikai folyamatok olyan új helyzeteket eredményeztek, melyek következtében pl. az iraki vagy a líbiai olajtermelés hirtelen és jelentősen visszaesett. Bár a háborúk azóta lezárultak, az olajtermelés a fegyveres konfliktus előtti időszak szintjét még évekig nem

¹⁰⁶ Bővebben lásd Szigetvári Tamás: Az „arab tavasz” gazdasági vonatkozásai. *Külgügyi Szemle*, 2012/1. 85–102. p., http://kki.gov.hu/download/0/9a/b0000/Kulugyi_Szemle_2012_01_Az_%E2%80%9Earab_tavaszi%E2%80%9D_gazdas%C3%A1g_.pdf.

¹⁰⁷ Az összehasonlító adatokat lásd a 95–98. oldalon.

fogja elérni. A háborúk következményeként azonban olyan országok is jelentős államadósságot halmoztak fel, mint Kuvait és Szaúd-Arábia. A globális gazdasági válság a térség országainak sajátosságai miatt más-ként is jelentkezik. Az arab országok zöme ún. járadékgazdaság, azaz az állami bevételek elsősorban külső forrásokból, és nem belföldi adóztatásból – beleértve a lakosság adóit – származnak. A külső források nagyobb-részt természetesen az olaj- és más szénhidrogének, illetve származékaik exportjából, illetve kitermelési jogaik értékesítéséből származnak, de ide sorolhatjuk a közlekedési utak, elsősorban a Szezei-csatorna, illetve az országon áthaladó olaj- vagy gázvezetékek használati díjait és azokat az ún. stratégiai járadékokat, melyeket egyes nagyhatalmak, elsősorban az Egyesült Államok nyújtanak katonai és gazdasági segélyek formájában.¹⁰⁸

A járadékgazdaságokban az állam a külső források egy részét jóléti kiadásokra fordítja, így pl. az alapvető élelmiszerek vagy a benzin árának nagyarányú támogatására, ingyenes orvosi ellátásra, ingyenes oktatásra stb. Ismert, hogy több arab országban¹⁰⁹ ma sincsenek adók, vagy ha vannak is, az állampolgároknak alanyi jogon járnak olyan szolgáltatások, melyekért más országban fizetni kell. Sőt, a világnak ebben a legvízhiányosabb régiójában több országban ma sem kell fizetni a vízért, ami – egyes vélemények szerint – jelentős mértékben súlyosbítja a helyzetet, hiszen a lakosságnak nincs miért takarékoskodnia a vízzel.

Az adóztatásnak, illetve az adóztatás hiányosságainak¹¹⁰ nemcsak a gazdaságra gyakorolt szerepe jelentős, hanem alapvető társadalmi-politikai kérdés is. Hiszen ha az állampolgár nem fizet adót, azaz nem vállal részt az állam fenntartásában, akkor beleszólása sem nagyon lehet a jövedelmek elosztásába, azaz az állam és a társadalom különválnak, a kettőnek nincs szerves kapcsolata egymással. Ugyan megállapíthatnánk, hogy az állampolgárok muszlim hívóként igenis részt vállalnak a közösség fenntartásában, hiszen az adakozás, a *zakát*, az iszlám egyik pillére, azonban egyrészt a vallásos közösség nem jelenti az államot (nincs államba szerveződve), másrészt a *zakát* sem nyújtja az irányításba (elosztásba) beleszólás élményét, hiszen a hívó csak az általa nyújtott támogatás nyújtásáért felelős, annak szétosztásában nincs szerepe.

¹⁰⁸ Bővebben lásd Csicsmann László: *Islám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában*. Budapest–Pécs, 2008, Dialóg Campus, 135–140. p.

¹⁰⁹ Ez elsősorban az Öböl-menti arab országok többségére vonatkozik.

¹¹⁰ Az adóztatás részleteit, az olajtermelő és olajjal nem rendelkező országok közötti különbségeket lásd uo. 138–139. p.

Míg Európában az államot az állampolgároknak felelős választott képviselők és tisztségviselők képviselik, így az adók és a jövedelmek elosztásában is – közvetett módon – az állampolgároknak szerepe van, az arab országok (neo)patrimoniális rendszereiben a jövedelmek (gazdasági érdekeltségek stb.) felett a vezető és klientúrája rendelkezik.

Az elmúlt évtizedekben azonban az arab országokban is jelentős gazdasági liberalizáció ment végbe, aminek következtében vagy kialakult egy gazdasági és technokrata elit, vagy a klientúra egy része sajátította ki magának ezt a szerepet, ennek eredményeképpen a hatalom egy új, belső csoportja jött létre, gyakran a vezető legszűkebb családi körében. Sajátos új fejleményként a technokrácia a törzsi struktúrán belül is megjelenik, pl. Jordániában, ahol a hagyományos törzsi vezetők, a gyakran korruptnak tartott sejkék belső kihívójaként lép fel. Ez a gazdasági-technokrata elit – nagyjából hasonló fejlődési utat bejárva, mint Európában a polgárság – a patrimoniális rendszer kihívójává vált vagy válhat. Úgy tűnik, hogy a demokratizálódásnak ott vannak reális esélyei, ahol ez a változás előrehaladt, ahol kialakult – a vezetéstől függetlenül – ez a „harmadik rend” az uralkodó-alattvaló paradigma keretei között.

OKTATÁS ÉS (ÍRÁS)TUDÁS

Az elmúlt évtizedekben az arab országokban – a világ más részeihez hasonlóan – egyfajta tudásforradalom ment végbe, amiben egyrészt az általános tankötelezettség, másrészt a tudást közvetítő eszközök (tévé, rádió, internet, mobiltelefon) játszottak óriási szerepet. Miközben a közoktatás színvonala elmarad a fejlett világtól, mégis igen jelentős szerepet játszott az analfabétizmus felszámolásában. Bár egyes arab országokban még ma is igen magas egyrészt a teljes népességben, másrészt a fiatalok között az analfabéták aránya, az adatok azt mutatják, hogy az 1970-es évek végén átlagosan 40% körül regisztrált írástudóarány mára a fiatalok körében mintegy 86%-ra, míg a teljes népesség vonatkozásában 73,5%-ra emelkedett.¹¹¹ Sőt, vannak országok, mint pl. Líbia, Jordánia vagy az Öböl-menti sejkiségek, ahol a fiatalok analfabétizmusát gyakorlatilag teljesen sikerült felszámolni.

¹¹¹ A legújabb adatok ennél magasabb arányokat mutatnak a Közel-Kelet és Észak-Afrika egészére vonatkozóan: 91,5%-ot a fiatalok körében, és 77,5%-ot a teljes népesség körében.

Az írástudás általánossá válásának egyik következménye egyfajta „felvilágosodás”, az információkhoz való hozzáférés általánossága, ami Európában a társadalom modernizációjához vezetett. Az arab világban, miközben hasonló hatás nyilvánvalóan érvényesül, amennyiben a nyomtatott média jelenléte szembetűnő, a 21. század körülményei, a fejlett technológia és a modern elektronikai eszközök meghaladják és a háttérbe szorítani látszanak az írott médiát. Egyelőre beláthatatlan, hogy vajon az elektronikus médiának lesz-e hasonló társadalomformáló, modernizáló szerepe az arab világban, mint az írott sajtónak és a könyvnyomtatásnak Európában. Az azonban bizonyos, hogy a mobiltelefon és az internet az arab világban is nagyhatalommá, mindenki által elérhető politikai eszközzé vált, amint azt az arab tavasz (vagy már azt megelőzően a 2009-es iráni tüntetések) is jelezték.

Bár az egyes országok között voltak különbségek a mobiltelefonok és az internethasználat elterjedésének gyorsaságában és mértékében, 2008-ban a MENA térség (Middle East and North Africa, a Közel-Kelet és Észak-Afrika) lakosságának mintegy 93%-a rendelkezett mobiltelefonnal, és ez az arány rohamosan növekszik még a társadalom írástudatlan, vagy funkcionálisan analfabéta csoportjaiban is. A 2013-as adatok már közel 530 millió mobilhasználót jeleznek, ami tekintve az arab lakosság mintegy 360-370 milliós lélekszámát, azt jelenti, hogy gyakorlatilag mindenki-re jut egy mobiltelefon.¹¹²

Az internethasználattal kapcsolatos adatok jóval nehezebben mérhetők. Az internet-előfizetések száma – 100 főre vetítve – ugyan nagyon alacsonynak látszik, a térség átlagában 2008-ban 1 alatt maradt, azonban az átlagon belül igen nagy szórás mutatkozik. Míg ugyanebben az évben Bahreinben száz főből 99,7-nek volt internet-előfizetése, Egyiptomban mindössze 0,94-nek, míg Líbiában 0,12-nek. Azonban egyrészt a vezeték nélküli (WiFi) hozzáférés rohamos terjedése az arab világot sem hagyja érintetlenül, másrészt a térség technikai modernizációjának egyik leglátványosabb jegye az internetkávézók megjelenése és gombamód elszaporodása, ami meglehetősen nehezen követhetővé teszi az internetet valóban használók számát. 2012-es adatok szerint a Közel-Keleten a lakosság mintegy 40%-a használta az internetet.¹¹³ Nem véletlenül

¹¹² Lásd <http://www.emarketer.com/Article/Smartphone-Usage-Nearly-Double-Middle-East-Africa/1010249>.

¹¹³ Lásd <http://www.internetworldstats.com/stats5.htm>.

éppen ezt használják ki a különböző közösségek, hogy a hatalom figyelmétől és ellenőrzésétől távol folytathassák tevékenységüket, szervezhessenek tüntetést stb.

A tudás és az információhoz való hozzáférés kiszélesedése az arab társadalmak modernizációs válságának egyik legszembetűnőbb momentuma: az új generációk tudása és műveltségi szintje messze meghaladja szüleik, nagyszüleik szintjét. Ennek egyik következménye, hogy a fiatal nemzedék megkérdőjelezi a jelenlegi politikai elit (különösen az 1950-es, 1960-as évek forradalmi elitje) tudását és közvetve vezetői képességét, és immár részt követelnek a politikai döntéshozatalban. Másrészt a nők helyzetében is jelentős változás zajlik, amennyiben a hagyományos családmódelekből kilépve egyre több nő tanul tovább – az egyetemeken ma gyakran több a női hallgató mint a férfi –, illetve egyre többen lépnek be a munkaerőpiacra. Egyes arab országokban a nők a politikai hatalom felső szintjeire is utat találnak, akár miniszteri pozíciókat is elfoglalhatnak, bár leginkább az oktatási vagy a családi élettel kapcsolatos portfóliók jutnak nekik. Ugyanakkor arab országban – szemben más muszlim országokkal, pl. Törökországgal vagy Pakisztánnal – elnöki vagy miniszterelnöki feladatot még nem kapott nő. Régi-új jelenség azonban az arab világban a „first lady” nyilvános szerepvállalása, leginkább karitatív, társadalmi és oktatási ügyekben, mint pl. Egyiptomban (Suzanne Mubárak), Jordániában (Ránia királyné) vagy Katarban (Sejha Mouza, a 2013-ban lemondott emír felesége).

MIGRÁCIÓ ÉS URBANIZÁCIÓ¹¹⁴

Az arab országok népességének eloszlása rendkívül aránytalan, aminek oka elsősorban a természeti és földrajzi viszonyokban keresendő, tekintettel arra, hogy az arab országok területének mintegy 85%-a terméketlen terület. (Líbia majd 2 millió négyzetkilométernyi területének mindössze 1%-a művelhető, és közismert az is, hogy mára mintegy 85 millió Egyiptom lakosságának túlnyomó része a tengerparti sávban és a Nílus-völgyben él.) Ráadásul ismert tény, hogy a térség a világ egyik legvízhiányosabb része, ahol a sivatagosodás folyamatosan halad előre. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a települések, falvak és városok túlszűfoltak.

¹¹⁴ Az összehasonlító urbanizációs adatokat lásd a 95–98. oldalon.

A vidékről a város felé irányuló migráció globális jelenség és általában a jobb megélhetési lehetőségek hajtják a betelepülőket. Az arab városokba költözők esetében azonban szerepet játszik a korábbi életforma, a nomadizálás felszámolása is, amennyiben a hivatali hatalommal letelepített, vagy a nomád életmódot ellehetetlenítő természeti változások miatt letelepedő népesség is a városi lakosság számát növeli.

Miközben az 1960-as években a térség lakosságának alig 40%-a élt városi körülmények között, 2012-re ez az arány meghaladta az 59,5%-ot – a fentebb tárgyalt népességnövekedés mellett! (Meg kell jegyezni, hogy a lakosság mintegy 20%-a – azaz a városban élők egyharmada – milliós vagy többmilliós nagyvárosban él.)

A megnövekedett létszámú városi lakosság azonban összetételét illetően igen különböző eredetű lehet. Az arablakta területek egy része jelentős, évezredes városi hagyományokkal bír, még akkor is, ha lakosságának többsége csak az utóbbi évtizedekben költözött be a városokba. Az ókori Közel-Kelet (a Földközi-tenger partvidéke, a Nílus-völgy, valamint a Tigris és az Eufrátesz köze) városokban letelepedett lakosságának utódai egészen más hagyományt képviselnek, és más kapcsolatrendszerrel rendelkeznek, mint a modern városlakók. Gyakran nincs törzsi affinitásuk, így még egy kifejezetten törzsi társadalomban is, mint pl. a líbiai, identitásuk a városhoz, és nem valamelyik klánhoz vagy törzshöz kapcsolódik.¹¹⁵

Az újonnan beköltözötték hagyományos kapcsolatai sokkal meghatározóbbak lehetnek, különösen a legfrissebb városlakóknál. A régebbi betelepülők családi kötődései (el)halványulhatnak, végső esetben már csak a családnévben tükröződnek. A magukkal hozott családi és törzsi kapcsolatrendszer azonban nemcsak az idő függvényében változhat, hanem egyrészt az eredet, másrészt a végcél milyensége, minősége nyomán is. Egy faluban vagy kisebb városban a korábbi kapcsolatok intenzívebben megtarthatók, pl. az egy helyről származók itt is egymás közelében telepedhetnek le, addig a milliós nagyvárosokban ez már nem, vagy egyre kevésbé megoldható, ami több generáción keresztül akár a törzsi kapcsolódás teljes megszűnéséhez vezethet. Így a városi környezet, az urbanizáció magában hordozza a törzsi társadalmak végleges felszámolódásának lehetőségét, ugyanakkor a népességnövekedésnek egy újabb akadályát is

¹¹⁵ Beszélgetés Numán Benotmannal, a Quilliam Alapítvány líbiai származású elemzőjével: „Nekem nincs törzsem, én tripoli vagyok.” (Berlin, 2011. június.)

jelenti, amennyiben a városi körülmények, a városi, különösen a nagyvárosi életmód a vidékinél lényegesebben kevesebb gyermek vállalását teszi lehetővé. A régi, preindusztriális arab városok nem képesek a vidékről bevándorlók tömegeit felszívni és integrálni: nincs elég lakó- és munkahely, és a bevándorlók gyakran képzetlenek és/vagy alulképzettek. Általában a városok peremén hoznak létre átmeneti lakóközeteket, melyek azonban állandósulva az erőszak, és a bűnözés melegágyaként súlyos társadalmi, gazdasági és biztonsági gondokat jelentenek az állam számára.

A népességi adatokat tovább befolyásolja az államhatáron kívülre irányuló migráció. Az arab országok közötti migrációban két fő irány különböztethető meg: elsősorban az olajállamokban dolgozók aránya jelentős, amennyiben részben az olajszektorban alkalmaznak nagy számban más arab országból érkezetteket. Ugyanakkor az oktatásban és a szolgáltatóiparban is jelentős az arabközi migráció (pl. Líbiában a vendéglátóiparban dolgoznak tunéziaiak stb.). Külön csoportot jelentenek a palesztinok – különösen a palesztin értelmiség, orvosok, tanárok, mérnökök –, akik viszonylag nagy számban dolgoznak más arab országokban. (Emlékeztet, hogy az 1991-es Öböl-háború után a palesztinokat kiutasították Kuvaitból Jászir Arafát Szaddám Huszein melletti politikai állásfoglalása miatt.)

A nemzetközi arab migráció elsősorban Európa felé irányul, általában gazdasági, szociális (családegyesítés), esetleg politikai okokból. Ez utóbbival kapcsolatban gyakori vita egy-egy arab ország és valamely európai állam között, hogy egy arab országban terroristaként számon tartott személyt az európai országok befogadnak és kiadatását akár meg is tagadhatják. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy számos arab ellenzéki politikus Európában talál menedéket az otthoni politikai üldöztetés elől. Bár az Európában élő arabok számát igen nehéz megbecsülni,¹¹⁶ a ma az Európai Unió területén élő mintegy 20-25 millió muszlim közül 5 milliót meghaladó számban vannak az arabok, különösen Franciaországban.¹¹⁷ Tény az is, hogy az Európában élő arab (és más muszlim) közösségek igen

¹¹⁶ Kérdés, hogy az 'arabságot' milyen kritériumok alapján számítjuk. Az újonnan érkezett arab bevándorlók mellett a korábban, esetleg több generációval előbb érkezetteket is az arabokhoz számítjuk-e, vagy arabnak tekinthető-e az, aki nem, vagy csak rosszul beszél ősei nyelvét stb.

¹¹⁷ A franciaországi muszlimokat (túlnyomórészt maghrebi arabokról van szó) illetően lásd Szűcs Anita: „Szabadság, testvériség egyenlőség” és a rasszizmus: muszlimok Francia-

sajátos társadalmi problémát jelentenek az Európai Unió régi tagállamaiban, miközben az új tagállamokban, közöttük Magyarországon, a muszlim közösségek nem okoznak problémát.¹¹⁸

A migrációnak a népesség számára gyakorolt igazi hatását azonban az ún. nettó migrációval lehet pontosabban leírni, azaz az országból kifelé vándorlók, illetve az országba befelé vándorlók különbségével. Bár az arab országokban a nettó migráció általában negatív, és ebbe beleszámítanak az arabközi migránsok is, ezek az adatok elfedik azt a tényt, hogy maguk az arab országok is lehetnek migrációs célpont. Egyrészt a már említett munkalehetőségek miatt (olajipar, szolgáltató szektor stb.): az Öböl államaiban általános a munkaerőhiány, amelyet részben arab, nagyrészt azonban ázsiai munkaerővel pótolnak, ami, tekintettel ezeknek az országoknak csekély lélekszámára, a helyi „nemzeti” és kulturális identitást is veszélyeztetheti. Másrészt, különösen az észak-afrikai arab országok irányába jelentős fekete-afrikai mozgás figyelhető meg, részben gazdasági, részben politikai, részben (Európa felé) tranzit okokból. Ide sorolhatjuk továbbá a politikai okból (pl. háború miatt) az egyik arab országból a másikba menekülőket, akik átmenetileg vagy végleg a másik arab országban telepednek le. A palesztinok mellett a közelmúlt legnagyobb arányú arab–arab migrációja a 2003-as iraki háborút követően következett be, amikor is mind Szíriába, mind Jordániába milliós nagyságrendben menekültek irakiak. A legújabb menekülthullámot pedig az arab tavasz polgárháborúi (Libia, Szíria) okozták. A mintegy egymillióra becsült líbiai menekült a polgárháború végeztével nagyrészt visszatért hazájukba. Az ENSZ becslései szerint több mint 3,3 millió szíriai menekültet regisztráltak a szomszédos országokban, miközben a nem regisztráltak és az országon belül máshova menekültek számáról becslések sincsenek. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága 2015 elején Törökországban és Libanonban 1,16-1,16 millió, Jordániában 600 000, Irakban 230 000, míg Egyiptomban mintegy 140 000 főt regisztrált.¹¹⁹

országban. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában, Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Grotius Könyvtár 5, Budapest, 2010, Aula, 217–292. p.

¹¹⁸ N. Rózsa Erzsébet: Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Grotius Könyvtár 5, Budapest, 2010, Aula, 405–446. p.

¹¹⁹ 2015. január 7-én frissített adatok, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>.

A gyors népességnövekedés és urbanizáció az állam és az adminisztráció, illetve a városvezetők számára igen komoly feladatot jelent. Egyrészt a demográfiai viszonyokat követve fejleszteni kell a szociális hálót (iskolákat építeni, orvosi ellátást és közbiztonságot kell teremteni stb.), másrészt munkahelyeket kell létrehozni és lakásokat építeni az ugyan csökkenő arányú, de még mindig igen nagy létszámú fiatal számára, akik a munkaerőpiacra belépnek. A fent elemzett demográfiai viszonyok hatásaként – az aktív, kereső/munkaképes lakosság létszáma mindaddig növekedni fog, amíg a munkaerőpiacra belépők száma meghaladja az onnan kikerülőké számát. Tekintettel arra, hogy a 15 év alattiak aránya még ma is átlagosan 30% körül, míg a 65 év felettiek aránya 5% körül mozog, még évtizedek telhetnek el addig, amíg a belépők és kilépők aránya megfordul, vagy legalábbis egyensúlyba kerül. Nem is beszélve arról, hogy bár az arab világban a nők még mindig inkább a hagyományos modellnek megfelelően – még ha járnak is egyetemre – otthon maradnak, az arab társadalom lassú változásával egyre nagyobb, még ha jelenleg viszonylag kicsi, arányban is, de megjelennek a munkaerőpiacon, tovább növelve a munkahelyteremtés kényszerét.

A munkanélküliség kezelésének az arab világban is megvannak a jellegzetes helyi „kezelési módjai”, mint pl. a felsőoktatás egyre szélesebb rétegek számára elérhetővé tétele, vagy a hadsereg, illetve az állami adminisztráció felduzzasztása. Mindez azonban legfeljebb csak késlelteti, de meg nem oldja a problémát. Sőt, több szempontból is újabb gondokat generál, amennyiben a társadalom olyan „elit” csoportjaiban duzzasztja fel a munkanélküliséget, mint a diplomás értelmiség vagy a katonaviselt fiatalok. (Egyiptomban 2006-ban 10,6% volt a munkanélküliség általában, de 34% a fiatalok körében. Marokkóban 2008-ban a teljes népességben 9,6%, míg a fiatalok körében 17,5% volt a munkanélküliség.¹²¹) Az arab tavasz kezdetén a Világbank arra figyelmeztetett, hogy a fejlődő térségek közül az arab világban a legmagasabb a munkanélküliség, és a legmagasabb a legjobban képzettek (diplomások) munkanélkülisége

¹²⁰ A munkanélküliség, illetve a fiatal munkanélküliség adatait lásd a 95–98. oldalon.

¹²¹ Teljes munkanélküliség (a teljes lakosság % ában), Világbank, <http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS>.

– 35–40% –, miközben a legalacsonyabb a nők foglalkoztatottsága.¹²² De a fiatalok munkanélkülisége olyan társadalmi folyamatokra is komoly hatással van, mint a házasság és családalapítás, hiszen a nősülés alapja, hogy a vőlegény rendelkezik-e egy család eltartásához szükséges feltételekkel: lakással, jövedelemmel, illetve meg tudja-e fizetni a menyaszszonypénzt, amely még mindig általános az arab világban.

A munkanélküliség mellett az arab társadalmakban is súlyos gondként jelentkezik az aktív lakosságra jutó eltartottak igen nagy száma: száz aktív dolgozóra 57,22 eltartott jut, ami ugyan nem nagyon különbözik az euróóóna hasonló adatától (50,30), de összetétele nagyban eltér attól. Míg az arab világban a 15 év alatti eltartottak aránya 49,12%, szemben az euróóóna 23,22%-ával, a 65 év felettiek vonatkozásában ez az arány 6,87%, szemben az euróóóna 27,02%-ával. Az adatokbeli eltérést szemmel láthatóan nagyrészt a 15 év alatti lakosság nagy száma okozza, de nem szabad elfelejteni a háztartásbeli nőket sem.

Összességében elmondható, hogy sajátos jellemzői (patrimoniális uralmi szerkezet, a „reális” tér – „virtuális” tér paradigma) mellett az arab társadalmakat ugyanazok a globális folyamatok jellemzik, mint a világ más részének társadalmait. Ezek a modernizációs és globalizációs trendek megbontják a „reális” tér – „virtuális” tér immár évszázadokban mérhető kettősségét. Az átalakulás iránya és folyamata azonban egyelőre kiszámíthatatlan, és ugyanúgy magában hordozza a demokratizálódás, mint a patrimoniális rendszer újrászerveződésének, egy neopatrimoniális rendszer kialakulásának lehetőségét.

¹²² Robert Zoellick, a Világbank elnöke: Arab regimes need reform for jobs: World Bank. *Al-Arabiyya News*, 6 April, 2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/04/06/144496.html>.

AZ ARAB TAVASZ

AZ ARAB TAVASZ TERMINOLÓGIÁJA

Az arab tavasz kifejezést az 19. századi európai politikai diskurzus „népek tavasza” kifejezése ihlette, melyet nemcsak az európai média és köznyelv, de maga az arab politikai közbeszéd azonnal átvett (*al-rabi’ al-arabi*). A név tükrözi azt a pozitív várákozást és lelkesedést, mely az első megmozdulásokat követően meginduló politikai átalakulást övezte. Bár az európai „népek tavasza” nem (sem) győzedelmeskedett, a forradalmakat (és a magyar szabadságharcot) visszarendeződés követte, majd évtizedeken át tartó fejlődés eredményeként alakultak ki az európai demokratikus rendszerek, az arab tavasztól mindenki azt várta, hogy győzedelmeskedik, és a (liberális) demokrácia mégiscsak normává válik ebben a térségben is. (Tette ezt mindenki annak ellenére, hogy a George W. Bush által meghirdetett demokratizáció – a Tágabb Közel-Kelet koncepció – lekerült a napirendről és maga Francis Fukuyama is elismerte, hogy a történelemnek még sincs vége.¹²³) A kezdeti eufória azonban hamar elmúlt, különösen annak fényében, hogy az arab tavaszos országok átalakulása elhúzódott, több országban iszlamista pártok kerültek hatalomba, vagy éppen polgárháború tört ki. Ennek megfelelően igen hamar megjelentek az olyan fogalmak, mint az „arab tél” vagy „arab évtized”, illetve az „iszlám tél”. Ha ez utóbbiak mégsem váltak bevett, általánosan használt fogalmakká, sőt gyakran a kritika vagy éppen a gúny eszközeinek bizonyultak, az arab tavasz kitartóan a diskurzus része maradt. Azonban immár nem a várákozást jeleníti meg, hanem egyfajta referenciává, hivatkozási ponttá vált, mely egyrészt magának a változásnak egy jól látható pontját azonosítja, másrészt melyet azok is azonosítani tud-

¹²³ A hidegháború végét követően jelent meg Francis Fukuyama „a történelem vége” elmélete, mely a kialakulóban lévő új világrendben a liberális demokrácia hirtelen győzelmét és az egész világon való elterjedését látta.

nak, akik egyébként magukkal az eseményekkel és azok körülményeivel nincsenek tisztában.

Ily módon az arab tavaszt a 2010-2011-ben Tunéziában, majd más arab országokban is megjelenő spontán tömegtüntetésekkel kezdődő politikai átalakulás gyűjtőfogalmaként használjuk, azzal a megjegyzéssel, hogy ennek az átalakulásnak az iránya és módja országonként nagyon különböző volt. Tunéziában és Egyiptomban a vezető távozását – többé-kevésbé – békés politikai átalakulás követte. Bahreinben a felkelést leverték, Líbiában és Szíriában polgárháború tört ki, míg Jemenben a helyzet egyfajta késleltetett polgárháború kitörésével fenyeget.

Miközben az arab tavasz az arab társadalmakban egyfajta örömet és önigazolást váltott ki, és a bizonyítéka volt annak, hogy az arab világ is képes a demokratikus változásra, mára úgy tűnik, arab tavasz is odakerül a többi a kudarcot vallott európai elmélet mellé, annak ellenére, hogy a változások, melyeket láthatóvá tett, tovább zajlanak.

A FORRADALOM TERMINOLÓGIÁJA

Az arab tavasz kezdetének másik nagy diskurzusa az arab átalakulás mi-
benléte körül zajlott, nevezetesen, hogy forradalmak voltak-e ezek a megmozdulások a szó európai értelmében, hiszen a „tavasz” és a „forradalom” kifejezések nemcsak a „népek tavaszában” kapcsolódtak össze, hanem a „forradalom” (*szaura*)¹²⁴ az arab terminológiának is ismert és kedvelt kifejezése. A *szaura*, melyet a modern arab politikai szóhasználat az európai „forradalom” szóval azonosít és fordít le, az arab országok egy részében a rezsim legitimációjának alapja, amennyiben az 1950–1960-as években hatalomba kerülő új elitcsoportok – elsősorban a Szabad Tisztek mozgalmának helyi csoportjai, illetve az arab nacionalista pártok (Baász Párt) – „forradalom” útján szerezték meg a hatalmat. Azonban ha az egyes eseményeket, akkori arab „forradalmakat” megvizsgáljuk, az látszik, hogy ezek mindegyike – Egyiptomtól Irakig, Szíriától Líbiáig vagy Jemenig valójában sikeres katonai puccsok voltak. Azaz a terminológia már ott is sántított, annak ellenére, hogy a volt szocialista

¹²⁴ Tüske László: *ṭawra, fitna (iszlám) – forradalom* in: Maróth Miklós (szerk.): *Az iszlám politikaelmélete: terminológiai vizsgálat*. Piliscsaba, 2009, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 160–167. p.

arab országok mindegyikének máig nemzeti ünnepe a rezsimet hatalomba segítő „forradalom”. Attól sem tekinthetünk el, hogy az európai rendszerváltások mellett-után a kelet-közép-európai volt szovjet és szocialista országokban lezajlott ún. színes forradalmak erősítették azt a percepciót, hogy az arab országokban bekövetkező események a „népek tavaszának” párhuzamával, azaz demokratizálódási folyamatokként írhatók le.

Annak ellenére, hogy az arab tavasz kezdetén sokan megkérdőjelezték, hogy az európai eszmétörténetben is számtalan különböző formában meghatározott „forradalom” azonos-e az arab „szaurával”, ez a megfeleltetés csak akkor okoz problémát, ha az egyiket a másik pontos tükrképének tételizzük. Számtalan példa bizonyítja, hogy a különböző fejlődési folyamatokban kialakult *terminus technicus*okat szinte soha nem lehet egy az egyben megfeleltetni egymásnak. A közel-keleti politikai fogalomtár kifejezései pedig annak ellenére, hogy az európai politikai fogalmakat mind átültették az arab nyelvre (is),¹²⁵ mindig további magyarázatra szorulnak, és sohasem jelentik teljesen ugyanazt, mint amit az európai közvélekedés és köznyelv ért alattuk.¹²⁶ Így azután az sem meglepő, amikor az egyiptomi piramisoknál vizet áruló bácsi izgatottan közli, hogy „szaura volt tegnap Bani Szvífben, és tizenöt Muszlim Testvért lelőttek”¹²⁷ – ami egyrészt arra utal, hogy az európai (átültetett) fogalmak a helyi arab beszélő saját eszköz- és fogalomtárába beépültek, másrészt azt mutatja, hogy a beszélő meg van arról győződve, hogy beszélgetőtársa ugyanazt érti a fogalom alatt. Ugyanakkor az is világossá válik, hogy a *szaura* ebben az esetben inkább valamiféle felfordulást, rendetlenséget, a renddel szembeni zavart jelent (azaz visszatér a szó klasszikus értelmezéséhez),¹²⁸ és nyilván semmi köze a forradalomhoz.

¹²⁵ Az „átültetés” hol a nyelv meglévő szavával történő megjelölés, tulajdonképpen fordítás, hol egyfajta nyelvújítással egy új kifejezés létrehozása: pl. a fundamentalizmus a közel-keleti nyelvekben nem létező fogalom volt, így alkották meg az arab *uszilijja* (asz/uszúl = gyökér) és a török *köktencilik* (kök = gyökér) szavakat.

¹²⁶ Ilyen jellegű fogalmi tisztázást adott közre pl. Maróth Miklós (szerk.): *Az iszlám politikaelmélete: terminológiai vizsgálat*. Piliscsaba, 2009, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.

¹²⁷ Beszélgetés 2014. április 28-án Gizában.

¹²⁸ Tüske László: *ṭawra, fitna (islāh) – forradalom*. In Maróth Miklós (szerk.): *Az iszlám politikaelmélete: terminológiai vizsgálat*. Piliscsaba, 2009, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 162. p.

A forradalomterminológia alkalmazhatósága tehát az arab tavaszban szigorúan eszmetörténeti alapon ugyan megkérdőjelezhető, azonban tény, hogy az arab közvélemény percepciójában érzelmileg mindazzal a pozitív töltéssel rendelkezik, mely az európai történelem nagy forradalmaihoz kapcsolódik.

KÖZTÁRSASÁG VS. MONARCHIA

Az arab tavaszos történések egyik nagy kérdése az volt, hogy vajon az államforma, mint környezet befolyásolja-e, illetve okozója-e az arab tavasznak. A tények azt mutatták, hogy a hat ország közül, ahol az arab tavasz zajlott, öt köztársaság (illetve Líbia *dzsamáhirijja*),¹²⁹ és csak egy volt monarchia (sejkség). Az öt köztársaság mindegyikében a hatalmon lévő elit katonai és/vagy biztonsági erők nyújtotta háttérrel rendelkezett, maga a vezető katonai (vagy biztonsági erőkben befutott) karrier után, és egy – forradalomnak nevezett – katonai puccs eredményeként került hatalomba.¹³⁰ Ezek a puccsok ugyan nem spontán, hanem szervezett akciók voltak, melyeket egy szűk elit hajtott végre tömeges részvétel nélkül (a katonák ezt nem is igényelték), mégis jelentős társadalmi átalakulást hoztak, amennyiben a rezsim egyik bázisa az a hadsereg volt, amely a társadalmi mobilitás egyetlen nyitva lévő útja volt. Minden esetben bizonyossá vált azonban, hogy csakis fegyverrel a hatalom nem megtartható, viszont a hatalom megtartásához a fegyver mégis elengedhetetlen,¹³¹ így a vezető pártja biztosította a civil tömegbázist, mint a társadalmi felemelkedés másik útja. Kijelenthetjük, hogy ebben az öt országban az átalakulásnak és az új elit megjelenésének megvolt a – mondhatni ideológiamentes – tapasztalata.

A kérdés azonban nem is annyira az volt, hogy a köztársaságokban miért, hanem, hogy a monarchiákban miért nem következett be az arab tavasz.¹³² Az egyik kedvelt magyarázat az volt, hogy az Öböl-menti mo-

¹²⁹ Lásd a Líbiával foglalkozó fejezetet.

¹³⁰ Ez alól kivétel Bassár al-Aszad, viszont apjára, Háféz al-Aszadra ugyanez vonatkozott.

¹³¹ Dévényi Kinga előadása a Kőrösi Csoma Társaságban 2011. december 13-án.

¹³² A kérdésnek hirtelen igen nagy szakirodalma lett, lásd többek között F. Gregory Gause III: Kings for all seasons: How the Middle East's monarchies survived the Arab Spring? Brookings Doha Center Analysis Paper No. 8., September 2013; Sean L. Yom: The survival of the Arab monarchies. *Foreign Policy*, 2012. november 12., <http://foreignpolicy.com/2012/11/12/the-survival-of-the-arab-monarchies>.

narchiák olajban gazdag országok, melyek megengedhették maguknak, hogy az állampolgárok jólétét támogassák, adott esetben a gazdasági nehézségeket enyhítsék. Ennek ellentmond azonban, hogy Marokkó és Jordánia, melyek szintén monarchiák, nem rendelkeznek jelentős olajkészletekkel, és legfeljebb korlátozott reformokat tudtak bevezetni az elégedetlenség leszerelésére. Egy másik magyarázat annak a társadalmi szerződésnek a fontosságát emeli ki, mely az uralkodó és a nép (az „alattvalók”) között létezik, és melyben szerepet játszik az uralkodócsalád vallási legitímációja is. Ismert, hogy mind a marokkói, mind a jordániai uralkodóház családfáját Mohamed próféta családjáig vezeti vissza, míg a szaúdi uralkodó címei között szereplő „a két szent hely őrzője” szintén egyfajta vallási rangot, vezető szerepet biztosít, miközben az uralkodó pozíciója – vallási támogatással, de – szekuláris alapokon nyugszik.¹³³ Azonban, mint láttuk, az említett köztársaságok valójában katonai diktatúrák, melyek vezetője a *zaím*, aki a hadsereg vezetője. Ezek a hadseregek azonban szintén már említett társadalmi funkciójuknál fogva tömegbázissal rendelkeznek, azaz „néphadseregek”, melyekben a társadalmi mobilitás nyitva lévő útja azt az üzenetet hordozza, hogy bárkiből lehet *zaím*. Azaz egyrészt a *zaím* leváltható, eltávolítható, másrészt a pozíciója megszerezhető, de nem öröklődik, azaz ha a fiának akarja továbbadni, a fia számára újra meg kell szereznie és biztosítania azt. Szíriában ez sikerült (évtizeddel az arab tavasz előtt), Egyiptomban, Líbiában, Jemenben nem.¹³⁴

	TUNÉZIA	EGYIPTOM	JEMEN	BAHREIN	LÍBIA	SZÍRIA
államforma	köztársaság	köztársaság	köztársaság	monarchia	köztársaság	köztársaság
volt korábban „forradalom”?	X	X	X		X	X
volt gyarmati felszabadító háború?	X				X	
volt felkelés idegen csapatok ellen?		X				X

¹³³ Ismert, hogy a szaúdi állam kezdetei a 18. században Mohamed ibn Abdel-Vahháb muszlim prédikátor és Mohamed Ibn Szaúd, a Szaúd család feje közötti szövetséghez nyúlnak vissza.

¹³⁴ Történelmi párhuzamként megjegyezzük, hogy Nászernek is volt fia, azonban Nászer halálakor még túl fiatal volt ahhoz, hogy szóba kerülhetett volna számára a hatalom biztosítása.

KARIZMATIKUS VEZETŐK ÉS URALKODÓCSALÁDOK – A HATALOM ÖRÖKLÉSÉNEK GYAKORLATA ÉS KÉRDŐJELEI

Az arab társadalmak egyik legszembetűnőbb tulajdonsága az autoritás és az a személyi kultusz, mely a vezetőket és uralkodókat körülveszi. Az államforma (monarchia vs. köztársaság/*dzsamáhirijja*) különbözősége a patrimonális rendszer fejlődésének különböző fokaira utal ugyan (patrimonális vs. neopatrimonális), de a vezetőt körülvevő személyi kultusz (is) azt mutatja, hogy valójában a rendszer működési elve azonos, de legalábbis nagyon hasonló. A királyok (sejkek) legitimációja – mint látuk – vallási alapú vagy kötődésű. A világi vezetők személyi kultusza azonban – az arab országok modern történetéből eredően – vagy a gyarmatosítás elleni küzdelemben, vagy a monarchiákat megdöntő sikeres katonai puccsokban betöltött szerep következménye.

Mindkét esetben azonban a vezető a patrimonális rendszer uralkodó-alattvaló viszonyában az uralkodó pozícióját foglalja el. A különbség leginkább csak annyi, hogy a neopatrimonális rendszerben az uralkodó – a kívülről rákényszerített struktúráknak megfelelően – a „megválasztott” vezető pozíciójában jelenik meg. A köréje csoportosuló klientúra pedig a vezető pártjának, párttársainak alakjában jelenik meg. Ily módon nemcsak a patrimonális, hanem a neopatrimonális rendszernek is mintegy természetes velejárója a hatalom családon belüli örökítése. Azonban míg a királyságokban, sejkségekben ez európai szemmel is magától értetődő, addig a köztársasági berendezkedésben igen visszatetsző, és viszonylag új jelenségnek számít. Ennek persze az is az oka, hogy a hatalmat megszerző karizmatikus vezetők vagy olyan korán haltak meg, hogy hatalmukat még nem tudták fiuk számára biztosítani (Nászér), vagy olyan sokáig voltak (vannak) hatalomban (Mubárák, Kaddáfi, Száleh), hogy fiaik is felnőnek/felnőttek, mire a vezetők akár természetes, akár politikai okból távoznak a hatalomból. Az „életfogytiglan elnökség” a köztársaságok élén álló arab vezetők tulajdonsága lett, akik az arab társadalmak szokásai szerint a legszűkebb családi körben, azaz apáról fiúra kívánták örökíteni hatalmukat.

A hatalom apáról fiúra örökítése az arab tavaszt megelőző évtizedben általánosan bevett gyakorlatnak volt mondható, amennyiben 1999-ben előbb Huszein jordániai király halálát követően örökölte fia, Abdallah a trónt, majd rövidesen II. Haszan marokkói király halálát követően fia,

VI. Mohamed vette át a hatalmat. Az arab tavaszos országok közül egyedülként Szíriában, 2000 júniusában zajlott le hasonló öröklés, amikor Háfez al-Aszad szíriai vezető pozícióját örökölte meg fia, Bassár al-Aszad. A köztársasági államformában máig ez az egyetlen ilyen, apáról fiúra szálló hatalomátadás, mely ráadásul sikeres volt és minden előzetes kérdés ellenére tartósnak bizonyult.

A vezetői pozíció apáról fiúra szállása azokban az országokban, melyekben karizmatikus vezető állt vagy került az ország élére, ahogy a hivatalban levő vezetők rekord időtartamot töltöttek országaik élén, egyre valószínűbb programmá vált. Annak ellenére, hogy hivatalosan az öröklés tervét rendszerint cáfolták, a közvélemény számára is nyilvánvaló módon az elnök vagy a vezető fiát/fiait – Egyiptomban, Líbiában, Jemenben – elkezdték felkészíteni. A fiúk egyre fontosabb hivatalokat töltöttek be – jellemző módon inkább a politikában (Gamál Mubárak, a Kaddáfi-fiúk többsége), mint a hadseregben (bár Ahmed Száleh katonai karriert tudhatott maga mögött), miközben gyakran életmódjuk is egyre jobban eltávolodott az átlagember életmódjától. Emlékeztet, hogy Háfez al-Aszad legidősebb, az utódnak nevelt fia, Bászil, autóbalesetben halt meg. Szaddám Huszein és Muammar Kaddáfi fiainak botrányaitól hangos volt a világsajtó, sőt Svájc és Líbia között még a diplomáciai kapcsolatok is megszakadtak.

Az öröklés kérdése az első generációs vezetők idősödésével egyre sürgetőbb kérdésként merült fel, különösen, hogy a fiatal arab országok – és gyakran még fiatalabb arab köztársaságok – történetében még nem alakult ki a családon belüli öröklés gyakorlata. A korábbi vezetők vagy utód nélkül haltak meg, vagy katonai puccsal és/vagy erőszakos halállal tűntek el a hatalomból. Ilyen szempontból tehát Bassár al-Aszad utódlása kivételnek számít és egyelőre – az arab tavasz után – úgy tűnik, az arab köztársaságokban végleg lekerül a napirendről.

	született	2011-ben	hivatalban
Hoszni Mubárak	1928	83 éves	1981–2011 (30 év)
Zein-el-Ábidín Ben Ali	1936	75 éves	1987–2011 (24 év)
Ali Abdullah Száleh	1942	69 éves	1978–2012 (34 év)
Muammar Kaddáfi	1942	69 éves	1969–2011 (42 év)
Bassár al-Aszad	1965	46 éves	2000–

Az arab tavasz közvetett kiváltó okai régóta ismertek voltak: az előző fejezetben tárgyalt népességrobbanás, a gazdasági liberalizációból (is) következő problémák, a társadalom nagy részének leszakadása, melyet az oktatás és az információs forradalom még jobban és hirtelen kiélez, a migráció és az urbanizáció, valamint a munkanélküliség és az állam munkahelyteremtő tevékenységének hiányosságai stb.

A közvetlen ok, Mohamed Buazizi önégetése, azonban éppen olyan meglepő és váratlan volt, mint az események gyors egymásutánisága és egymásra gyakorolt hatása.¹³⁵ Az önégetés a közel-keleti térség szokásaitól teljesen idegen, hiszen az öngyilkosság mindhárom monoteista vallásban, így az iszlámban is bűn,¹³⁶ ráadásul érthetetlen volt, hogy egyetlen ember tragédiája mekkora hatást gyakorolt. Korábban is voltak egyéni tragédiák, sőt komoly tüntetések is, melyek azonban nem vezettek sehova. Így váratlan, és a korábbi évtizedekben nem jellemző volt az is, ahogy a „forradalom” egyik ország után a másikban tört ki. (Az utolsó ilyen jellegű eseménysorozat a katonai puccsok rendszerváltó mozgalma volt az 1950–1960-as években.)

Talán éppen ezért is érte annyi kritika a térséggel foglalkozókat, politikusokat, diplomátákat és szakértőket, hogy miért nem tudták az eseményeket előre „megjósolni”. A kritika annyiban helytálló, hogy a mikor? és a miként? kérdésre előre senki sem tudta a választ, azonban a folyamatokat elemezve a szakértők régóta jelezték, hogy a térségben súlyos feszültségek halmozódnak és komoly kihívásokkal kell szembenézni. A térségből jövő vélemények ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a szakértők egyszerűen rossz „helyre” figyeltek, hiszen mint legnagyobb kihívás a politikai iszlám állt a figyelem fókuszában, mely azonban, legalábbis kezdetben, nem játszott szerepet.

Az események gyors egymásutánisága szinte természetesen vetette fel a dominóhatás kérdését. Miközben a forradalmak kitörésében említett és a tüntetők jelszavaiban hangoztatott gondok általánosnak mondhatók, közvetlen ok-okozati összefüggés, automatizmus – ha az

¹³⁵ Peter Jones: *The Arab Spring: Opportunities and Implications*, Canadian International Council, 2012. augusztus 22., <http://opencanada.org/features/the-arab-spring-opportunities-and-implications/>.

¹³⁶ N. Rózsa Erzsébet: Az egyén felelőssége az iszlámban. *Acta Humana*, No. 2. (2004). 107–113. p.

egyik helyen kitör a forradalom, akkor a másik országban is ez következik – mégsem volt. Olyannyira nem, hogy az egyes vezetők – Mubárak, Kaddáfi, Bassár al-Aszad – arról nyilatkoztak, hogy a tüntetések az ő országukra nem fognak áttérjedni. Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy az egyik országban zajló események egyfajta demonstrációs hatást gyakoroltak, bátorítottak és lelkesítettek, példát mutattak.

A jelszavak mindenütt azonosak voltak: emberi méltóság (*karáma*), társadalmi igazságosság (*adála*), szabadság (*hurrijja*), valamint az elhíresült jelmondat: „A nép a rezsim bukását akarja!” (*al-saab jurid iszkát al-nizám*). A meglepő az volt, hogy sem a szokásos arab összefogást hirdető, sem iszlamista jelszavak nem jelentek meg, annak ellenére sem, hogy az arab-izlám civilizáció fejlődésében megjelenő fogalmaknak természet-szerűleg és óhatatlanul volt és van vallásos konnotációja, vannak vallási összefüggései. Így a *karáma* az embernek mint Isten teremtményének méltóságát, az *adála* az Isten előtt mindenki egyenlő elv alapján a minden hívőnek kijáró igazságszolgáltatást jelenti, miközben az előbbi a megélhetés gazdasági nehézségeinek enyhítését, az utóbbi az egyenlő jogokat is követeli egyben. A jelszavak – az említetteken túl a demokrácia, az elszámoltatás, a leszámolás a korrupcióval, a szükségállapot felszámolása stb. – a közemberek mindennapi életének a gondjait tükrözték, azokat a sérelmeket, melyekkel szemben a társadalom minden rétege – korra, vallásra, nemre való tekintet nélkül – megmozdult. A szekuláris jelszavak mellett a legszembevetőbb jele ennek a társadalmi összefogásnak a „nemzeti” jellege volt, amennyiben mindenütt a saját nemzeti zászló volt a fő jelkép, és a tüntetők minden országban saját „nemzeti” hovatartozásukat hirdették: Tuniszi vagyok! Egyiptomi vagyok! Líbiai vagyok! stb.

AZ ARAB TAVASZ RÉGI-ÚJ POLITIKAI RÉSZTVEVŐI

A tüntetések a szó legszorosabb értelmében (démosz = nép) demokratikus megmozdulások voltak, spontán népi megnyilvánulások, a szervezett politikai erők távollétében. Maguknak az eseményeknek a szervezése is az egyes emberek, a civil társadalom saját csatornáin, telefonon, mobilon, a közösségi oldalakon (Facebook, Twitter) keresztül történt. Ez utóbbiak a mobilizálás igen fontos, az arab világban eddig szokatlan eszközei voltak, bár mára úgy tűnik, hogy szerepüket hajlamosak voltunk

túlértékelní. Tagadhatatlan azonban, hogy különösen a fiatalok körében ezeknek az eszközöknek kiemelt szerepe volt, csakúgy mint a külvilág tájékoztatásában, különösen ott, ahol a külföldi médiát kitiltották az országból, mint pl. Líbiában vagy Szíriában.

A jelszavakban megjelölt célok azonban nem jelentettek politikai programot, és maga a „nép” sem szerveződött politikai erővé, ami már rövid távon is megmutatta, hogy ugyan a továbbiakban minden politikai pártnak és szereplőnek a jövőben számolnia kell a „néppel”, önmagában a „nép” egyfajta absztrakció, melynek a politikában betöltött szerepe a választásokban és népszavazásokban realizálódik. Azaz a tüntetésekben megjelent népakaratnak addig volt átalakító és politikacsínáló szerepe, míg az egyetlen konkrét célt, a vezető menesztését elérte és a politikai átalakulást a politikai tér aktivizálódó szereplői megkezdték. Ettől kezdve a „nép” egyfajta politikai referenciapontként és biztonságpolitikai fenyegetésként jelent meg, hiszen egyrészt a „népre” való hivatkozás a retorika kötelező eleme lett, másrészt a társadalmi tanulási folyamat részeként a tüntetések a mindennapi élet jellemzőivé váltak.

A politikai szereplők „néppel” való azonosulásának azonban megvoltak a korlátai. Maga a politikai tér – melynek szereplői, az átalakulást levezénylő ismert és történelmi múlttal rendelkező aktorok voltak – egyfajta zárt, a feladatok, törvények és jogszabályok, nemzetközi kötelezettségek által meghatározott mozgásteret jelentett. Ebben a népnek mindössze egyfajta, az átalakulásra ígert mondó szerepe volt, de akkor sem mindig abban az értelemben, hogy a nép diktálhatta volna az átalakulás irányát. Emlékezetes pl. hogy a 2013. július 3-i egyiptomi puccsot követően a katonai hatalom-visszavételt támogatták olyan liberális-szekuláris-demokratikus értékrendet valló csoportok is, melyek korábban éppen a katonai irányítás ellen harcoltak. A Muszlim Testvérek és az Abdel-Fattáh al-Szízí által képviselt választási lehetőségek közül – a kisebbik rosszként – Szízí mellett foglaltak állást.

Az arab tavasz másik, az átalakulásban fontos szerepet játszó tényezője a hadsereg, melynek a térség minden országában kiemelt helye és szerepe van. Ennek jeleként az átlagosnál jóval több vezető rendelkezik katonai karrierrel és múlttal, illetve a hadsereg az a közeg, melyben a társadalmi mobilitás korlátok nélkül és hagyományosan érvényesül. A hadsereg a közel-keleti államokban az az állami szervezet, mely a legnagyobb, valós és kiterjedt társadalmi beágyazottsággal rendelkezik. Történetileg a hadsereg az európai modernizáció közvetítője, a szekuláris értékrend

őrzője. Ugyanakkor az egyetlen jól szervezett erő, mely képes az iszlamista mozgalmak és szervezetek hatását ellensúlyozni. A hadsereg társadalmi elfogadottságát és tiszteletét a térség fegyveres konfliktusai és háborúi tovább növelték. A jelenlegi konfliktusok és az arab tavasz bizonyos eseményei pedig a hadsereg iránti igényt folyamatosan életben tartja. Ugyanakkor a hadsereg gyakran maga is inkább a „nép” mellett foglalt állást, mint pl. Tunéziában vagy Egyiptomban, amikor a forradalom első napjaiban csakis a rend fenntartására voltak hajlandók és a hadsereg vezetői bejelentették, hogy a nép ellen nem harcolnak.

A „nép” mellett az arab tavasz által kezdeményezett átalakulás régi-új szereplői az iszlamista mozgalmak, mint pl. a Muszlim Testvérek. Az 1928-ban Egyiptomban alapított mozgalom célja – a vallás primátusa és a jóléti gondoskodás biztosítása mellett – az volt, hogy az iszlámot a modernizáció (majd később a globalizáció) nyomása alatt az azzal való együttélésre, az adaptáció lehetőségeire készítse fel. A 20. század során a hivatalban lévő politikai elitek/rezsimek számára a Muszlim Testvérek jelentették a legnagyobb kihívást, melynek kezelésében különböző időszakokban, különböző országokban különböző technikákat alkalmaztak, a vezetők kivégzésétől és a mozgalom vérbefojtásától a száműzetésen keresztül a megtűrésig, és akár a parlamenti választásokon – független jelöltek indításával – való részvételig vagy együttműködésig. Általában azonban mégis a hivatalosan el nem ismert ellenzéki szerep jutott nekik, miközben társadalmi beágyazottságuk igen magas volt.

Az arab tavasz következményeként fellépő átmeneti és formális demokratizálódási folyamat során azonban a Muszlim Testvérek mintegy „beemelődtek” a hivatalos politikai térbe, és mind a belső, mind a külső szereplők által elfogadott tényezőkké váltak. Kormányzati vezető vagy koalíciós partner pozícióba kerültek Tunéziában, Egyiptomban, sőt Marokkóban is (Líbiában az első választáson vereséget szenvedtek), még ha a kormányzati létben sorsuk különbözőképpen alakult is. A külvilág, elsősorban a Muszlim Testvérek hatalomba jutását demokratikus folyamatként megítélő Nyugat partnerként fogadta el őket, míg a világ többi része számára kormányra jutásuk és a velük való kapcsolat bizonyos szempontból természetes volt. Az, hogy a Nyugat számára inkább maga a folyamat, mintsem a tényező volt fontos, akkor derült ki napnál világosabban, amikor az egyiptomi iszlamista (Muszlim Testvérekhez tartozó) Murszi-kormány politikája miatt újabb tömegtüntetésekre került sor Egyiptomban, ami – a szekuláris értelmiség támogatásával is – Murszi

eltávolításához vezetett. Hiába volt az egyiptomi politikai elit és közvélemény hivatkozása arra, hogy Murszit az – ismételten – demokratikusán tüntető népakarat távolította el posztjáról, az amerikai vezetés és Barack Obama elnök ma is a „befogadó/befoglaló demokráciát (*inclusive democracy*) ajánlja és próbálja rákényszeríteni az egyiptomi kormányra.¹³⁷ Az azonban azóta visszatért a hagyományos technikákhoz: a Muszlim Testvérek mozgalmát betiltották, vagyonát elkobozták, vezetőit és aktivistáit börtönbe zárták, Mohamed Murszi volt elnökkel szemben pedig bírósági eljárás folyik.¹³⁸

Jóllehet az iszlamista mozgalmak közül elsősorban a Muszlim Testvérek pártjai és szereplése került a figyelem középpontjába, meg kell jegyezni, hogy a térség országainak más iszlamista mozgalmai, így a sokkal konzervatívabb (és időnként radikálisabb) csoportok is politikai szerephez juthattak. Ez két következménnyel járt: egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a vallásos szavazatok megoszlanak, azaz nem minden vallásos szavazó voksol a Muszlim Testvérek által létrehozott pártra, másrészt az ún. szalafita vagy konzervatív iszlám mozgalmak, pártok, csoportok a Muszlim Testvérek számára is kihívást jelentettek.

AZ ÚJ ARAB IDENTITÁS(OK)

Az arab tavasz egyik, szintén mindegyik arab országra nézve közös jellemzője az arab identitás tartalmának változása, „nemzetiesedése” volt, melyben egy új arab nemzetfogalom jelent meg. Az arab identitás meghatározó elemeként továbbra is megmaradt az arabság és az iszlám, azonban – legalábbis politikai értelemben ezek tartalma módosult. A korábbi, évtizedek alatt lassan kiüresedett „arab egység, arab haza” fogalmakat az arab tavasz forradalmi új értelemmel és érzélemmel töltötték meg. A régmúlt dicsőséges történelmének emléke helyett az arab tavasz kezdeti szakaszának eufóriája, az egymás országaiban elért – kezdeti – eredmények felett érzett büszkeség az arab összetartozásnak új jelentést adott. Az iszlám, mely nemcsak vallásilag, hanem civilizációs formában

¹³⁷ Obama Expected to Reduce Military Aid to Egypt. *The New York Times*, 2013. október 8., http://www.nytimes.com/2013/10/09/world/middleeast/obama-expected-to-reduce-military-aid-to-egypt.html?_r=0.

¹³⁸ Disbanded Brothers, 2013. szeptember 25., *The Economist*, Pomgranate, <http://www.economist.com/blogs/pomegranate/2013/09/egypt>.

AZ ARAB TAVASZ ESEMÉNYEI

Ország/esemény	A HARAG NAPJA	AZ ELNÖK BUKÁSA	AZ ELSŐ SZABAD VÁLASZTÁS/NÉPSZAVAZÁS
TUNÉZIA	2010. december 18.	2011. január 14.	2011. október 23. (az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztása)
EGYIPTOM	2011. január 25.	2011. február 11.	2011 novemberétől 2012 februárjáig (a parlament alsóházában 3, a felsőházban 2 fordulóval – alsóház: 2011. november 28–29., december 14–15., január 3–4.; felsőház: január 29–30., február 14–15.); elnökválasztás: 2012. május 23–24. (első forduló), június 16–17. (második forduló)
JEMEN	2011. február 3.	2012. február 27.	2012. február 21. (elnökválasztás)
SZÍRIA	2011. február 4. (az ellenzék meghirdette, de eredménytelen) – az események valós kezdőpontja március 15–18.		
BAHREIN	2011. február 14.		
LÍBIA	2011. február 17.	2011. október 20. (Kaddáfí halála)	2012. július 7. (General National Congress megválasztása)

is meghatározza a térség lakosságának életét, szintén megújult. Egyrészt a hetvenes évektől kezdve egyre jobban meghatározta a társadalom mindennapjait, másrészt évtizedeken át elnyomott politikai irányzatai az arab tavaszban polgárjogot nyertek. A különböző politikai iszlám szervezetek – így vagy úgy – a modernizáció és a globalizáció hatására maguk is változni kezdtek, még akkor is, ha egyes irányzatok éppen a befelé fordulásban, a külső hatások elutasításában vélték megtalálni a választ. A politikai iszlám nemzetköziesedett, miközben nagyon is lokális is maradt, amely kettősség további változásokat eredményezett. Az állami, hivatalos iszlám mellett eddig ellenzéki-ségben működő iszlám az arab tavaszban a hivatalosság legális körébe kerülve kormányzó helyzetbe jutva szembe kellett nézzen egy ország és egy társadalom irányításának és ellátásának teljes felelősségével, beleértve azt is, hogy felelős (és elszámoltatható) pozícióban teljesíteni kell az ígéretek, illetve hogy felelősséggel tartozik a társadalom minden tagja felé (beleértve a kisebbségeket, a nőket stb.).

Az arabság és az iszlám régi-új identitáselemei mellett azonban harmadikként megjelent a „nemzeti” tudat, amely mind az arabság, mind az iszlám felé kihívást intézett, amennyiben a nemzethez tartozást a területi államhoz kapcsolódva definiálta, azaz tunisziként, egyiptomiként, líbiaiként stb. Ismert, hogy az arabságon belül régóta megvannak a máshova tartozók azonosításának kifejezései, sztereotípiái. Az azonosítást segítik az olyan külső jegyek, mint a dialektus, a személynevek, az öltözet, bizonyos külső jegyek stb., míg a sztereotípiák az egyes csoportokkal kapcsolatban kialakult, gyakran gúnyos, meghatározások. A külső szemlélő ezek alapján általában nem tud azonosítani, de az arabság körében ezek a jegyek felismerhetők. Ugyanakkor kifelé maguk az arabok is együttesen arabnak vallják magukat, annak ellenére, hogy ezek a másságok az első világháborút követően létrehozott arab „nemzetállamok” különélése és szétfejlődése során láthatóan erősödtek. Ez az önazonosítás az arab tavaszban immár képben (nemzeti zászlók) és szóban (tunisi vagyok!) megjelenítve a területi államhoz kapcsolódik, mely így az arab tavaszban manifesztálódik immár véglegesen és elismerten nemzetállamként. A területi államhoz kapcsolt identitás azonban ellentétes az iszlám *umma* nemzetállami határokat nem ismerő közösségével.

A magukat immár az arab-iszlám-nemzetállami jellemzőkkel definiáló államok jelentősége a regionális politikai térben jelentkező változásokkal teljesebbé válik. Az arab nemzetállamok végleg megszűnnek egyet-

len politikai közösséget alkotni, ami eddig sem igazán volt működőképes. Helyébe az egyes arab nemzetállamok eseti, esettől függően változó megállapodásai, koalíciói léphetnek – hasonlóan a nemzetközi rendszer más szereplőihöz. Ennek megfelelően megváltozhat az Arab Liga működése is, hiszen ha a kötelező – gyakran félreértelmezett – arab szolidaritás nem fedi el és nem gátolja meg ebben, valódi közvetítő, konfliktuskezelő stb. szerephez juthat.

AZ ÁTALAKULÁS MODELLJEI ÉS SZEKVENCIÁJA

A fentebb részletezett közös jellemzők alapján talán nem is csoda, hogy a nemzetközi közösség az arab tavaszt a kezdetektől fogva hajlamos volt párhuzamosan futó, azonos folyamatokként felfogni. Ez tükröződött abban is, hogy az arab országok átalakulását modellezni próbálták, pontosabban már létező, modellnek kikiáltott mintákat állítva kísérelték meg a változások lehetséges menetét előre jelezni. Ezekben a „modellezésekben” azonban sokkal több volt a politikusok és a közvélemény részéről felmerülő „de jó lenne, ha...” kívánás, mint a szakértők által (is) tolmácsolt realitás. Különösen két modell került az előtérbe, a Nyugat által preferált török, és az Irán által felfedezni vélt iráni modell, melyeknek természetesen volt valóságalapja. Mind Irán, mind Törökország a térség feltörekvő regionális hatalmai voltak, ún. „puha hatalmi képességeik” a térség közvéleményében nem maradtak hatástalanok.¹³⁹ Sem a török, sem az iráni modell nem lett pontosan meghatározva, homályosan 2002-ben Recep Tayyip Erdoğan által megjelölt „muszlim demokráciára”, illetve a Ruhollah Khomeini által kidolgozott „a vallástudós kormányzása” elméletre utaltak. Míg azonban a török vezetők hamar felismerték, hogy Törökország nem lehet minta az arab országok számára, ezért sokkal inkább mint az „inspiráció forrására” utaltak a lehetséges török szerepre,¹⁴⁰ addig az iráni vezetés és maga Ali Khamenei ajatollah

¹³⁹ Előbb Mahmúd Ahmadinezsád iráni elnököt, majd Recep Tayyip Erdoğan török miniszterelnököt tartotta az arab közvélemény a legnépszerűbb politikusnak stb. Bővebben lásd pl. 2010 Annual Arab Public Opinion Survey, http://www.brookings.edu/~media/research/files/reports/2010/8/05%20arab%20opinion%20poll%20telhami/0805_arabic_opinion_poll_telhami.pdf, illetve lásd Az arab tavasz a térségben című fejezetet.

¹⁴⁰ Lásd pl. Erdoğan 2013. február 5-én, az ELTE-n elhangzott „A török külpolitika és a globális béke” című előadása, <http://www.elte.hu/hir?id=NW-4162>.

is „iszlám ébredésként” definiálta a történeteket, melyben az 1979-es iráni iszlám forradalomnak a hatása nyilvánult meg.¹⁴¹ Az iráni ellenzék ezzel szemben az arab eseményekben a 2009-es iráni elnökválasztást követő tüntetések hatását látta.

Igen hamar, már 2012 végére jól látható volt azonban, hogy az arab tavaszos országok nemcsak nem követik sem a török, sem az iráni modellt, de nem lesz egy arab modell sem, hanem mindegyik arab ország saját, a többiekétől különböző utat jár majd be. Tunéziában a választásokat megnyerő iszlamista Ennahda párt koalíciós kormányt hozott létre. Egyiptomban a hatalomért vetélkedő hadsereg és az iszlamisták küzdelmében az iszlamisták kerekedtek felül, mára tudjuk, hogy sikerük csak átmeneti volt. Líbia mindenkit meglepett, amikor a 2012 nyarán szervezett választásokat a szekuláris erők nyerték, míg Jemenben – szintén átmenetileg – a fő politikai erők a korábbi alelnök mögött sorakoztak fel. Bahreinben a felkelést az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa égisze alatt bevonuló biztonsági erők segítségével levertek, és az eseményeket nem követte jelentős politikai átalakulás. Szíria pedig egy elhúzódó polgárháborúba süllyedt, melynek kimenetele megjósolhatatlan.

Bahreint és Szíriát kivéve az arab tavaszos átalakulás nagyjából hasonló elemekből állt: a vezető eltávolítása után egy átmeneti kormány mellett egy különbizottság kidolgozza az új alkotmányt, melyet népszavazás hagy jóvá. Parlamenti és elnökválasztások keretében megválasztják a törvényhozó és végrehajtó szervek képviselőit. Formálisan ezzel helyre is állna a rend és az eljárás meg is felel a Nyugat által elvárt demokratikus körülményeknek, azonban a végrehajtás során egyedül Tunéziában alakultak így a dolgok. Egyiptomban a demokratikusan megválasztott iszlamista elnököt elsöpörte a népharag és a hadsereg. Líbiának 2014 végére két kormánya és két parlamentje volt, miközben fegyveres milíciák egymás ellen harcoltak. Jemen pedig ismét az ország kettészakadásának veszélyével néz szembe. Az arab tavasz négy évének mérlege, hogy a lakosság szegényebb lett, a politikai döntéshozatalban való demokratikus részvétel lehetőségei leginkább Tunéziában adóttak. Miközben a térség átalakulása nem állt meg, az átalakulás lefutása nem látható.

¹⁴¹ E.g. 'Supreme Leader's view of Islamic Awakening', May 19, 2011, http://english.khamenei.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=1458&Itemid=13, illetve lásd Az arab tavasz a térségben című fejezetet.

AZ ARAB TAVASZ ORSZÁGAINAK FONTOSABB GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI
MUTATÓSZÁMAI A WORLD BANK ADATBÁZISA ALAPJÁN

GDP*	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	34,38	38,92	44,86	43,46	44,43	45,95	45,24	46,99
Egyiptom	107,48	130,48	162,82	188,98	218,89	236,00	262,83	271,97
Líbia	56,48	71,80	93,17	62,36	74,76	34,70	81,87	74,20
Szíria	33,33	40,41	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Jemen	19,08	25,63	30,40	27,84	31,74	29,21	31,99	35,96
Bahrein	18,51	21,73	25,71	22,94	25,71	29,04	30,76	32,89

GDP/ fő (PPP)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	8 359,63	9 030,28	9 543,62	9 860,22	10 198,46	10 235,03	10 799,95	11 124,50
Egyiptom	8 254,75	8 924,07	9 584,21	9 942,22	10 405,85	10 628,75	10 878,71	11 089,21
Líbia	25 008,84	26 766,05	27 862,86	28 251,47	29 649,27	11 358,33	23 446,52	21 046,35
Szíria	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Jemen	3 964,07	4 102,30	4 244,81	4 349,74	4 442,54	3 760,67	3 832,73	3 959,29
Bahrein	39 789,17	40 750,05	40 821,15	39 514,63	39 732,91	40 083,38	40 933,27	43 714,95

GDP növ. (%)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	5,65	6,23	4,74	3,61	3,25	-0,51	4,66	2,52
Egyiptom	6,84	7,09	7,16	4,67	5,15	1,76	2,23	2,10
Líbia	5,90	6,00	3,80	2,10	5,00	-62,08	104,48	-10,88
Szíria	5,00	5,70	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Jemen	3,17	3,34	4,01	4,13	3,32	-15,09	2,47	4,16
Bahrein	6,47	8,29	6,25	2,54	4,33	2,10	3,59	5,34

Infláció	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	4,49	3,42	4,92	3,52	4,42	3,61	5,50	6,10
Egyiptom	7,64	9,32	18,32	11,76	11,27	10,05	7,12	9,48
Líbia	1,46	6,25	10,36	2,46	2,80	15,52	6,06	2,61
Szíria	10,02	3,91	15,75	2,92	4,40	4,75	36,70	n. a.
Jemen	10,84	7,91	18,98	5,41	11,17	19,54	9,89	10,97
Bahrein	2,01	3,26	3,53	2,80	1,96	-0,36	2,75	3,19

* Milliárd USD, 2015-ös értéken.

Munkanélküliség (%)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	12,50	12,40	12,40	13,30	13,00	18,30	14,00	13,30
Egyiptom	10,60	8,90	8,70	9,40	9,00	12,00	12,70	12,70
Libia	19,60	19,40	19,10	18,90	18,80	18,20	19,60	19,60
SzírIA	8,20	8,40	10,90	8,10	8,40	11,50	11,40	10,80
Jemen	15,70	15,30	15,00	14,60	17,80	17,70	17,70	17,40
Bahrein	8,50	8,20	7,80	7,60	7,40	7,40	7,40	7,40

Fiatalkunánélküliség (fi, 15–24) (%)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	28,20	28,60	29,00	31,30	30,20	43,90	33,20	32,00
Egyiptom	20,90	17,30	15,80	15,10	14,80	23,60	25,40	25,80
Libia	36,70	36,70	36,60	36,60	36,60	35,90	43,40	38,50
SzírIA	12,40	12,80	16,90	11,70	15,50	26,80	25,30	23,20
Jemen	17,60	17,10	16,80	16,30	19,90	19,80	20,50	20,30
Bahrein	24,90	24,80	24,80	24,70	24,70	24,70	25,40	25,70

Az éves mezőgazdasági termelésnövekedés és az éves népsaporulat aránya*						
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Tunézia	1,014744504	1,047959585	0,897170646	0,92896672	0,84827099	1,170383884
Egyiptom	0,60946056	0,614795835	0,603877971	0,541025614	0,62751409	0,634181987
Libia	0,619520888	0,617071862	0,718031358	0,780782388	0,968908122	1,224248158
SzírIA	0,202110094	0,247522359	0,346380315	0,400228684	0,572907959	0,439759654
Jemen	0,446459054	0,402393312	0,423606628	0,467105767	0,388733085	0,45413778
Bahrein	0,111730809	0,127449944	0,15009329	0,213445103	0,325369812	0,535534863

* Ha az érték 1, akkor a mezőgazdasági termelés mértéke azonos arányban nőtt a lakossággal. Ha nagyobb, mint egy, akkor a mezőgazdasági termelés jobban nőtt; ha kisebb, mint egy, akkor a lakosság növekedési aránya magasabb volt. Azt láthatjuk, hogy Tunéziát és 2012-ben Libiát leszámítva a mezőgazdasági termelés növekedése alacsonyabb volt a lakosság növekedésénél, Szíriában, Bahreinben és Jemenben igen drasztikus mértékben.

Urbanizáció (%)	1960	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	37,51	65,27	65,43	65,60	65,77	65,93	66,1	66,27	66,46
Egyiptom	37,86	43,07	43,08	43,06	43,04	43,02	43,00	43,00	43,03
Libia	27,32	77,03	77,18	77,32	77,48	77,64	77,81	77,99	78,17
SzírIA	36,81	54,15	54,53	54,91	55,29	55,68	56,07	56,46	56,86
Jemen	9,1	29,49	30,04	30,60	31,17	31,73	32,30	32,87	33,45
Bahrein	82,32	88,42	88,44	88,47	88,5	88,54	88,58	88,62	88,67

Lakosságszám	1960	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	4 220 701	10 127 900	10 225 100	10 328 900	10 439 600	10 549 100	10 673 800	10 777 500	10 886 500
Egyiptom	27 997 745	72 990 754	74 229 577	75 491 922	76 775 023	78 075 705	79 392 466	80 721 874	82 056 378
Libia	1 428 435	5 686 475	5 782 108	5 876 805	5 964 325	6 040 612	6 103 233	6 154 623	6 201 521
Szíria	4 592 777	18 804 914	19 561 477	20 346 056	21 031 546	21 532 647	21 961 676	22 399 254	22 845 550
Jemen	5 099 785	20 661 714	21 182 162	21 703 571	22 229 625	22 763 008	23 304 206	23 852 409	24 407 381
Bahrein	162 501	950 951	1 032 353	1 116 038	1 191 539	1 251 513	1 292 764	1 317 827	1 332 171

Lakosság 15 év alatt (%)	1960	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	43,96	25,15	24,60	24,14	23,77	23,49	23,32	23,22	23,21
Egyiptom	41,75	32,18	31,94	31,77	31,64	31,51	31,38	31,25	31,14
Libia	41,49	30,27	29,97	29,72	29,55	29,45	29,42	29,45	29,44
Szíria	46,34	38,00	37,33	36,68	36,14	35,73	35,49	35,35	35,09
Jemen	40,05	44,94	44,18	43,40	42,65	41,95	41,31	40,72	40,18
Bahrein	41,28	25,17	23,31	21,66	20,48	19,87	19,81	20,16	20,99

Lakosság 15–64 év között (%)	1960	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	54,18	68,06	68,57	69,00	69,33	69,56	69,68	69,70	69,62
Egyiptom	54,37	62,37	62,61	62,78	62,90	62,99	63,06	63,11	63,09
Libia	54,61	65,40	65,64	65,83	65,94	65,98	65,94	65,83	65,76
Szíria	49,68	58,55	59,17	59,75	60,22	60,54	60,68	60,70	60,85
Jemen	56,62	52,42	53,18	53,93	54,65	55,32	55,92	56,47	56,95
Bahrein	55,69	72,65	74,58	76,28	77,49	78,10	78,13	77,72	76,77

Születéskor várható élettartam (év)	1960	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	42,01	73,9	74,20	74,30	74,45	74,60	74,85	75,1	n. a.
Egyiptom	48,01	69,61	69,81	70,01	70,23	70,45	70,69	70,90	n. a.
Libia	42,64	73,86	74,12	74,36	74,59	74,79	74,99	75,18	n. a.
Szíria	52,77	74,90	75,00	75,02	74,96	74,87	74,77	74,71	n. a.
Jemen	32,39	61,74	61,94	62,14	62,33	62,53	62,72	62,91	n. a.
Bahrein	52,09	75,66	75,82	75,98	76,12	76,26	76,40	76,54	n. a.
Termékenység (teljes)	1960	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	7,04	2,03	2,04	2,06	2,05	2,13	2,15	2,17	0
Egyiptom	6,63	3,02	2,99	2,95	2,92	2,88	2,85	2,81	0
Libia	7,54	2,74	2,69	2,64	2,58	2,53	2,47	2,41	0
Szíria	7,47	3,31	3,24	3,17	3,12	3,08	3,04	3,00	0
Jemen	7,29	5,20	5,01	4,83	4,66	4,50	4,35	4,21	0
Bahrein	7,09	2,37	2,29	2,23	2,18	2,14	2,12	2,09	0

Migránsok/lakosság aránya	1960	1990	1995	2000	2005	2010
Tunézia	4,01	0,47	0,42	0,38	0,35	0,32
Egyiptom	0,76	0,31	0,28	0,26	0,34	0,31
Líbia	3,38	10,74	10,65	10,79	11,04	11,30
SzírIA	6,01	5,54	5,70	5,64	7,30	10,24
Jemen	3,12	2,91	2,52	2,36	2,26	2,28
Bahrein	16,45	34,92	36,54	35,82	31,63	25,20

Népesség-növekedés	1960	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tunézia	1,80	0,98	0,96	1,01	1,07	1,04	1,18	0,97	1,00
Egyiptom	2,79	1,68	1,68	1,68	1,69	1,68	1,67	1,66	1,64
Líbia	3,33	1,63	1,67	1,62	1,48	1,27	1,03	0,84	0,76
SzírIA	3,21	3,45	3,94	3,93	3,31	2,35	1,97	1,97	1,97
Jemen	1,52	2,56	2,49	2,43	2,39	2,37	2,35	2,33	2,30
Bahrein	3,53	7,81	8,21	7,79	6,55	4,91	3,24	1,92	1,08

AZ ÍRÁSTUDÓK ARÁNYA A FELNŐTT NÉPESSÉGBEN, 2011 (%)

MENA	Bahrein*	Egyiptom**	Líbia	SzírIA	Jemen
77,48	91,35	73,9	89,54	84,1	65,3

* 2009-es adat

**2012-es adat

AZ ÍRÁSTUDÓK ARÁNYA A FIATAL (15–24 ÉVES) NÉPESSÉGBEN, 2011 (%)

MENA	Bahrein*	Egyiptom**	Líbia	SzírIA	Jemen
91,52	100	93,17	99,9	95,28	86,37

*2009-es adat

**2012-es adat

TUNÉZIA

Tunézia az észak-afrikai arab sávban a legkisebb területű (163 610 km²) és népességű ország, a Földközi-tenger, Líbia és Algéria közé ékelődve. A mintegy tizenegymilliós lakosság szinte teljes egészében arab és muszlim, bár egyes csoportok őrzik berber (tamazigh) nyelvüket. Az átlagéletkor kicsit magasabb, mint a többi arab országban, 31,4 év, miközben a 15 év alattiak aránya alacsonyabb, 23%, és a 65 év felettiek aránya magasabb, 7,7%, az arab országok átlagánál.¹⁴²

Tunézia az arab nyugat, a Maghreb része, mely etnikailag, kulturálisan és nyelvileg is a nyugati arab világhoz tartozott és tartozik. Történetileg azonban identitásának kialakításában a Földközi-tenger keleti partvidéke felől is jelentős hatások érték, amelyek között az ókori föníciai, majd pun gyarmatosítók, a Római Birodalom, maga az arab-islám hódí-

¹⁴² Lásd <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ts.html>.

tás,¹⁴³ illetve az oszmán-török terjeszkedés meghatározó szerepet játszottak. Az oszmán-török fennhatóság azonban a 19. században nagyon meggyengült, és a század közepén a viszonylagos függetlenségben Tunéziában komoly reformtörekvések indultak el, melyek azonban részben anyagi okokból, részben a francia érdekszféra kiterjesztése miatt megszakadtak. Tunézia esetében tehát az önálló, saját „nemzeti” fejlődés szakadt meg – Egyiptomra emlékeztető módon –, amikor az ország francia protektorátussá vált 1881-ben. A franciák által közvetített európai modernizáció és a nacionalizmus erre a tunéziai megszakított fejlődésre épült rá, így az első tunéziai reformokat és az ország politikai életében a helyiek nagyobb arányú részvételét szorgalmazók is a francia műveltségű „ifjú tunéziaiak” voltak.

A tunéziai függetlenséget – szemben az elhúzódó véres algériai polgárháborúval – politikai eszközökkel vívták ki, amiben nagy szerepe volt a nevében az első tunéziai alkotmányos kísérletre visszautaló Új Desztúr Pártnak¹⁴⁴ (desztúr=alkotmány)¹⁴⁵ és személy szerint a független Tunézia első elnökének megválasztott Habíb Burgibának. A függetlenség első éveit ambiciózus modernizációs programok jellemezték, elsősorban az oktatásban, a nők helyzetének kérdésében és más jogi kérdésekben. Azonban a gazdaságban, de különösen a mezőgazdaságban megkezdett erőltetett ütemű modernizáció a tengerparti sávnál konzervatívabb vidék ellenállásához vezetett, ami a rezsimet is bizonyos politikai változtatásokra készítette.¹⁴⁶ Maga a rendszer, élén a kezdetben óriási népszerűségnek örvendő Burgibával, egyre centralizáltabbá vált és a hatalom egyre inkább az 1975-ben örökös elnöknek választott Burgiba kezében összpontosult. A rezsim autoriter jellege annak ellenére is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy 1981-ben hivatalosan bevezették a többpárt-rendszert. Valójában azonban csak egyetlen ellenzéki pártot engedélyeztek. Bár Burgiba pártjának új neve, a Demokratikus Alkotmányos Gyülekezés (RCD), a társadalmi összefogást és a modernizáció mögött felso-

¹⁴³ A tunéziai Kairaván egy ideig az arab-izlám hódítás nyugati végpontját jelentette.

¹⁴⁴ Az Új Desztúr Párt a Desztúr Pártból kiszakadó, annak tevékenységével elégedetlen politikusok új nemzedékének a pártja volt, és nevében (desztúr=alkotmány) egy 1861-es, rövid életű alkotmányra utalt.

¹⁴⁵ Bővebben lásd Tüske László: *dustür – alkotmány* címszó. In Maróth Miklós (szerk.): *Az iszlám politikaelmélete*. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 2009, Piliscsaba, 41–45. p.

¹⁴⁶ A gazdasági és ipari modernizáció hibáiért felelőssé tett Ahmed Ben Szálehnek 1970-ben távoznia kellett.

rakozó társadalmi mobilitást kívánta jelezni, a társadalmi elégedetlenség, mely politikai és gazdasági okok miatt egyre nagyobb méreteket öltött, számos kisebb-nagyobb, különböző ideológiai alapon megfogalmazott csoportosulásban, mozgalomban öltött testet. Az ellenzéki mozgalmak között a nyolcvanas években az Iszlám Tendencia Mozgalma (a későbbi Nahda) vált ki mint a vezető politikai iszlám csoportosulás, és olyannyira jelentőssé vált, hogy a gazdasági okokból kitörő elégedetlenség mögött a rezsिम rendszerint az Iszlám Tendencia Mozgalmát feltételezte.

Az idősödő és feladatát egyre kevésbé ellátni képes Habíb Burgiba (1903–2000) helyét 1987-ben egy csendes – palotai – puccsal Zein al-Ábidín Ben Ali foglalta el, jöllehet a puccsos hatalomváltás már nem volt jellemző az arab országokra a nyolcvanas években. Burgiba kora és egészségi állapota miatt azonban ez a puccs is inkább egyfajta öröklésnek fogható fel, annál is inkább, mert nem sokkal korábban éppen Burgiba nevezte ki miniszterelnöknek Ben Alit. Ben Ali kezdeti reformjai a nemzeti konszenzus helyreállítását célozták, a legtöbb pártot, szekulárist és iszlamista legalizáltak, a Nahdának (Ennahda) átnevezett Iszlám Tendencia Mozgalma¹⁴⁷ kivételével. A rezsिम és az iszlamista mozgalom viszonyát azonban a nemzetközi környezetben bekövetkezett változások még jobban kiélezték, annál is inkább, mert a Nahda nyíltan szimpatizált az iráni iszlám forradalommal, és támogatta pl. amikor a forradalmi diákok elfoglalták a teheráni amerikai nagykövetséget. A rezsिम számára komoly figyelmeztetést jelentett a szomszédos Algériában az Iszlám Üdvfront (FIS) előretörése is előbb a helyhatósági, majd 1990-ben a parlamenti választás első fordulójában, melyben a FIS megszerezte a mandátumok majdnem 50%-át, majd a FIS radikalizálódása. Gyakorlatilag ezzel egy időben az 1990-es Öböl-válság, majd -háború után az iszlám világban komoly ellenállás bontakozott ki a Szaúd-Arábiában állomásozó idegen csapatok jelenléte ellen. Mindezek szintén szerepet játszottak abban, hogy a Nahdát eltiltották az 1989-es parlamenti választásokon való részvételtől, bár függetlenként induló tagjai így is több mint 10%-át szerezték meg a mandátumoknak. A Nahda elnyomása azonban 1991-ben teljesedett be, amikor 25 000 aktivistáját letartóztatták, újságjának, a *Fadzsrnak* (Hajnal) főszerkesztőjét, Hamádi Dzsebalit (Hamadi Jebali) 16 évi börtönbüntetésre ítélték. A mozgalom vezetője (és egyik alapító

¹⁴⁷ A mozgalom nevét hivatalosan 1989-ben változtatták meg *Harakat al-Nahdára*, azaz az újjászülötés mozgalmára.

tagja) Rásid Ghannúsi (Rachid Ghannouchi) többszöri börtönbüntetést követően Európában élt száműzetésben. A letartóztatások és száműzések következtében a Nahda 1992-től gyakorlatilag eltűnt a tunéziai politikai életből.

A tunéziai társadalom fejlődésében a már említett – türelmetlen – modernizációval összefonódva jelentkező globalizációs hatások elsősorban a társadalom vidéki és alsóbb rétegeit érintették mindennapjaikban hátrányosan, de elfedték a város (különösen a tengerpart) és a vidék problémáinak különbözőségét. Az 1984-ben Tunézián végigsöprő „kenyérlázadások” egyrészt megmutatták a civiltársadalom és a politikai elit közötti szakadék mélységét, amikor az alapvető élelmiszerek árának emelését éppen a „parasztnak megsegítésének” jelszavával vezették be. Azonban vidéken a paraszt (*felláh*) szó mögötti tartalom megváltozott: egyrészt a korábbi beduinokat letelepítették, így elvileg ők is – vagy egy részük is – paraszttá, földművelővé vált. Másrészt a modernizáció hatásainak következtében a parasztnak egy része elveszítette földjét,¹⁴⁸ így munkanélkülivé vált. Harmadrészt, bizonyos földek törzsi kollektív tulajdonban voltak, ami azzal a veszéllyel járt, hogy a törzshöz tartozó családok akkor is elveszíthették földjüket és megélhetésüket, ha a törzs egy másik tagja eladott vagy elveszített a törzsi földekből.¹⁴⁹

TUNÉZIA AZ ARAB TAVASZ ELŐESTÉJÉN

Tunézia lakossága az elmúlt évtizedekben nagy ütemben, bár a többi arab országhoz képest lassabban növekedett. 1960-ban még mindössze 4,2 millió, míg 2013-ban 10,9 millió lakossal rendelkezett, azaz az elmúlt ötven évben a lakosság két és félszeresére nőtt. A születéskor várható élettartam 2012-ben 75 év, szemben az 1960-as évekkel, amikor ugyanez 52-53 év körül volt. Míg az 1960-as években a teljes termékenységi mutató 7 körül volt, 2012-ben egy nő átlagosan már csak 2,17 gyermeknek adott életet. Ennek részeként a tinédzserkorban (15–19) születés

¹⁴⁸ Azoknak maradt meg a földje, akik az ún. *wakf* földeken éltek, melyek vallási alapítványokhoz tartozó elidegeníthetetlen tulajdonú földek voltak.

¹⁴⁹ A tunéziai vidék átalakulásának problémáiról a gyarmati és a függetlenné válás utáni időszakban bővebben lásd Mouldi Lahmar: *The „Bread Revolt” in Rural Tunisia*. In Nicholas S. Hopkins – Saad Eddin Ibrahim (eds.): *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. Cairo, 1997, The American University in Cairo Press, 327–338. p.

gyermekek száma az 1998-ban mért – ezer főre jutó – 8,3-mal szemben 2012-ben már csak 4,6 volt (összehasonlításként ez mindössze 10%-a a jemeni adatnak!). Ezek a mutatók inkább az európai társadalmakra jellemzők, az arab országokhoz képest nagyon alacsonynak mondhatók. A tunéziai társadalom korfája is inkább az európai adatok felé mozdult el: míg a 0–14 éves korosztály társadalmon belüli aránya az 1970-as években még 45–46%, 2013-ban már csak 23,1% volt. Ezzel ellentétesen a 65 év felettiek aránya az az 1980-as évek közepéig 4% alatt maradt, majd 2013-ban 7,2%, volt és folyamatosan nőtt.¹⁵⁰ A munkaképes korosztály (15–64 év közöttiek) aránya 1990-ben 57,3%, míg 2010-ben 69,6% volt.

Tunéziában a lakosság nagyobb része városokban él, az 1990-ben 57,9%, 2010-ben 67,3%. A városi lakosság lassan növekszik (1,3%), míg a vidéki lakosság kifejezetten fogy (–0,2%). Azonban a város-vidék választóvonal és az ebből fakadó társadalmi-szociális gondok csak az egyik jellemzője az arab tavaszos országok közül „legeurópaibbnak” tartott tunéziai társadalomnak. Hiszen a tunéziai társadalom összetétele és jellemzői földrajzi (a tengerparti sáv vs. a Dél, Tunézia belső területei), nyelvi-kulturális (frankofón vs. arab), gazdasági helyzet (szegény-gazdag) ellentétpárokkal is leírható. A tengerparti sávban élők – elsősorban a turizmus miatt¹⁵¹ – sokkal nagyobb arányban ki vannak téve a külső hatásoknak, mint a lényegesen kevesebb turista által felkeresett belső területek lakói, aminek következményei nemcsak a munkalehetőségekben, de pl. az infrastruktúrában, beruházásokban stb. is megnyilvánulnak.

A francia protektorátus történelmi hagyományaként, melyet a jelenkori politikai, kulturális, gazdasági kapcsolatok tovább erősítenek, a lakosság nagy része ma is kétnyelvű (arab és francia), illetve még a helyi arab dialektusok is – legalább szókészletükben – rengeteg francia elemet, jövevényszót tartalmaznak. Nem véletlen, hogy a függetlenséget követően több hullámban történtek próbálkozások az „arabosításra”. Az értelmiség jelentős része azonban – értelmiségi környezetben – gyakran előbb szólal meg franciául, mint arabul. Ebben érdekes elmozdulás

¹⁵⁰ Tunisia, Population, Total; Population ages 0–14, 15–64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com (letöltve 2014. december 10.).

¹⁵¹ A tunéziai GDP mintegy 61%-a (2013-ra becsült adat) a szolgáltatási szektorból származik, ami jelentős mértékben a turizmussal kapcsolódik össze, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ts.html>.

volt tapasztalható az arab tavasz alatt, amikor az arab nyelv használata ezekben a körökben is sokkal gyakoribbá vált.¹⁵²

Ben Ali rendszere a Burgiba-örökségben gyökerezett és sokban emlékeztetett a többi – szekuláris – arab politikai rendszerre, amennyiben a hatalom gerincét az állampárt, az RCD adta, mely eredetileg a társadalom legszélesebb rétegeit magában foglaló, a vezetést támogató politikai szervezet volt (lett volna). Tagjainak száma meghaladta az egymilliót (egyes források szerint kétmillió tagja volt), mivel a párttagság – a szocialista államokra emlékeztető módon – a karrierépítés egyik eszközeként funkcionált. Az UGTT (Tunéziai Általános Munkás Unió) szakszervezeti mozgalom szintén nagy tömegbázissal rendelkezett, elsősorban a munkások körében, azonban általában került a rezsimmel való összecsapást.¹⁵³

Ellentétben más arab országokkal azonban Tunéziában a rezsim ereje nem a hadsereg – Ben Ali azonban nem bízott a hadseregben –, hanem a biztonsági szolgálatok voltak. Így az állam és a rezsim gyakorlatilag kettéváltak, és a „jázmín forradalomban” a hadsereg az államhoz maradt hű, és nem a rezsimhez. A hadsereg háttérbe szorítását elősegítette, hogy a függetlenség kivívását követően Tunézia nem került háborús helyzetbe, azaz nem volt, ami a társadalom szemében a hadsereg szükségességét fenntartsa. Továbbá, mivel a tunéziai hadsereg létszáma – különösen a többi arab országhoz képest – nagyon alacsony, mindössze 35 800 fő¹⁵⁴ volt, nem (vagy csak korlátozott mértékben) biztosította sem azt a társadalmi mobilitást, sem a biztos munkahelyet és képzést, mely a többi arab országban a hadsereg egyik vonzereje volt, és mely tömegbázisát vonzotta. Ezzel szemben a biztonsági erők létszáma, mely a Nemzeti Gárdából és a Nemzetbiztonsági Rendőrségből állt, mintegy 150 000 fő volt. A biztonsági erőkön belül azonban igazán a mintegy ötezer fős Elnöki Gárda számított az elit alakulatnak, mely nemcsak számos kiváltságban részesült még a többi biztonsági szervezethez képest is, hanem amelyben Ben Ali egyedülként megbízott, és amelyre támaszko-

¹⁵² Olyan konferenciákon, ahol a tunéziai kollégák korábban mindig franciául szóltak fel, a 2011-ben a szerző által látogatott konferenciákon mindig arabul tartották meg előadásait.

¹⁵³ Kenneth M. Pollack et al.: *The Arab Awakening. America and the Transformation of the Middle East*. Washington, 2011, Brookings Institution Press, 113. p.

¹⁵⁴ *The Military Balance 2014*. London, 2014, International Institute for Strategic Studies, 346–347. p.

dott.¹⁵⁵ A médiát a Kommunikációs Minisztériumon keresztül tartották szigorú ellenőrzés alatt (lásd fentebb, hogy pl. a Nahda folyóiratát betiltották, főszerkesztőjét börtönbüntetésre ítélték.)

A Ben Ali-rezsim azonban abban is különbözött a többi rezsimtől, hogy bár Egyiptomban, Líbiában, Jemenben és Szíriában is komoly társadalmi elégedetlenség fogalmazódott meg az elnök családjával szemben, a tunéziai helyzet mindezekben „túltett” és középpontjában az elnök személye mellett – az arab világban szokatlan módon – az elnök felesége, Leila Trabelszi, és annak családja állt. A két család (Ben Ali és Trabelszi) gyakorlatilag a tunéziai gazdaság minden szegmensében érdekelt volt, és körülötte olyan szintű korrupció alakult ki, hogy nem véletlen, hogy Leila Trabelszi és családja az elnök távozásával egyenrangú követelés volt az első pillanattól kezdve. A családi korrupció mintegy betetőzte azt a társadalmi elégedetlenséget, mely abból fakadt, hogy Ben Ali autoriter rendszere még a látszatát sem akarta megőrizni a politikai részvételnek vagy a gazdasági újraelosztásnak, hogy a tömegek gondjait orvosolják. Így a rezsim nemcsak a társadalom minden rétegét, de az adminisztráció, a pártapparátus, sőt a biztonsági szervek egy részét is elidegenítette magától.

Ennek ellenére, az arab tavasz előestéjén Tunézia kívülről egy politikailag stabil országnak tűnt, melynek politikai ellentétei és a rezsim autoriter jellege a turisták milliói számára – különösen a tengerparti szállodákban – láthatatlan maradt. A francianyelvűség, valamint a társadalom igen széles rétegeinek franciás műveltsége az európaiság látszatát keltette, míg az európai politikai körök számára stabil és kiszámítható Tunézia kényelmes és biztonságos szövetségest jelentett. Tunézia az euro-mediterrán együttműködésben és az európai szomszédságpolitikában is élen járt, és 2010-ben megkezdte az ún. „advanced status”-ról szóló tárgyalásokat az Európai Unióban.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Popular Protests in North Africa and the Middle East (IV): Tunisia's Way, Crisis Group Middle East/North Africa Report N° 106, 2011. április 28., <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/106%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20-IV-%20Tunisia's%20Way.pdf>.

¹⁵⁶ A tárgyalások kezdetéről kötött megállapodás alkalmával Stefan Füle, az Unió fővitése és a szomszédságpolitikáért felelős biztosa nemcsak azt emelte ki, hogy Tunézia „fontos és megbízható partner [...] gazdasági úttörő az EU szomszédai között”, hanem többek között a politikai pluralizmusról és az emberi jogokról is tárgyalt. EU and Tunisia agree to work towards advanced status, EU Neighbourhood Info Centre, 2010. november 5., <http://>

Az arab tavaszt elindító esemény, Mohamed Búazízi öngyilkossága 2011. december 17-én önmagában nem volt tipikus, hiszen a muszlim, így az arab társadalmakban is az öngyilkosság bűnnek számít,¹⁵⁷ míg az önégetésnek az arab kultúrában nincsen hagyománya.¹⁵⁸ Maga Búazízi sorsa azonban – társadalmi helyzetében, a hatalomnak való kiszolgáltatottságában és jövője kilátástalanságában – nagyon is tipikusnak mondható, nemcsak Tunéziában, hanem a többi arab országban is. Személyében és az öngyilkossághoz vezető történetekben a hatalom és a kisember viszonya jelent meg, egyben rámutatva a Ben Ali-rezsim és a társadalom közötti szakadék mélységére. A tüntetések terjedésében és szervezésében nagy szerepe volt az UGTT szakszervezeti formációnak, hiszen mivel a forradalomnak nem voltak vezetői, a megmozdulások helyi szinten szerveződtek, amiben a helyi szakszervezeti háló sokat segített. Az arab tavaszos mobilizálásban gyakran emlegetett elektronikus média Tunéziában a mintegy kétmillió Facebook-használót és több mint kétezer bloggert jelentette, akik aktívan részt vettek az események szervezésében és a hírek terjesztésében.

A néhány hét alatt a vidékről a városokra is áttérjedő tüntetéseket már az sem tudta megállítani, hogy két héttel az önégetés után Ben Ali felkereste a kórházban Búazízt, aki néhány nappal később elhunyt. Ez a gesztus, illetve a családnak tett – és be nem tartott – ígéretek azonban már túl későn jöttek és túl kevésnek bizonyultak (amint Ben Ali utolsó, január 13-i beszédében tett ígérete is, hogy 2014-ben nem indul az elnökválasztáson). A tunéziaiak Ben Ali médiában prezentált látogatását már nem a „népének atyja, gondos vezető” képeként értelmezték, hanem a vezető és népe közötti társadalmi szerződés megszegésének elismeréseként.¹⁵⁹ A tüntetés fő jelszavai így – a vezető és családja távozásá-

www.enpi-info.eu/medportal/news/latest/21537/EU-and-Tunisia-agree-to-work-towards-advanced-status.

¹⁵⁷ Lásd előbb, illetve N. Rózsa Erzsébet: Az egyén felelőssége az iszlámban. *Acta Humana*, No. 2. (2004). 107–113. p.

¹⁵⁸ Ennek ellenére, Búazízi önégetését követően több tucat hasonló tiltakozásra került sor az arab országokban. Lásd pl. Self-immolation rising in the Arab world, UPI, 2011. január 19., http://www.upi.com/Top_News/World-News/2011/01/19/Self-immolation-rising-in-the-Arab-world/93831295440787/.

¹⁵⁹ The tragic life of a street vendor, al-Dzsazíra, 2011. január 20., <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/01/201111684242518839.html>.

nak követelése mellett – a *karáma* (emberi méltóság) és az *adála* (társadalmi igazságosság) lettek, melyek éppen helyzet hasonlósága okán jelentek meg és terjedtek el a többi arab tavaszos forradalomban is.

Ben Ali január 14-i távozásával paradox helyzet alakult ki, hiszen miközben a vezető már nem volt a helyén, a rezsim intézményei tovább működtek. Ezért az első feladatok egyike a politikai átmenet intézményeinek megteremtése volt, melyek magát az átmenetet levezénylik. Január 15-én az alkotmány 57. cikke alapján a parlament elnökét ideiglenesen (két hónapra) elnökké nevezték ki, majd Mohamed Ghannúsi, Ben Ali korábbi miniszterelnöke vezetésével nemzeti egységkormány alakult. Továbbá az azonnali cselekvést követelő feladatok között szerepelt a lakosság gazdasági gondjainak „kezelése” is. (Nem véletlen, hogy a társadalmi feszültség éppen télen tört a felszínre, amikor az évszakonként változó turizmus mélyponton volt, azaz a szezonálisan alkalmazott dolgozók is munka nélkül voltak.) A forradalom kitörése tovább növelte ezeket a problémákat, hiszen elmaradtak a turisták és a befektetések, a világpiacon felmentek az olajárak, majd később a líbiai polgárháborúból menekülők árasztották el az országot.

A politikai átalakulás két további kérdést vetett fel: egyrészt, hogy mi legyen a politikai sorsa a korábbi rezsimben feladatot vállalóknak, másrészt hogy a politikai szereplők minden elemét – így a betiltott Nahdát is – integrálni kell. A rezsim hagyatékeként azonban a tunéziai társadalom és politikai élet nem – vagy csak korlátozott mértékben – rendelkezett önálló és ismert szereplőkkel, így az első feladatok között maguknak a szereplőknek kellett önmagukat és programjukat kialakítani és ismertté tenni. Erre meglehetősen kevés idő állt rendelkezésre, tekintettel arra, hogy az első választásokra 2011. október 23-án került sor.

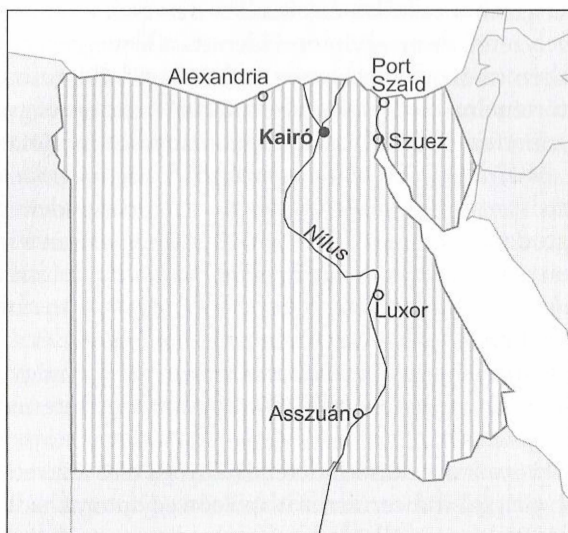
A választási előkészületeket egyrészt a politikai pártok hirtelen megnövekedett száma jellemezte, ami, tekintettel arra, hogy az RCD-ben korábban vezető tisztséget betöltő politikusokat tíz évre eltiltották a választáson indulástól (az RCD-t betiltották), azt is jelentette, hogy viszonylag kevés volt az ismert – korábban ellenzéki – politikus. Nagy kérdés volt, hogy a többségében vallásos tunéziai társadalom mennyiben támogatja majd a 2011. március 1-jén legalizált Nahdát, melynek szellemi vezetője, Rásid Ghannúsi január 30-án visszatért Tunéziába, és melyet hivatalosan a korábban bebörtönzött főszerkesztő, Hamádi Dzsebáli vezetett, hiszen Ben Ali elnyomásának köszönhetően nem volt szerve-

zett bázisa Tunéziában,¹⁶⁰ sőt a lakosság nagy részének emlékei sem voltak a mozgalomról. Mégis, a Nahda 37%-os győzelme azt látszott igazolni, hogy a Muszlim Testvérek irányzatához kapcsolódó, mérsékelt és párbeszédet hirdető párt komoly támogatottságot szerzett, és jóval megelőzte a többi pártot. (A Nahda a török AKP-hez hasonlította magát, kevesebb hangsúlyt fektetett az iszlám jogra.) Koalíciós partnereiül két olyan pártot választott – a liberális Kongresszus a Köztársaságért (Monszef Marzúki) és a balközép Ettakatolt (Musztafa Ben Dzsafar) –, melyek vezetői évtizedeken keresztül Ben Ali ellenzékét képezték. A 2011-es elnökválasztáson a Nahda nem állított jelöltet, jelezte, hogy bármelyik más párt jelöltjét támogatni fogja, így a 2011–2014-es átmeneti időszakban Monszef Marzúki, a koalíciós partner párt vezetője lett. A tunéziai politikai átmenet harmadik nyitott kérdése – a parlament és az elnök mellett – maga az alkotmány volt. A cél egy teljesen új alkotmány előkészítése – a tervek szerint még 2011-ben – volt, azonban a politikai nézetkülönbségek miatt ez csak 2014-re készült el.

A tunéziai arab tavasz nemcsak a 2011-es arab megmozdulások kezdetét jelentette, hanem az átalakulás menete, a politikai viták kezelésének módja és a nemzeti egység meg- és fenntartásának célja jellemezte. Európai szemszögből nézve az egyetlen olyan folyamat, mely – legalábbis 2014-ig – mintaértékű és modellként állítható a többi arab ország elé.

¹⁶⁰ A Crisis Group egyik interjújában a Nahda egyik meg nem nevezett, bebörtönzött tagja azt állította, hogy a Nahdának mindössze mintegy 50 (!) tagja volt, akik folyamatos ellenőrzés alatt álltak és találkozni sem tudtak egymással. Popular Protests in North Africa and the Middle East (IV): Tunisia's Way, Crisis Group Middle East/North Africa Report N°106, 2011. április 28., 8. p. <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/106%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20-IV-%20Tunisia's%20Way.pdf>.

EGYIPTOM

Egyiptom az észak-afrikai arab sáv területileg ugyan csak harmadik legnagyobb állama (mintegy egymillió km^2), lakosságának létszámát tekintve azonban nemcsak Észak-Afrika, hanem az egész arab világ legnépesebb országa, a maga közel nyolcvanöt (egyes becslések szerint inkább nyolcvanhét) millió lakosával. Az ország etnikailag homogén, a lakosság 99%-ban egyiptomi arab. Vallásilag 90% szunnita muszlim, míg 10% keresztény, túlnyomórészt kopt keresztény. Az egyiptomi lakosság nagyon fiatal, az átlagéletkor 25,1 év. (A 15 év alattiak aránya 31-32%, a 65 év fölöttieké 5% körül van.)¹⁶¹

¹⁶¹ Lásd www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/eg.html.

„Egyiptom a Nilus ajándéka”, a világ egyik legrégebben folyamatosan lakott területe, mely évezredekken keresztül alapvetően a földművelésre támaszkodott. Az emberi civilizáció kezdetétől annak egyik központja, mely az iszlám-arab hódítás első hullámában vált az arab világ, azon belül az arab Kelet, a Masrek részévé, meghatározó kulturális és – még idegen uralom alatt is – politikai központtá. Az ősiség és a központiség, mind földrajzi, mind politikai értelemben nemcsak Egyiptom történetét és mai helyzetét, de az egyiptomi identitást is meghatározta. Egyiptom, miközben az ókortól kezdve az arab-iszlám kalifátuson keresztül számtalan történelmi civilizáció és birodalom¹⁶² részese és gyakran központja volt, mindezeket a kulturális hagyományokat megőrizte, magába olvasztotta. Miközben arab jellege a legújabb korig megmaradt, a múlt – elsősorban annak dicsőséges szakaszai – az ország identitásának és kivételességtudatának fontos része maradt, csakúgy, mint a muszlim és a kopt keresztény közösségek együttélése. A mai Egyiptom identitásának a 'faraúni' (fáraó-korabeli), a kopt, a fátimida, a mamlúk vagy a Mohamed Alihoz és leszármazottaihoz kötődő örökség és a 20. század elejének szellemi irányzatai, az arab modernizáció ugyanúgy szerves részét képezik, mint a Gamál Abdel-Nászér nevével jelzett arab nacionalizmus és függetlenség.

Az európai gyarmatosítás kezdetét és Európa első közvetlen találkozását az arab világgal arab területen Napóleon egyiptomi hadjárata jelentette 1798–1801 között. Jóllehet Egyiptom soha nem vált egyetlen európai hatalom gyarmatává sem, a 19. század, illetve a 20. század eleje a meglehetősen kusza hatalmi viszonyok közt zajlott. Egyiptom 1517-től, I. Szelim hódításától kezdve 1914-ig, az első világháború kitöréséig formálisan az Oszmán-török Birodalom része volt. A szultán nevezte ki Egyiptom kormányzóját, de ettől eltekintve a birodalom keretein belül Egyiptom a maga életét élte. Ez történt a rövid francia uralom lezárása után is, amikor a franciák kiverése céljából az angol–oszmán csapatokkal érkező albán egység egyik vezetője, Mohamed Ali szerezte meg a hatalmat, akit a szultán 1805-ben nevezett ki Egyiptom kormányzójának. Mohamed Ali uralkodása az európai hatásra válaszul meginduló moder-

¹⁶² Az ókori egyiptomi birodalmak után Egyiptom a Ptolemaioszok, többször a perzsa uralkodók, római, majd bizánci uralom alatt állt. Az arab hódítást követően a Fátimidák, az Ajjúbidák, majd a Mamlúkok uralták az oszmán-török hódításig. Az oszmán-török fennhatóság hivatalosan az első világháborúig fennmaradt, azonban a 18. század végétől gyakorlatilag csak névleges volt.

nizáció korszaka volt, melyben nem adott teret és szerepet az európai hatalmaknak. Mivel azonban ez a korszak aktív és hódító külpolitikával is járt, az európai hatalmak a terjeszkedést megállították, és Mohamed Ali utódai uralma alatt megindult Egyiptom gazdasági meghódítása (pl. brit cégek építették az egyiptomi vasút- és telegráfhalózatot, míg egy francia diplomata kapta meg a jogot, hogy céget alapítva megkezdje a Szuezi-csatorna építését, sőt, végül már brit és francia tagjai is voltak az egyiptomi kormánynak!).

Az Oszmán-török Birodalom névleges keretében, de tulajdonképpen autonóm területként, majd párhuzamosan brit katonai kormányzás alatt a nemzeti tudat alakulása az idegen uralom elutasításában összpontosult, miközben az európai politikai és társadalmi fejlődés irányzatai, elsősorban a modernizáció és nacionalizmus visszhangra találtak. Ugyanakkor az arabság és az idegen megszállóktól megkülönböztető vallási másság, az iszlám, sajátos fejlődési pályát eredményeztek, melynek alakulásában a kopt keresztény közösség is szerepet játszott. Talán nem véletlen, hogy 1928-ban Egyiptomban alakult meg a Muszlim Testvérek mozgalma, mely éppen a sajátosnak, a hagyományosnak az európai modernnel való összeegyeztetését tűzte ki célul. Az egyiptomi modernizáció tehát nem csak az európai típusú modernizációt és annak hatásait jelentette, hanem az iszlám világon belüli, saját és sajátos modernizációs törekvéseket – legyenek azok kulturálisak, politikaiak vagy éppen gazdaságiak. Az egyiptomi társadalom mindezek következtében nyitott, a különböző korszakok hatásai beépültek, és a különböző közösségek együttélésének „technikái” is kialakultak. Ráadásul az európai jelenlét kezdetétől fogva mindig fokozott figyelem irányult Egyiptomra, mely a külvilág számára az arab világ egyik legvonzóbb turistacélpontjává vált, így az egyiptomi társadalom a folyamatos, és rohamosan növekvő idegenforgalomhoz is alkalmazkodott.

Az európai befolyás visszaszorítására meginduló egyiptomi törekvéseknek két fontos – a helyzetet még bonyolultabbá tévő – eredménye volt. Az európai kormányok nyomására az oszmán-török szultán új alkirályt nevezett ki Egyiptom élére, továbbá 1882-ben brit csapatok foglalták el Kairót, hogy az Ahmed al-Urábi tábornok által vezetett felkelésnek véget vessenek. Bár a brit katonai megszállás célja eredetileg a rend helyreállítása lett volna, Egyiptom 1922-ig brit katonai irányítás alatt maradt. A brit katonai kormányzásnak nem volt jogi alapja, Egyiptom nem vált a Brit Birodalom gyarmatává, mégis státuszát az első világhábo-

rúig egyfajta „rejtett” protektorátusként lehetne jellemezni.¹⁶³ Az első világháborút követően a függetlenség kikiáltásáig terjedő szakaszt, Egyiptomi Szultánság néven, azonban már nyíltan protektorátusként jellemzik a források. Jóllehet Egyiptom 1922-ben elnyerte függetlenségét, az igazi korszakváltást mégis az 1952-es katonai hatalomátvétel jelentette, amikor az egyiptomi Szabad Tisztek nemzeti érzelmű forradalmi csoportja¹⁶⁴ megfosztotta trónjától az uralkodót és Egyiptom nemzetközi kapcsolatainak gyökeres megváltoztatásával – melynek középpontjában a Szezei-csatorna államosítása¹⁶⁵ és Szudánról való lemondása¹⁶⁶ állt – megteremtette a független, arab nemzeti eszméken alapuló és az arab világban vezető szerepet vállaló új Egyiptomot. Ez az új Egyiptom ugyanúgy központi szerepet játszott és játszik, mint a történelem folyamán szinte mindig, és ennek a központiságnak a tudata az egyiptomi identitásnak és az egyiptomi külpolitikának is formatív eleme.

A modern egyiptomi identitást meghatározó tényezők a városokban kialakult modern, nyugatias értelmiség, az alkalmazkodni és politikai szerepet vállalni hajlandó iszlám,¹⁶⁷ és a modernizáció egyik fő hordozója és propagálója, a hadsereg volt – miközben mindennek háttérében ott állt az évezredek hagyományokat hordozó vidéki földművelő lakosság.¹⁶⁸ A három tényező közül az 1952-es forradalommal/katonai puccsal a

¹⁶³ „veiled protectorate”. Arthur Goldschmidt Jr. – Robert Johnston: *A Historical Dictionary of Egypt*. Revised edition. Cairo, 2004, The American University in Cairo Press, 8–9. p.

¹⁶⁴ Az egyiptomi Szabad Tisztek identitásának máig hivatkozott eleme az „egyiptomiség” volt, azaz hogy évszázadok után ismét valódi egyiptomi vezetés alá került az ország.

¹⁶⁵ Ismert, hogy a Szezei-csatorna államosításának központi szerepe volt az 1956-os szezei válságban és háborúban, melyben a Szezei Csatorna Társaságban való érdekeltség okán Nagy-Britannia és Franciaország Izraellel szövetségelt – melynek hajóit az egyiptomiak nem engedték a csatornán áthaladni – Egyiptom ellen.

¹⁶⁶ Szudán Mohamed Ali uralkodása alatt került egyiptomi, majd azon keresztül közvetve brit irányítás alá. 1899-től angol–egyiptomi közös irányítás alatt állt. Az 1952-es forradalmat követően aláírt angol–egyiptomi megállapodás szudáni népszavazásra bízta a kérdést, melyet követően Szudán 1956-ban vált függetlenné.

¹⁶⁷ Az egyiptomi vallási köröknek, különösen Mohamed Abdulh sejknek nagy szerepe volt abban, hogy felismerték az európai modernizáció jelentőségét és összeegyeztethetőnek, sőt az egyiptomi fejlődést előrevivőnek értelmezték azt. Lásd többek között Tarek Osman: *The Case for Egyptianism. The Cairo Review of Global Affairs*. May 24, 2011, <http://www.aucegypt.edu/GAPP/CairoReview/Pages/articleDetails.aspx?aid=59>.

¹⁶⁸ Az 1980-as években a foglalkoztatottak mintegy 42%-a, 2010-ben közel 30%-a a mezőgazdaságban dolgozott. *Employment in agriculture (% of total employment) in Egypt*, <http://www.tradingeconomics.com/egypt/employment-in-agriculture-percent-of-total-employment-wb-data.html>.

Szabad Tisztek, azaz a hadsereg vált Egyiptom irányítójává. A Muszlim Testvérek és a Szabad Tisztek kapcsolata folyamatosan változott Egyiptomon belül, de annak határain túl is, hiszen a Muszlim Testvéreknek szerte az arab világban alakultak helyi csoportjai, míg a Szabad Tisztek forradalmát több arab országban is „követték”, azaz a helyi Szabad Tisztek is forradalmakat/katonai puccsokat hajtottak végre, Irakban, Szíriában és Libiában.

Az egyiptomi katonai vezetés presztízsét azonban nemcsak a modernizáció és a szekuláris állam képviselője, vagy az ebben játszott élenjáró szerep növelte. Gamal Abdel-Nászer személyében egy olyan karizmatikus vezető jelent meg az arab – és a fejlődő – világban, aki tudott, és mert a világ vezető hatalmaival is szembeszállni (pl. a szuezi háborúban, vagy amikor az amerikai érdekszférát elhagyva a Szovjetuniót választotta szövetségeseül).

Ugyanakkor a közvetlen szomszédság eseményei, az arab–izraeli háborúkban játszott szerep a katonaság pozícióját nagyban erősítette – az országhatárokon kívül és belül egyaránt. Nászer, majd az őt követő elnökök – Anvar Szadat és Mohamed Hoszni Mubárák – mind a katonaság soraiból érkeztek az elnöki székre, és ugyanez mondható el Abdel-Fattáh al-Szísziéről is, aki egy rövid, átmenetinek mondható szakasz után, ismét a hadseregből jöve, annak támogatásával lett elnök. (Szízi 2014 márciusában lemondott katonai rangjáról.) A hadseregnek ez a tartós szerepvállalása az egyiptomi állam irányításában az európai felfogás számára tarthatatlan, azonban a modernizációban játszott szerepe, a folyamatos háborús, illetve konfliktusos környezet, valamint az a tény, hogy a hadsereg volt az egyetlen szervezett – jól szervezett – állami erő, biztosította azt, hogy nagyon sokáig senki nem kérdőjelezte meg pozícióját. Ebben nagy jelentősége volt annak is, hogy a sokszor meglehetősen bonyolult, de nagyon is hierarchikus egyiptomi társadalomban gyakorlatilag a hadsereg az egyetlen közeg, melyben a társadalmi mobilitás megvalósulhat. A hadseregben oktatást, képzést és munkát kapnak a katonák, a hadsereg a munkanélküliség csökkentésének és a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésének egyik eszköze.

A hadseregnek ez a társadalmi beágyazottsága és – mint az „arab tavaszos” események mutatták – megkérdőjelezhetetlensége szolgáltatta azt a stabil és kiszámítható hátteret, melynek előterében az 1952-es forradalom utáni egyiptomi folyamatok és politikai fordulatok zajlottak. A nasszeri arab nacionalizmus, Szadat gazdasági liberalizációs nyitása,

az *infitáh*, majd a Mubárak-vezette Egyiptom politikai modellje modernizációs kísérletekként is felfoghatók, melyek egyrészt a korábbi (Mohamed Alitól a 20. század közepéig tartó időszak) reformfolyamataira épültek, másrészt saját koruk és környezetük kihívásaira adott válaszok voltak.

Nászér arab nacionalizmusa meghaladta Egyiptom földrajzi és hagyományos kereteit, amikor az arabság kulturális és történelmi közösségére hivatkozva az arab „nemzetet”,¹⁶⁹ és annak államhatárokon átívelő összetartozását helyezte a regionális és nemzetközi politika napirendjére. Ennek az összetartozásnak meghatározó elemei voltak az első arab–izraeli háborúk (1948/49, 1956, 1967), valamint Egyiptom és Szíria egyesülése az Egyesült Arab Köztársaságban 1958–1961 között. A nasszeri modernizációs kísérlet ugyanakkor az arab szocializmus egyik mintája is volt, amennyiben az átalakulás programjának két pillére a máig ható földreform¹⁷⁰ – azaz a 200 feddánt meghaladó földtulajdonok –, valamint a gyárak, üzemek államosítása volt, amelyek megteremtették az iparosítás állami programjának alapját is. Nászir arab nacionalizmussal és szocializmussal jellemezhető politikájának harmadik eleme, különösen az 1956-os szuezi válság és háború után, az el nem kötelezettség volt. Nászér az 1950–60-as évek fejlődő országainak együttműködésében, az El-Nem-Kötelezettek Mozgalmában is vezető szerepet játszott, olyan más politikuskokkal, mint Csu En-laj Kínából, Dzsaváharlal Nehru Indiából vagy éppen Joszip Broz Tito Jugoszláviából. A Nászér-vezette egyiptomi külpolitikának és nemzetközi kapcsolatrendszernek tehát a közvetlen szomszédságon és az arab országok közösségén túltekintő, tágra értelmezett regionális (Afrika), és világpolitikai dimenziója is volt.

Anvar Szadat (1970–1981) korszakának fő jellemzője a váltás, a fordulat volt – mind a belpolitikában és a gazdaságban, mind a külpolitikában. Nászér arab szocializmusának ellentételezéseként megnyitotta az egyiptomi politikai teret az iszlamista szervezetek, elsősorban a Muszlim Testvérek előtt, többek között azzal, hogy a MT Nászér alatt bebör-

¹⁶⁹ A közös vallás, az iszlám, ennek a kulturális összetartozásnak az egyik – fontos – eleme volt (pl. Nászér kiváló kapcsolatokat ápolt az Azhar mecset sejkjével, Saltút sejkkel), de Nászér határozottan szekuláris programjában nem játszott politikai szerepet. Lásd Tarek Osman: *Egypt on the Brink. From Nasser to the Muslim Brotherhood*. 2013, Yale University Press, New Haven – London, 60–62. p.

¹⁷⁰ A nasszeri földreform előzményeiről és következményeiről bővebben lásd Arthur Goldschmidt Jr. – Robert Johnston: *Historical Dictionary of Egypt, Revised edition*. Cairo, 2004, The American University in Cairo Press, 229–232. p.

tönzött vezetőit és tagjait szabadon engedte, vagy hogy az egyiptomi jogrend forrásává a sariát tette meg. Az Azhar mecsetnek és a párhuzamos vallási oktatásnak kiemelt támogatást nyújtott, és ebben a korszakban jelentek meg a vallástudósok műsorai az állami televízió csatornáin is. (Szadat ugyan a hadseregből érkezett az elnöki székbe, személyes életútjában az iszlámnak – és a Muszlim Testvéreknek – fontos szerepe volt.¹⁷¹ A Szabad Tisztek által felállított Forradalmi Parancsnokság Tanácsának összekötője volt az MT felé, illetve az Iszlám Kongresszus nevű nemzetközi szervezet főtitkára is volt.)

A gazdasági nyitás, az *infitáh* programja szintén elfordulást jelentett Nászér politikájától, amennyiben célja külföldi tőke bevonása volt a gazdaság élénkítésére, és ennek nyomán a liberális piacgazdaság megteremtése, aminek egyik feltétele és velejárója volt az állami támogatás radikális csökkentése az alapvető cikkekre.¹⁷² Az *infitáh* haszonélvezői elsősorban a katonai hatalmi elit és a hozzájuk közelállók voltak, így megjelent egy új gazdasági elit, azonban a társadalom széles rétegei számára továbbra is az állam maradt a legnagyobb munkaadó. Elnöksége végére Szadat végleg elveszítette azt a pozitív potenciált, melyet egyrészt, mint Nászér örököse, majd mint az 1973-as izraeli háborúban Egyiptom sikeres vezetője élvezett.

Szadat a külpolitikában is szakított a nasszeri iránnyal: Egyiptom elfordult a Szovjetuniótól és az Egyesült Államok és szövetségesei felé fordult. A legdrámaibb váltás azonban az 1979-ben – amerikai közvetítés mellett – Izraellel megkötött béke volt, amelynek következtében Egyiptomot az arab országok kiközösítették, az Arab Liga székhelyét Kairóból Tuniszba helyezték át és a főtitkár a tunéziai Sádli al-Klíbi [Chedli Klibi] lett (1979–1990).

Hoszni Mubárák elnökségének meglehetősen hosszú időszakát (1981–2011) egyrészt a nasszeri és a szadati politikák bizonyos elemeinek újra megjelenése és/vagy továbbélése, másrészt a hidegháborút követően a térségben kialakult Pax Americana jellemezte. Az iszlamista szervezetekkel szemben a terrorizmus elleni harc jegyében lépett fel, ugyanakkor a 2005-ös parlamenti választásokon a Muszlim Testvérekhez tarto-

¹⁷¹ Alelnökké kinevezésében is fontos szerepet játszott vallásossága és a muszlim szervezetekhez fűződő kapcsolata, amennyiben Nászér így kívánta ellensúlyozni az egyiptomi baloldal erősödését.

¹⁷² 1977-ben ún. „kenyértüntetésekre” került sor a kenyér ártámogatásának csökkentése/megvonása miatt.

zó, de függetlenként induló jelöltek nagy számban juthattak be a parlamentbe.¹⁷³ (A 2010-es választás előtt azonban a MT jelöltjeinek nagy részét letartóztatták, így még függetlenként sem indulhattak.) A gazdaságban a politikai és katonai elit egyre szorosabb összezárása volt a jellemző, miközben az eliten belül felnőtt fiatal technokraták – az elnök fiának, Gamál Mubáraknak a vezetésével – a régi elit kihívóiként jelentek meg. Mindez azt is jelentette, hogy a régi elit abszolút legitimitása fokozatosan megkopott.

A mubáraki külpolitika Egyiptom szerepét a térségben kialakuló Pax Americana részeként látta, melynek alapkőve az egyiptomi–izraeli béke volt és maradt. A nasszeri vezető szerep elvesztése és a szadati elszigetelődés után ugyan ismét megnyílt az út Egyiptom regionális törekvései előtt, azonban a korábbi megkérdőjelezhetetlen és karizmatikus vezetővel az élen játszott meghatározó szerepét a Mubarak vezette Egyiptom nem tudta – és talán nem is akarta – visszanyerni. Mindebben olyan külső tényezők is közrejátszottak, mint a hidegháború vége, a Szovjetunió kiszorulása a térségből és felbomlása, az arab–izraeli békefolyamat (izraeli–jordán békekötés, Izrael palesztinok általi elismerése), az Öbölháborúk stb. Továbbá Egyiptom (Izraellel együtt) jelentős támogatást kapott az Egyesült Államoktól, valamint – különösen az 1991-es kuvaiti–iraki Öböl-háború után – több arab állam az Egyesült Államokkal kötött biztonsági megállapodásokat. Így – saját struktúra hiányában – a térség biztonságának garántálója az Egyesült Államok lett. Egyiptom pedig ennek a regionális rendnek lett az egyik megbízható oszlopa, melyre még mindig lehetett bizonyos kérdésekben közvetítőként (pl. palesztin–palesztin kiegyezésben), vagy az esetleges összarab vélemény (pl. bizonyos fegyverzetkorlátozási multilaterális fórumokon) szószólójaként számítani.

EGYIPTOM AZ ARAB TAVASZ ELŐESTÉJÉN

Az egyiptomi lakosság túlnyomóan nagy része a Nílus part menti sávjában, illetve a Nílus-deltában él. Létszámuk az elmúlt évtizedekben nagy ütemben – lineárisan – növekedett. 1960-ban 27,9 millió, 1970-ben 32-

¹⁷³ A 2005-ös parlamenti választásokon a Muszlim Testvérek független jelöltként indult képviselői 88 mandátumot szereztek.

33 millió, 1980-ban 45 millió, 2013-ban pedig 82,1 millió volt, azaz az elmúlt ötven évben 194%-kal nőtt. Így igaznak tűnik a megállapítás, mely szerint Egyiptom lakossága kilenc hónaponként átlagosan egymillió fővel gyarapodik. A fejlődési tendenciák nagyjából megegyeznek az arab világban tapasztalható trendekkel. Az átlagéletkor jelentősen megnőtt: míg 1970-ben egy egyiptomi állampolgár átlagosan 50 évet élt, addig ma a születéskor várható élettartam 72-73 év. A teljes termékenységi mutató (azaz, hogy egy nő átlagosan hány gyermeknek ad életet), mely a hetvenes évek elején még 6 fölé volt, 2012-ben már csak 2,81-et mutatott. Ennek részeként a tinédzserkorban (15–19) szült gyermekek száma a 2000-ben mért – ezer főre jutó – 55-tel szemben 2012-ben 42,97 volt, ami még mindig igen magas (például a szomszédos Líbiához képest), de tükrözi a tendenciát. Ezek a csökkenő adatok mára jól láthatóan jelentkeznek az egyiptomi társadalom korfájában is: míg a 0–14 éves korosztály társadalmon belüli aránya a hetvenes évek elején 43-44% volt, 2012-ben „mindössze” 31,25% volt. Ezzel ellentétesen a 65 év felettiek aránya az 1970 körüli 3,3%-ról 2012-re 5,65%-ra emelkedett.¹⁷⁴ Mindeközben a munkaképes korosztály (15–64 év közöttiek) aránya a nyolcvanas évek közepén mintegy 54%-ot tett ki, amely 2012-re 63,1%-ra nőtt.

Ezzel párhuzamosan folyamatosan változik a városi-vidéki lakosság aránya is. Ma az egyiptomi lakosság mintegy 43%-a (kb. 34 millió ember) él városi környezetben, míg 57%-a (kb. 46 millió) vidéken. Miközben a városi-vidéki lakosság növekedési adatai a hetvenes–nyolcvanas években jelentősen eltérő értékeket mutatnak, a kilencvenes évektől kezdve nagyjából hasonlóan alakulnak, annak ellenére is, hogy a globalizációs trendeknek megfelelően Egyiptomban is folyamatos a vidéki lakosság betelepülése a nagyvárosokba, ahol viszont a születendő gyermekek aránya némileg alacsonyabb. 1990-ben a vidéki lakosság éves növekedési rátája 2,5%, a városi lakosságé 2,2% volt. Ugyanezek az értékek 2012-ben 1,7% vidéken, és 1,8% a városban.

Az egyiptomi társadalom etnikailag homogén, vallásilag, de főleg kulturálisan és életmódban azonban markánsan különböző csoportok több ezer éves együttélésének eredménye. Bár a lakosság szinte teljes egészében arab, és erős arabságtudattal rendelkezik, de közöttük a mintegy tízmilliónyi kopt keresztény azt tartja magáról, hogy valójában ők az

¹⁷⁴ Egypt, Population, Total; Population ages 0–14, 15–64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com (letöltve 2014. április 10.).

ókori Egyiptom népeinek leszármazottai, amit pl. névadási szokásaikban is szívesen kifejeznek. (Gyakori személynév pl. a Ramszesz.) Magát a „kopt” szót is a görög „aigüptiosz” (egyiptomi) szóból származtatják, többszöri (arab, latin) átvételen keresztül. A koptok elkülönülése, másága azonban vallási alapon realizálódik, hiszen a koptok keresztények, azaz az egyik autokefál keleti keresztény egyházhoz tartoznak, és meghatározó „élményük” a Szent Család menekülése Egyiptomba.¹⁷⁵ A kopt egyház élén is pápa áll, jelenleg II. Tavadrosz. A kopt keresztény egyház a Közel-Kelet egyik legrégebbi, folyamatosan létező és fennmaradó keresztény közössége, melyhez Egyiptom lakosságának ma mintegy 10–15%-a (egyes becslések szerint ennél is több, mintegy tízmillió fő) tartozik. A muszlim-keresztény együttélés évezredes gyakorlata és mintái az egyiptomi társadalom alapját képezik, ugyanakkor komoly belpolitikai veszélyt is jelenthetnek. Az arab nacionalizmus és az egyiptomi identitás képes áthidalni a vallási különbségeket, amint az a 20. század elejének reformkísérleteiben, Nászér politikájában, vagy legutóbb éppen az arab tavaszban, a Tahrír téri eseményekben megnyilvánult. Ugyanakkor a társadalom és a mindennapi élet iszlamizálódásával – a hetvenes–nyolcvanas évektől kezdve – a vallási különbség időről időre a kopt keresztényekkel szembeni atrocitásokban nyilvánult meg, amit a kormányzat igyekezett „kezelni”.¹⁷⁶ (Az arab tavaszt követő mintegy egyéves iszlamista kormányzás ideje alatt drasztikusan elszaporodtak a muszlimok és keresztények közötti összecsapások, melyeket sokak szerint a kormányzat ahelyett, hogy csitított volna, éppen hogy bátorított.)¹⁷⁷

Ugyanakkor az iszlamizálódás mélysége és milyensége, társadalmi és politikai leképeződése meglehetősen sokféle és sokrétű. Az iszlám egyrészt egyfajta civilizációs háttérként a teljes egyiptomi társadalom életé-

¹⁷⁵ Lázár Imre: *Keresztény zarándokhelyek Egyiptomban. Utazás a Szent Család nyomában*. Budapest, 2001, Medicina Könyvkiadó.

¹⁷⁶ 2008-ban az egyiptomi filmgyártás utóbbi évtizedének legtöbb vitát kiváltó filmje, a Haszan és Markusz – a leghíresebb egyiptomi filmszínész, Ádil Imám és Omar Sharif főszereplésével – a muszlim–keresztény összefogást vitte filmvászonra. Sokan egyenesen a film bojkottjára szólítottak fel, a film bemutatása után pedig Ádil Imám rajongóinak jelentős része elfordult a színésztől, aki kairói otthonát elhagyva az észak-egyiptomi tengerpartra húzódott vissza.

¹⁷⁷ 2013 folyamán a hírek egy része egyenesen arról számolt be, hogy a Muszlim Testvérek háborút indított a kopt keresztények ellen, melynek során templomokat és kopt keresztény házakat égettek fel stb. Lásd pl. az International Crisis Group jelentéseit, www.crisisgroup.org.

nek kontextusát meghatározza – ebben az értelemben Nászer kulturális-civilizációs felfogása érvényesül. Másrészt, politikai értelemben két nagy irány jelenik meg, melyek a Muszlim Testvérek, illetve a szalafita irányzatokat képviselő Núr („fény”) Párt nevével jelölhető meg.¹⁷⁸ A Muszlim Testvérek az egyiptomi társadalom évszázados fejlődésének alapján, az európai modernizációra válaszul született, immár százéves múlttal rendelkezik, és hatása Egyiptom határain túl is politikai valóság, hiszen a MT-nek „helyi” szervezetei jöttek létre más országokban is (Szíriában, Jordániában, Tunéziában, a Gázai övezetben stb.). A hivatalos politikával való meglehetősen változatos és gyakran viharos kapcsolata ellenére az európai hatások és az iszlám együttélésének módjait, lehetőségeit kereső irányzatként, kialakulásakor jellegzetesen egyiptomi útkeresésként értelmezhetjük. A szalafita irányzatok azonosítása nehezebb feladat, még akkor is, ha pl. a Núr Párt a politikai arénában képviseli őket. Ezeknek az irányzatoknak a megjelenési formája ugyanis gyakran leginkább a népi vallásosságban, a helyi vallásgyakorlatban és vallási előjárókban érhető tetten, mivel saját szervezett struktúra, program stb. hiányában inkább egyfajta absztrakcióként létezik, mely azonban az egyiptomi társadalmat – beleértve a fiatalok egy részét is – komolyan befolyásolja a nyugati szekuláris és liberális modell elutasítása irányában.¹⁷⁹ Ebben a lakosság konzervatívabb iszlámgyakorlata mellett a népességrobbanás szociális következményei, az iszlám és a gazdaság összefonódása, valamint az iszlám mediatizálása mellett egyes vélemények szerint a Perzsa-öböl arab monarchiáiban dolgozó vendégmunkásokon keresztül érvényesülő konzervatív, vakhábita hatás is érvényesül.

Az egyiptomi társadalom és a gyakran katonai diktatúraként hivatkozott politikai rendszer kettős felépítményének a „reális” térre jellemző eleme tükröződik azokban a sztereotípiákban (és pl. karikatúrákban), melyek az egy személy köré épült, autoriter politikai rendszerben a vezetőt (Nászer, Szadat, Mubárák, Murszi és Szízí) a társadalmi-politikai piramis csúcsán jelenítették meg, és a fáraóval azonosították. Ehhez képest a „virtuális” térben megjelenő intézményrendszer mindössze egyfajta, a Nyugat szemében legitimációt biztosító eszközrendszer maradt. A fáraóhasonlat különösen az országot 1981–2011 között irányító

¹⁷⁸ A 2012-es parlamenti választásokon a MT a szavazatok 37,5%-át, a Núr Párt pedig 27,8%-át szerezte meg.

¹⁷⁹ Tarek Osman: *Egypt on the Brink...* I. m. 237–240. p.

Mohamed Hoszni Mubarak névvel kapcsolatban volt gyakori, akinek családja is prominens szerepet játszott. Az arab világban viszonylag ritka, bár nem példa nélküli módon, az elnök felesége, Suzanne Mubarak a „First Lady” szerepében erősítette ezt a hatást,¹⁸⁰ és ehhez járult hozzá az ifjabb Mubarak fiú, Gamál felemelkedése a Nemzeti Demokrata Párt soraiban. Bár gyakran tagadták, hogy Gamált az utódnak készítenék fel, aki, szintén nem példa nélküli módon ifjú technokratákkal vette körül magát, így nem rendelkezett katonai karrierrel és tapasztalattal sem, a párt főtítkárhelyetteseként és a politikai bizottság elnökeként sokan mégis a kijelölt utódot látták benne.

A társadalmi piramis alsó, legszélesebb rétegeit – tekintettel Egyiptom földrajzi sajátosságára, mely a megélhetést mindössze a keskeny folyó menti művelhető sávban, a Nílus-deltában, illetve a sivatagi oázisokban biztosítja – a földművelésből élők tették és teszik ki. Bár az urbanizáció jelentősen előrehaladt itt is, a földművelésben dolgozók aránya folyamatosan – még mindig – 30% körül mozog.¹⁸¹ Az eredetileg túlnyomóan agrártársadalom az ipari forradalom késleltetett hatásaként maga is lassan alkalmazkodni kezdett a világszerte érvényesülő iparosodási folyamathoz. Először a 19. században előbb Mohamed Ali, majd az európai hatalmak kezdeményezésére, melyek Egyiptomban (is) az olcsó nyersanyag forrását látták; majd Nászér elnöklése alatt, aki részben az arab szocializmus keretében, részben Egyiptom vezető szerepének biztosítására iparosítási programba kezdtek. (Nászér az iparosítást elengedhetetlennek tartotta ahhoz, hogy Egyiptom az arab világ vezető ereje lehessen.¹⁸²) Ez az adaptáció azonban felemásra és kétségesre sikerült, hiszen a vidékről a városokba – vagy egyenesen külföldre – távozó agrár-népesség nagyobb részét a szolgáltatási szektor vagy az építőipar szívtta fel. (Az arab országok nagy többségében a foglalkoztatottak mindössze 15%-a dolgozik az iparban.¹⁸³) Így ma az egyiptomi lakosság mintegy 47%-a dolgozik a szolgáltatási szektorban, és 24%-a az iparban.

¹⁸⁰ Az arab világban nem túl gyakori, hogy a vezető (az uralkodó vagy az elnök) felesége nyilvánosan szerepeljen vagy „First Lady”-ként kifejezetten önálló, általában reprezentációs, jótékonykodó vagy karitatív tevékenységet folytasson. Ilyen szerepben említhető pl. Ránia jordán királyné, vagy Sejkha Mouza, a lemondott katari uralkodó felesége.

¹⁸¹ Lásd <http://www.tradingeconomics.com/egypt/employment-in-agriculture-percent-of-total-employment-wb-data.html> (letöltve 2014. augusztus 29.).

¹⁸² Az ipari forradalmat követően egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szuperhatalmiság vagy regionális hatalmiság elengedhetetlen összetevője a műszaki-technikai fejlettség és haladás.

¹⁸³ Samih K. Farsoun: *Class Structure and Social Change in the Arab World*. In Nicholas

Az arab tavasz előestéjének Egyiptoma egy olyan stabil rendszer képét mutatta,¹⁸⁴ melyben a politikai részvétel formális keretei adottak voltak (többpártrendszer, választások, szakmai és civilszervezetek tevékenysége stb) és korlátozott módon a politikai vélemény is kifejezésre juthatott mind a médiában, mind bizonyos tüntetésekből és megmozdulásokban. Azonban a rezsim szigorú ellenőrzése alatt tartott és leszámolt minden olyan tényezővel, mely a hatalmát fenyegethette. Köztudomású, hogy Mubáráknak nem volt kinevezett alelnöke, évtizedeken keresztül szükségállapot volt érvényben,¹⁸⁵ és keményen leverték az olyan megmozdulásokat, mint a készenléti rendőrség 1986-os lázadása, vagy a kilencvenes évek iszlamista „terrorista” akciói. Ugyanakkor a 2000-es évek elejétől egyre gyakrabban jelentkeztek az olyan kisebb-nagyobb akciók, tüntetések és megmozdulások, melyek valamely munkahelyi, lokális vagy egyesületi érdekek mentén szerveződtek.¹⁸⁶ Emlékeztet többek között, ahogy a 2005-ös „egyiptomi választások évében”¹⁸⁷ a *Kifája* (Elég!) mozgalom Mubárak elnöksége ellen, illetve politikai reformokért tüntetett, míg a *Nádi al-Kudá* (az ún. Bírák Klubja) a 2005-ös parlamenti választások, illetve az alkotmányos népszavazás tisztaságának ellenőrzésére mobilizálódott.¹⁸⁸ Kialakult az utcai politizálás gyakorlata, melyben a tüntetők összeütközésbe kerültek a rendőrséggel, melynek társadalmi megítélése egyre romlott. A rendőri túlkapások

S. Hopkins – Saad Eddin Ibrahim eds.: *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. 4. kiadás. Cairo, 2003, The American University in Cairo Press, 14. p.

¹⁸⁴ „Értékelésünk szerint az egyiptomi kormány stabil és keresi a módját annak, hogy hogyan reagáljon az egyiptomi nép jogos igényeire” – mondta 2011. január 25-én Hillary Clinton, amerikai külügyminiszter, Reuters: US urges restraint in Egypt, says government is stable, January 25, 2011, <http://www.reuters.com/article/2011/01/25/ozatp-egypt-protest-clinton-idAFJOE7000KF20110125>.

¹⁸⁵ A szükségállapotot az 1967-es arab–izraeli háború kapcsán vezették be, majd Szadat meggyilkolása után megerősítették, és – rendszeres hosszabbítások után, és több ígéret ellenére – csak 2012 májusában ért véget.

¹⁸⁶ Mona el-Ghobashy: The Praxis of the Egyptian Revolution, Middle East Research and Information Project, Middle East Report 258, www.merip.org/mer/mer258/praxis-egyptian-revolution.

¹⁸⁷ 2005. május 25-én az 1971-es alkotmány 76. cikkének módosításáról, szeptember 7-én elnökválasztást, majd november–decemberben parlamenti választásokat tartottak Egyiptomban.

¹⁸⁸ Bővebben lásd pl. Mona el-Ghobashy: Egypt’s Paradoxical Elections, Middle East Research and Information Project, Middle East Report 238, <http://www.merip.org/mer/mer238/egypts-paradoxical-elections>.

egyresz oldalai szinte népi hőökké magasztosultak, ahogy pl. a 2010 júniusában áldozatul esett Khálid Szaíd.¹⁸⁹ A 2010. november–decemberi parlamenti választások pedig már párhuzamosan zajlottak a tunéziai eseményekkel, és ha ok-okozati összefüggésről nem is beszélhetünk, egyfajta demonstrációs hatás mindenképp érvényesült.

AZ EGYIPTOMI ARAB TAVASZ

A 2011. január 25-ére, az egyiptomi „rendőrség napjára” meghirdetett „harag napja” eseményeit egyrészt a bizonytalanság, másrészt a spontaneitás jellemezte. A hivatalosan meghirdetett tüntetés időpontját és helyszíneit mobiltelefonokon, illetve az elektronikus média (Facebook, Twitter) felületein változtatták és szervezték át, de sem a tüntetés szervezői, sem az eseményeket biztosítani hivatott rendőrség nem számolt azzal,¹⁹⁰ hogy a különböző civilszervezetek és a társadalom milyen széles rétegei – és tömegei – mozdulnak meg. (Bár az egyiptomi arab tavaszt előszeretettel azonosítják a fiatalokkal és az elektronikus eszközök használatával, meg kell jegyezni, hogy miközben fiatalok tömegei vettek részt a tüntetéseken, a társadalom egésze megmozdulni látszott. A Facebook, a Twitter és mobiltelefonok ugyan hasznos eszközei voltak a mozgósításnak, azonban a hagyományos csatornák, pl. a személyes kontaktus, vagy hosszabb távon a vallásos közösségekben mondott beszédek – a vasárnapi igehirdetés vagy a péntek déli *khutba* – legalább ilyen sikeres eszközök voltak.

A január 25–28. közötti négy nap meghatározónak bizonyult: annak ellenére, hogy a rezsim a rendőrség mellett minden lehetséges eszközt bevetett a tüntetések megfékezésére (a boltok bezárása, metrómegállók

¹⁸⁹ Az egyiptomi arab tavasz egyik legismertebb civil személyisége Wael Ghoneim (Wael Ghoneim), aki a *Kulluná Khálid Szaíd* [Mi mind Khálid Szaíd vagyunk] című blogot létrehozta, melynek jelentős szerepe volt a Tahrír téri tüntetések szervezésében. A blog motója: „Olyan Egyiptomról álmunk, mely tiszteletben tartja az emberi jogokat, egy olyan hatalomról, melyet a nép választ, és egy olyan független államról, mely a világot tiszteletre készíteti.”

¹⁹⁰ „Január 25-ére a szokásos módon készültünk, az utasítás az volt, hogy ne molesztáljuk a tüntetőket” – nyilatkozta a készenléti rendőrség egyik vezetője. Idézi az *al-Maszri al-jaum* cikket Mona el-Ghobashy: The Praxis of the Egyptian Revolution, Middle East Research and Information Project, Middle East Report 258, www.merip.org/mer/mer258/praxis-egyptian-revolution.

és utcák lezárása, a mobil- és internethálózat blokkolása, a péntek déli beszédek fő üzenetének – ne lázadjanak a rezsim ellen – központi kiadása stb.), a negyedik nap délutánján kiadták a parancsot a rendőrség visszavonására. A rend fenntartására az utcára kivezényelt hadsereget a tüntetők virágokkal fogadták, a gyerekek a katonákkal a tankokon fényképezkedtek, a hadsereg vezetői bejelentették, hogy nem harcolnak a nép ellen. Így a hadsereg – melyet belpolitikai célokra korábban sosem használtak és mely egyfajta „szakmai” öröként jelent meg – presztízse és megítélése a közvéleményben töretlen maradt, sőt növekedett.

A tüntetések hatására Mubárak január 29-én új kormány alakítását és reformokat jelentett be, de már késő volt. Sőt, az emberi méltóságot (*karáma*) és társadalmi igazságosságot (*adála*) követelő tüntetők szemében éppen ezzel ismerte be, hogy megszegte a nép és a vezető közötti íratlan társadalmi szerződést, ezzel az semmissé vált, és megjelentek a Tunéziában már elhíresült, a rezsim bukását és Mubárak menesztését követelő jelszavak. Ugyanakkor az egyiptomi társadalom hasonló gondokkal küzdött, mint a tunéziai, vagy általában a térség más országai: az autoriter, egy személy köré épülő rezsimnek korrupcióját, az egyre kilátástalanabb gazdasági helyzetet, a társadalmi leszakadást az egyiptomi népességrobbanás sokszorosára nagyította és az erősen központosított állam számára gyakorlatilag kezelhetetlenné tette. Bár a *karáma-adála* jelszavaknak, sőt, magának az immár felmondott társadalmi szerződésnek a gyökerei is rendelkeznek vallásos konnotációval,¹⁹¹ szekuláris értelmezésük, illetve a többi követelés (szabadság, demokrácia, elszámoltatás, leszámolás a korrupcióval, a szükségállapot felszámolása stb.) azt a látszatot keltette, hogy európai típusú demokratikus átmenet kezdődött. Ezt támasztotta alá az ismert iszlamista és az arab egység szokásos jelszavainak hiánya, valamint az a tény, hogy a Tahrír téren együtt voltak jelen muszlimok és keresztények, a társadalom minden rétegének és korosztályának képviselői.

Utólag – különlegesen a későbbi történések fényében – gyakran felmerül, hogy vajon valódi demokratizációnak lehattünk-e tanúi a Tahrír téren. A tüntetéseknek azonban volt néhány olyan jellemzője, melynek

¹⁹¹ A *karáma* az embernek, mint Isten teremtményének méltóságát, az *adála* az Isten előtt mindenki egyenlő elv alapján a minden hívőnek kijáró igazságszolgáltatást jelenti, míg a nép és az uralkodó közötti társadalmi szerződés alapja, hogy a nép elfogadja az uralkodó irányítását mindaddig, míg az ellátja feladatát, érvényre juttatja az isteni törvényeket, így biztosítja a hívők számára a *karámát* és az *adálát*.

alapján kijelenthető, hogy a január 25-től Mubárak lemond(at)ásáig tartó tizennyolc napban spontán, a szó legalapvetőbb értelmében értendő demokratikus folyamatokat, jelenségeket láthattunk. A tüntetők következetes erőszakmentessége, a téren lévők alapvető szükségletei ellátásának megszervezése (a tér egyik sarkában élelmezés, egy másik helyen orvosi ellátás zajlott), a Kairói Múzeum védelme, illetve a lakóhelyek megóvására szervezett civil járőrözés spontán „grass-root” kezdeményezések voltak. Feltűnő volt a szervezett politikai erők és szónokok hiánya is, ami részben annak volt tudható, hogy mindenkit meglepetésként ért az események alakulása. Azonban éppen ez a spontaneitás és a szervezésnélküliség pecsételte meg a kezdeti demokratikus megmozdulások sorsát: szervezett erő és politikai program nélkül a „nép” nem lehetett tartós szereplő a politikai palettán, még akkor sem, ha a következő átalakulásban nélkülözhetetlen referenciaponttá és hivatkozási alappá vált. Közben a „nép”, a választók részvétele legitimálta az átalakulást, az irányítás egyre inkább a szervezett crök – a Fegyveres Erők Legfelső Tanácsa (SCAF) és a hadsereg, valamint a Muszlim Testvérek – kezébe került. 2011. február 11-én a SCAF¹⁹² vette át a hatalmat Hoszni Mubáraktól és készítette elő az alkotmánymódosítást és a parlamenti választásokat (a parlament két házát, a Népi Gyűlést és a Súra Tanácsot egyidejűleg feloszlatták),¹⁹³ hogy azután – növekvő társadalmi elégedetlenség mellett – 2012. június 30-án átadja a hatalmat az elnökválasztást megnyerő Mohamed Murszinak.

A 2011. november és 2012. január között tartott többfordulós parlamenti választások már előre jelezték az egyiptomi társadalom hangulatának változását: a Muszlim Testvérek a szavazatok 37,5%-át, a szalafita Núr Párt a szavazatok 27,8%-át szerezte meg, a mintegy 50 millió szavazásra jogosult választó 54%-os részvételi aránya mellett. A 2012. május-júniusban tartott elnökválasztás azonban azt mutatta, hogy az egyiptomi társadalom gyakorlatilag fele-fele arányban oszlott meg: 46,4%-os, illetve 51,8%-os részvételi arány mellett az első, illetve a második fordulóban Mohamed Murszi a szavazatok 51,73%-át szerezte meg Ahmed Safik, a Mubárak-kormány repülésügyi minisztere és utolsó miniszter-

¹⁹² A Fegyveres Erők Legfelső Tanácsa 20 főből állt, vezetője Mohamed Huszein Tantávi tábornok volt.

¹⁹³ Az egyiptomi parlamenti rendszerről bővebben lásd Gazdik Gyula: Az egyiptomi választások előzményei, eredményei és a politikai gátszakadás. *Nemzet és Biztonság*, 2011. I. 73–88. p.

elnöke által szerzett 48,27% ellenében. A tény, hogy a június 17-én véget ért választási forduló eredményét csak június 24-én közölték, mutatja a politikai elit tanácstalanságát és a háttértárgyalások nehézségét.

A hatalomban lét sokat ártott a Muszlim Testvéreknek. Murszi elnök bizonyos döntései, és különösen az új, iszlamista dominancia mellett előkészített alkotmánytervezet, mely szerint az iszlám szerepe nő, miközben a szólás- és gyülekezési szabadságot erőteljesen korlátozta, egyre nagyobb elégedetlenséget szült. (Az alkotmánytervezetet 2012 decemberében népszavazásra bocsátották és 32,9%-os részvétel mellett 63,8%-kal elfogadták.) Azonban az MT nem (sem) tudta megoldani a gazdasági-társadalmi problémákat, másrészt vitába keveredett nemcsak más iszlamista szervezetekkel és irányzatokkal, hanem különböző állami intézményekkel (hadsereg) és az igazságszolgáltatással (bírói testület) is. Olyannyira, hogy amikor Abdel-Fattáh al-Szíszi átvette a hatalmat, azt nemcsak bizonyos szalafita iszlám mozgalmak támogatásával tette, hanem azoknak a szekuláris fiataloknak a szavazataival is, akik szekuláris-liberális alternatíva híján, a két rossz közül a kevésbé rosszat – Szíszit – részesítették előnyben a Muszlim Testvérekkel szemben.

A hatalomátvétel hivatkozási alapja az Egyiptom-szerzte ismét többmillió résztvevővel kitörő tüntetések voltak. A Murszi elnök ellenzékeként szerveződő mozgalom, a *Tamarrod* (Lázadj!), mely megpróbálta az elnököt előrehozott választásra kényszeríteni és így lemondadni, mintegy huszonkétmillió aláírást gyűjtött össze.¹⁹⁴ A Szíszi-vezette fegyveres erők 48 órás ultimátumot intéztek Murszihoz, aki ennek ellenére sem volt hajlandó lemondani. Maig vita van arról, hogy Murszi eltávolítása a hatalomból katonai puccs volt-e, avagy a népakarat demokratikus megnyilvánulása. Miközben a nyugati világ egyértelműen úgy véli, hogy egy demokratikusan megválasztott elnököt a hadsereg távolított el pozíciójából, addig a világ más részein, de különösen Egyiptomban az az általános vélekedés – természetesen bizonyos iszlamista körökön kívül –, hogy Murszi eltávolítása ugyanolyan demokratikus lépésnek minősül, mint két évvel korábban Mubáraké. Ezt olyan, a nemzetközi közösség által elismert, szekuláris-liberális értékrendet valló személyiség is így

¹⁹⁴ Az elgondolás alapja az volt, hogy Murszi mintegy 13 millió szavazattal került hivatalba, ezért a Tamarrod 15 millió aláírást kívánt gyűjteni. Június 29-én azonban már 22 millió aláírással rendelkeztek. Egypt's 'Rebel' campaign gathered 22 mn signatures, says spokesman, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/75244/Egypt/Politics-/Egypts-Rebel-campaign-gathered-mn-signatures-say.aspx>.

gondolja, mint Mohamed ElBaradei, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség korábbi – Nobel-békedíjjal is kitüntetett – vezetője.¹⁹⁵

A 2013. július 3-án, Murszi leváltásának alkalmából mondott Szíszí-beszéd nemcsak tartalmában, hanem látványában is megjelenítette az egyiptomi nép (nemzeti) összefogását: a pulpitus két oldalán, Szíszí támogatva, ott ült Mohamed Ahmed al-Tajjib, az Azhar mecset nagysejke, II. Tavadrosz, a kopt egyház feje, Mohamed ElBaradei, az Alkotmány Párt vezetője (jelenleg alelnök), a Tamarrod mozgalom vezetője, valamint Mahmúd Badr és a fegyveres erők képviselői.¹⁹⁶

Az alkotmány értelmében az elnöki pozíciót átmenetileg Adli Manszúr, a Legfelsőbb Alkotmánybíróság elnöke vette át és töltötte be, 2014. június 8-ig, a következő elnökválasztásig. Alelnöke és hadügyminisztere Abdel-Fattáh al-Szíszí volt, akit a hadsereg vezetésének átalakításakor Mohamed Murszi nevezett ki hadügyminiszternek. Szíszinek az elnökjelöltségért le kellett mondania katonai rangjáról, de amint bejelentette, hogy indul az elnökségért, nem volt kétséges, hogy meg is nyeri a választást. Viszonylagos apátia mellett (2011 óta hét választás/népszavazás volt Egyiptomban, Szíszí győzelmét mindenki biztosra vette) 47,4%-os részvételi arány mellett Szíszít 93,3%-kal választották meg Egyiptom hatodik elnökének.¹⁹⁷

Szíszí programja nasszerista elemeket tartalmaz – a szegénység kezelése, a lakhatás megoldása, versenyképes oktatás –, ugyanakkor vallásos családból származik és bírja a szalafi csoportok támogatását. Az általa ajánlott modell („*demokra-szíszí*”), a rendteremtés és annak átlátható roadmapje jól látható törekvés a nyugati demokratikus játékszabályoknak való megfelelésre, és 2014 végére egy „egészen más Egyiptomot” ígér.¹⁹⁸ A rendteremtés és a nasszerista szövetség a nép és a vezetés közötti programjának végrehajtása azonban nem felhőtlen: intő jel, hogy a fiatalok nagy arányban maradtak távol az elnökválasztástól. A nyugati

¹⁹⁵ Interview with Egyptian Politician ElBaradei: 'This was not a coup', Der Spiegel, July 8, 2013, <http://www.spiegel.de/international/world/bild-909976-517809.html>.

¹⁹⁶ A kép politikai jelentőségéről Tüske László tartott előadást a XI. Vámbéry-konferencián, Dunaszerdahelyen, 2014. október 10-én *Adalékok a 2013-as egyiptomi átalakulás értelmezéséhez – Esettanulmány a szimbolikus politizálásra* címmel.

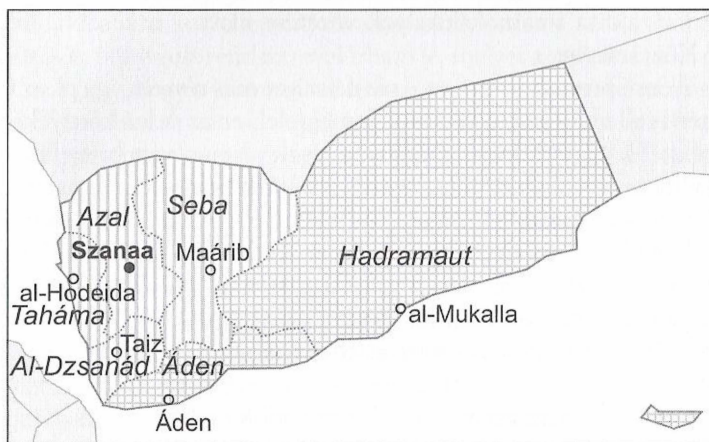
¹⁹⁷ *Elnökválasztás Egyiptomban. Az elnökválasztás tanulságai*. Előadás a Magyar Külügyi Intézetben, 2014. május 30-án.

¹⁹⁸ Interjú Számi el-Jazal nyugállományú tábornokkal, a kairói al-Gomhouria Center vezetőjével, 2014. április 28., Kairó.

megítélésben elfogadhatatlan a Muszlim Testvérek tagjaival szembeni határozott, gyakran brutális fellépés, és a tömeges halálos ítéletek meghozatala, még akkor is, ha tudható, hogy azokat nem hajtják végre. Miközben a Nyugat, elsősorban Barack Obama amerikai elnök inkluzív demokráciát javasol Szíziának, amelyben a MT-nek is helye van, 2013 augusztusában betiltották a szervezetet, vagyonát elkobozták, majd egy manskúrai robbantást követően, mely tizenkét halálos áldozatot követelt, terroristának nyilvánították.

Az egyiptomi arab tavasz és az események középpontjában álló, a kairói megmozdulások helyszínéül szolgáló Tahrir tér – minden vita és elemzés ellenére, mely Egyiptom vezető szerepét az arabok területeken megkérdőjelezi – minden „arab tavaszos” és minden egyiptomi megmozdulás jelképévé vált. Az egyiptomi arab tavasz kétlépcsős, vagy, ha úgy tetszik, két „forradalomból” álló folyamatként írható le, melynek mindkét szakasza példa- és jelzésértékű. A Muszlim Testvérek politikai hatalomba kerülése – a nemzetközi közösség normáinak megfelelő, legitim módon –, majd a hadsereg hatalom-át/visszavétele – a nemzetközi közösség által megkérdőjelezett, de az egyiptomi közvélemény jelentős része által demokratikusnak tartott módon – a térség két hagyományos szervezett erejének átalakulását mutatja, adaptálódását a megváltozott körülményekhez. Ugyanakkor rámutat arra a tényre, hogy ma sem látszik más, meghatározó jelentőségű szervezett politikai erő az egyiptomi politikai térben, mely képes lenne az események irányítását átvenni.

JEMEN

Jemen az Arab-félsziget déli-délnyugati sávjában területileg (528 000 km²) és népességét illetően is (24,4 millió) Szaúd-Arábia után a félsziget második legnagyobb állama. A lakosság az arab átlagnál is jóval fiatalabb: az átlagéletkor 18,6 év, a 15 év alattiak aránya 41,7%, míg a 65 év felettieké mindössze 2,6%. A városiasodottság foka is viszonylag alacsony, 2011-ben mindössze a fele pl. Tunéziáénak,¹⁹⁹ 32,3%.

Kevéssé ismert, hogy Jemen is azok közé az arab országok közé tartozik, melynek területén már az ókorban is virágzó civilizációk éltek. Az első államok a mai Jemen területén a mineus, majd a szabeus királyságok voltak, melyek az Arab-félsziget – rómaiak által – Arabia Felixnek (Boldog Arábia) nevezett csücskében, Afrika szarvával szemben alakul-

¹⁹⁹ Tunézia urbanizációs rátája 66,3%.

tak ki, ahol az Afrikát a Földközi-tenger keleti partvidékével összekötő karavánút haladt. A hagyomány szerint itt élt Sába királynője is. A mai Jemen területét (vagy annak egy részét) története során meghódították a rómaiak, az etiópok, a perzsák, és névleg az Oszmán-török Birodalom része is volt, míg az India felé törekvő britek meg nem vetették itt a lábukat. Az Arab-félsziget déli részén így a 19. században két nagy területi egység alakult ki: az Ádeni protektorátus – a későbbi Jemeni Demokratikus Népköztársaság, a mai Áden és Hadramaut régiók területe, és Jemen a zaidita imámok/királyok vezetése alatt – a későbbi Jemeni Arab Köztársaság.

Az Ádeni protektorátus, az Arab-félsziget más részein, így pl. az Öböl mentén is alkalmazott gyakorlatnak megfelelően az Áden környékén élő törzsekkel kötött védelmi megállapodások alapján vált brit ellenőrzés alatt álló területté. A britek ellen vívott küzdelem, az arab nacionalizmus és szocializmus hatására 1967-ben Dél-Jemeni Népköztársaság, majd 1970-től – egy marxista hatalomátvétel után – Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság néven vált függetlenné. Az ország a Nemzeti Felszabadító Front pártjainak és csoportjainak egyesülésével létrehozott Jemeni Szocialista Párt vezetése alatt az arab szocialista országok közé tartozott.

Jemen, miután az oszmán-török uralkodók csak névleg és ideiglenesen tudták megszerezni a hatalmat fölötté, 1918-tól az Oszmán-török Birodalom felbomlását követően vált független állammá, Ahmad bin Jahja király és zaidita imám vezetése alatt.²⁰⁰ A 1962-ben bekövetkezett halálát követően katonai puccsal az arab nacionalista erők kikiáltották a Jemeni Arab Köztársaságot, és egy 1967-ig tartó polgárháború vette kezdetét. A polgárháborúban az egyiptomi támogatást élvező jemeni arab nacionalista erők álltak szemben a szaúdi támogatást élvező királypártiakkal. A külföldi csapatok távozása után az ország köztársasági formában létezett.

A két Jemen, Észak és Dél, így a hidegháborúban a két szuperhatalom összecsapásának egyik színtere lett, azonban saját határaikon belül is időről időre komoly hatalmi harcok zajlottak. Végül, részben a hideghá-

²⁰⁰ Ahmad bin Jahja 1948–1962 között állt a Jemeni Mutawakkilita Királyság élén. A zaidita törzsfők imámmá választották, ami szintén a törzsiség és a vallás összefonódását mutatja.

ború végének és a Szovjetunió felbomlásának köszönhetően 1990-ben a két Jemen egyesült, és létrejött a Jemeni Köztársaság. Az egyesült Jemen elnöke az északi (Ali Abdullah Száleh), alelnöke a déli elnök (Ali Szálem al-Bajd) lett. Az egyesülés azonban komoly ellentéteket is hozott, 1994-ben a Dél elszakadás kísérlete polgárháborút eredményezett. Észak brutális erőszakkal reagált, ami csak fokozta a déliek elkeseredését és hátrányos helyzetét.

A jemeni társadalom – részben az ókorba visszanyúló történetiség, részben a modern kori eseménytörténet okán – törzsi, területi és vallási identitások bonyolult rendszerével írható le, melyet a politikai célok, valamint az a tény, hogy a jemeni társadalom nagymértékben fel van fegyverezve,²⁰¹ tovább árnyalnak. A jemeni társadalom máig erősen törzsiség-alapú. Egyes törzsek eredete egyenesen az időszámításunk előtti királyságokhoz kapcsolódik. A két legnagyobb mai törzsszövetség a Hásid és a Bakíl, előbbi hierarchikusan szervezettebb, utóbbi inkább egyfajta laza törzsi konföderáció. A Hásid vezetői évtizedek óta az Ahmar (vörös) klán tagjai. Ennek a klánnak a része Ali Abdullah Száleh törzse is, a Szanháni törzs, csakúgy mint a Szálehet korábban támogató, majd kihívóivá váló Ahmar család, akik a törzsszövetség vezetőinek számítanak. Területileg az identitásban a legnagyobb osztást az északhoz vagy délhez tartozás jelenti, ami nagyrészt megfelel a lakosság vallási megoszlásának is. Az északiak nagy többségben (síita) zaiditák, míg a déliek a szunnita iszlám sáfi'ita iskolájának²⁰² követői.

Az iszlám megjelenésekor a 7. század első harmadában szinte rögtön elérte Jement, hiszen az Afrikát a Földközi-tenger keleti partvidékével összekötő karavánút, mely Jemenen áthaladva érintette Mekkát és Medínát is, közvetlen kapcsolatot teremtett. Az iszlám hagyomány szerint amikor az első hívők a kivándorlás lehetőségeit keresték, egy csoportjuk Jemenen és Afrika szarván keresztül az etióp király udvarába ment, ahol befogadták őket. Mindez arra utal, hogy az iszlám kialakulásának helyszíne és Jemen a kezdetektől kapcsolatban álltak/állhattak.

²⁰¹ Jemenben száz emberre hatvan fegyver jut, ami a második legmagasabb érték a világon az Egyesült Államok után. Idézi Ibrahim Sharqieh: Yemen, The Search for Stability and Development. In Kenneth M. Pollack et al.: *The Arab Awakening. America and the Transformation of the Middle East*. Washington, 2011, Brookings Institution Press, 355. p.

²⁰² Az iszlám jog négy iskolájának egyike, mely a nevét Abú Abdullah Mohammad ibn Idrisz al-Sáfi'í jogtudósról kapta, aki a 8–9. században élt.

628-ra a mai Jemen területén élők áttértek az iszlámra. A mai Jemen lakosságának 99%-a muszlim, kétharmada szunnita, egyharmada síita, akik a síita iszlám zaidita ágához tartoznak.²⁰³ (A zaiditák a síita iszlámon belül ma a második legnépesebb irányzat az Iránban 1501 óta államvallás tizenkettes sí'a után, azonban történetileg a legnagyobb követettséggel rendelkező irányzat volt, mely Marokkótól az Arab-félsziget délnyugati csücskéig és Közép-Ázsiáig elterjedt és több kisebb dinasztiának és államnak volt a vallása.) Ma a zaiditák egy nagyobb tömbben élnek Jemen északi részén, a jelenlegi főváros, Szanaa központtal. Közösségük túlnyúlik a jemeni-szaúdi határon, ami komoly biztonságpolitikai kihívást jelent Szaúd-Arábia számára.

Jemen közvetlen környezetétől eltekintve általában akkor kerül a nemzetközi figyelem középpontjába, ha valamely nemzetközi eseményhez vagy jelenséghez kapcsolódik. A hidegháborúban a két szuperhatalom küzdelmének színtere volt, majd az Egyesült Államok vezette nemzetközi terrorizmus elleni háború keretében került előtérbe, a USS Cole anyahajó elleni támadás kapcsán. Az, hogy Jemen is bekapcsolódott az arab tavaszba, tulajdonképpen mindenkit váratlanul ért, hiszen a jemeni helyzet jószerivel csak a szomszédos afrikai és az arab országok, leginkább Szaúd-Arábia figyelmét élvezi. Jemen mint az Arab-félsziget legszegényebb, szénhidrogénekben és vízben egyaránt szűkölködő helyzetben lévő országa, mely távol fekszik a Perzsa-öböltől, az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának sem tagja. Zaidita (síita) népességének okán azonban az iráni kapcsolat feltételezhető, sőt Szaúd-Arábia számára komoly fenyegetést jelent, de maga Száleh elnök is vádolta Iránt azzal, hogy a (zaidita) húszik mozgalmát támogatta (lásd később). Hivatalosan Irán azonban Jemen egységében érdekelt, és egy elhúzódó fegyveres konfliktus nem segítené érdekei érvényesítését, ezért (is) az iráni támogatást sokan megkérdőjelezik.²⁰⁴

²⁰³ A zaidita irányzatot ötös sí'ának is szokták nevezni, mert az első három imám, Ali, Haszan és Huszejn mellett Mohamed próféta és Fátima különös tiszteletnek örvend. A névadó Zaid Huszejn unokája. Az irányzat egyrészt elfogadja az Alit megelőző kalifákat, Omart és Oszmánt (akiket más síita irányzatok a kalifaság bitorlóinak tartanak), másrészt nem ismeri el a Huszejn után következő imámok csallhatatlanságát.

²⁰⁴ Haytham Mouzahem: Iran's Angle in Yemen, Al-Monitor, 2013. május 14., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/05/iran-angle-yemen-relations.html>.

Jemen lakossága – a térség többi országához hasonlóan – az elmúlt évtizedekben nagy ütemben növekedett. 1960-ban még mindössze 5,1 millió, míg 2013-ban 24,4 millió lakossal rendelkezett, azaz az elmúlt ötven évben megötszörözött. A születéskor várható élettartam 2010-ben 65 év, szemben az 1960-as évekkel, amikor ugyanez 37 év körül volt. Míg az 1980-as évek közepéig (!) a teljes termékenységi mutató 8-8,5 volt, 2010-ben egy nő átlagosan már „csak” 5,2 gyermeknek adott életet. Ennek részeként a tinédzserkorban (15–19) szült gyermekek száma az 1998-ban mért – ezer főre jutó – 100-zal szemben 2012-ben 47-48 volt. Ezek a mutatók az arab országok között is kirívóan magasak, de jól láthatóan rohamosan csökkennek, ami a korfában is tükröződik: míg a 0–14 éves korosztály társadalmon belüli aránya 1990-ben 52%-on tetőzött, 2013-ban „mindössze” 40% volt. Ezzel ellentétesen a 65 év felettiek aránya 1970-től folyamatosan 2-3% között fluktuál. A munkaképes korosztály (15–64 év közöttiek) aránya 1990-ben 46,3%, míg 2010-ben 53,2% volt. Jemenben a lakosság nagy része vidéken él, azonban itt is érvényesül a városok vonzása: az 1990-ben még 79,1% vidéki lakosság aránya 2010-ben már „csak” 68,2%, 2013-ban 66,51% volt, de erre utal a vidéki és a városi lakosság növekedési rátájának különbsége is: a vidéki 2,2%-os növekedéssel szemben a városi adat 4,9%.²⁰⁵

Jemen a világ egyik legszegényebb országa, ahol 2011-ben a lakosság több mint 40%-a a szegénységi küszöb alatt élt, 35%-a munkanélküli (ez az arány a 18–28 évesek között 50%), és óriási a korrupció. Jemen a nemzetközi korrupciós lista 178 országából a 146. helyen állt.²⁰⁶ A jemeniek életét az arab tavasz előestéjén gazdasági és politikai szempontból nagyon hasonló, alapvető megélhetési gondok és a politikai döntéshozatalban való részvételért zajló küzdelem jellemezték, mint Tunéziában és Egyiptomban, azzal a különbséggel, hogy egy többéves tárgyalási folya-

²⁰⁵ Yemen, Population, Total; Population ages 0–14, 15–64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com (letöltve 2014. december 10.).

²⁰⁶ Popular Protest in North Africa and the Middle East (II): Yemen between Reform and Revolution, Crisis Group Middle East/North Africa Report N° 102, 2011. március 10., 10.p. http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Yemen/102%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20_II_%20Yemen%20between%20Reform%20and%20Revolution.pdf.

mat zajlott – akadozott – a rezsim és az ellenzék között, melyben a helyi sajátosságok döntő szerepet játszottak.

Az ország történetét az 1990-es egyesülés előtt és után is a szinte állandósult konfliktusok jellemezték, régiók és törzsek között. A konfliktusok törzsi dimenziójával kapcsolatban több forrás is kiemeli, hogy máig erősen él a vérbosszú intézménye, azaz egy-egy politikai konfliktusnak, ha a törzsiségre „lefordítható”, évtizedekre szóló kihatása lehet. Ugyanakkor a törzsi kapcsolatrendszer az arab tavaszig hatalmat gyakorló Ali Abdullah Száleh elnök tömegbázisának egyik legfontosabb eleme volt. Száleh hatalmának másik oszlopa a vallásos köröktől, ezen belül is a zaidita előjáróktól kapott támogatás volt. Száleh erre e két oszlopra építkezve, valamint az arab nacionalista, nasszerista, illetve saját Nemzeti Népi Kongresszus pártjára alapozva 1978-tól sikeresen elnökölte előbb Észak-Jement, majd 1990-től az egyesített Jemeni Köztársaságot. Az 1999-es első közös elnökválasztáson elsőprő győzelmet aratott (96%), de a 2006-ban tartott, első több elnökjelöltet állító választáson is megszerezte a szavatok 77%-át. Száleh erősségének még egy meghatározó eleme volt, „negatív legitimációja”, ami azt jelentette, hogy Szálehnek nem látszott alternatívája.²⁰⁷

Az arab tavaszt megelőzően a Száleh-rezsimnek és az egyesített Jemennek azonban egyre nagyobb kihívásokkal kellett szembenéznie: északon a húshi felkeléssel, délen a szeparatista *Hirák* mozgalommal, míg országosan az ún. JMP-vel, mely több párt koalícióját jelentette, továbbá *al-Káida az Arab-félszigeten* nevű terrrorszervezettel (angol betűszóval AQAP), valamint a különböző, egyre elégedetlenebbé váló törzsi erőkkel.

A húszik az északi régió zaidita lakosságából szerveződött mozgalom a kormány politikai, gazdasági és kulturális diszkriminációjával szemben. Nevüket Huszein Badr-el-Dín al-Húsziról, korábbi parancsnokukról kapták, akit a jemeni hadsereg egy összecsapásban 2004-ben meggyilkolt. A mozgalmat 1992-ben alapították a Szaúd-Arábiával közvetlenül határos Sza'ada tartományban, eredeti neve *al-Sabáb al-Mu'min*, azaz a Hívó Fiatalok volt, mivel a célul kitűzött „zaidita újjáéledést” iskolákban és iskolai táborok szervezésével próbálták elérni.

A déli Hirák mozgalom (*al-Hirák al-dzsanúbi*) gyökerei a két Jemen egyesüléséig, illetve az 1994-es rövid és véres polgárháborúig vezetnek

²⁰⁷ Uo.

vissza, melyben a korábbi Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság vezetői, csalódva az egyesülésben, elszakadási törekvéseket fogalmaztak meg, a gazdasági megkülönböztetés és hátrány, a politikai elnyomás és a nemzeti identitásuk elleni központi fellépés miatt.

Az ún. Közös Találkozó Pártjai (*Ahżáb al-Liká al-Mustarak*, angol betűszóval JMP) nevű koalíciót a 2000-es évek közepén hozta létre öt ellenzéki párt, melyek között a legfontosabb az északi, törzsi kötődésű, iszlamista Iszláh (reform) párt, valamint a kisebb, de a korábbi dél-jemeni vezetők egy részét magában foglaló szekuláris Jemeni Szocialista Párt. A koalíció, mint összetétele is mutatja észak és dél vallásos és szekuláris törésvonalakon átívelő kezdeményezése volt, mely politikai és gazdasági reformokat követelt.

Az *al-Káida az Arab-félszigeten* 2009-ben jött létre az al-Káida jemeni és szaúd-arábiai szárnyából, amikor az utóbbi kiszorult Szaúd-Arábiából. Többnyire – így Jemen területén is – külföldi/nyugati érdekeltségeket támadtak, de Jemenhez fűződik a USS Cole hadihajó elleni merénylet is. Bár az AQAP erejének nagysága, fegyvereseinek száma, illetve képessége kérdéses, a párizsi Charlie Hebdo elleni merénylet utólag az ő nevükhöz kapcsolódott, ami azt mutatja, hogy terrorcselekményeket mindentől függetlenül, akár kis erővel is képesek és készek tervezetten végrehajtani – Jemenen kívül és belül is.

Mindezen politikai – és fegyveres – erők az arab tavaszt megelőzően azonban általában a rendszert meg nem kérdőjelezve, annak keretein belül próbáltak a rezsimmal szót érteni és reformokat kezdeményezni. Mivel az elégedetlenség jól kommunikálható és a társadalom többsége számára is jól látható módon az elnök, de különösen családja körül fogalmazódott meg, a követelések egyrészt a családtagok hatalomból való eltávolítását, a korrupció felszámolását, másrészt választási és alkotmányos reformokat tűztek ki célul. Az alkotmányos vita középpontjában az elnöki hivatal kérdései domináltak, de nemcsak Száleh pártjának, az Általános Népi Kongresszusnak tagjai, hanem az ellenzékéből is sokan támogatták, hogy Száleh 2013 után is hatalomban maradjon. Azonban az öröklés (*taurisz*) – azaz hogy Száleh után legidősebb fia, Ahmed örökölje a hatalmat, aki egyben a Köztársasági Gárda parancsnoka volt – elutasításában mindenki egyetértett. (A hadsereg egységei, különösen az elitalakulatok, Száleh családtagjainak vezetése alatt álltak, és – egyes források szerint – gyakorlatilag mint magánhadseregek működtek.)

Bár általában az arab tavaszos események sorában közvetlen összefüggés nem állapítható meg, Jemen esetében mégis azt mondhatjuk, hogy a tunéziai és egyiptomi történések közvetlenül is befolyásolták a jemeni arab tavasz menetét. A jemeni alkotmányos vita éppen 2011 januárjában érkezett arra a pontra, amikor a hatályos alkotmány által szabott korlát – két, egymást követő hétéves elnöki periódus engedélyezett – egyre élesedő társadalmi vitákat váltott ki. Száleh második elnöki ciklusa 2013-ban járt volna le, és az ennek „orvoslására” felvetett két lehetőség vagy a korlátok teljes eltörlése („remove the clock”), vagy az elnöki ciklus hét évről öt évre csökkentésével egy új kezdet megállapítása Száleh számára volt, azaz újabb két, immár ötéves elnöki ciklust kezddhetett volna meg („reset the clock”). Ebben a helyzetben Ben Ali távozása Tunéziában január 14-én katalizátorként működött Jemenben, és az itt is spontán szerveződő tüntetéseken a jelszó a kezdetektől a rezsim bukását követelte. A tunéziai, majd az egyiptomi események hatása a többi jelszóban is érvényesült: „Ali, csatlakozz a barátodhoz, Ben Alihoz!”, vagy „[Menj] Mubárák után, Ali!”

A jemeni ellenzék az első néhány napban, hétben óvatosan viszonyult a tüntetésekhez, és bár pl. a JMP szervezte a legnagyobb (január 20., 29. és február 3-i) tüntetéseket, ezekhez egyrészt minden hivatalos engedélyt beszereztek, másrészt a reformokra, és nem Száleh eltávolítására helyezték a hangsúlyt, békés átmenetről beszéltek és nem volt meghatározott agenda. Amikor azonban a rezsim és a hadsereg erőszakosan reagált a tüntetésekre, nemcsak az ellenzéki pártok csatlakoztak a tüntetőkhez, hanem Száleh parlamenti pártjának tagjai is egyre nagyobb számban mondtak le. A jelszó immár általánosan „nincs hosszabbítás” lett, az elnöki ciklusokról szóló alkotmányos vitára utalva. A február 3-ára meghirdetett „harag napja” előestéjén Száleh már hiába ígérte meg, hogy 2013-ban nem indul újra az elnökválasztáson, és hogy nem próbálja fiának átadni a hatalmat, ez már kevés volt és későn jött. Az ellenzék ugyan még nyitva hagyta az utat a tárgyalásokra – a civilek és a diákok nagy nemtetszésére –, de egy ötponos tervet adtak át Szálehnek a békés átmenet forgatókönyvéről, melynek része volt az is, hogy Száleh 2011 végén távozik a hatalomból. Pár nappal később azonban, amikor Száleh nemzeti párbeszédet kezdeményezett, meghívását elutasították.

Bár Száleh mögött még így is maradt támogatás, de a politikai erők legbefolyásosabb szegmensei, vagy azoknak egy része látványosan elfordult tőle. A legbefolyásosabb szunnita szalafita vezető, Abdel-Madzsíd al-Zindáni, aki korábban támogatta, Száleh ellen fordult,²⁰⁸ és sokan immár nyíltan arról beszéltek, hogy az egyesült Jemennek Száleh lehetett az utolsó zaidita elnöke. Hiába próbált a törzsi vezetőkkel is tárgyalni, bár nem minden törzsfő fordult vele szembe, a két nagy törzsszövetség, a Hásid és a Bakíl vezetőivel folytatott egyeztetése nem járt sikerrel. A legnagyobb közvetlen fenyegetést a Hásid szövetséget vezető Ahmar törzs (amelyhez Száleh saját klánja is tartozik) vezetője, Szádik és a testvérei – Hamíd, a befolyásos üzletember és Huszein, aki Száleh pártjában is vezető szerepet játszott és parlamenti képviselő volt – jelentik. (Szádik egyben az ellenzéki *Iszláh* párt vezetője is.) Száleh helyzetét tovább bonyolította, hogy távoli unokatestvére, Muhszin al-Ahmar, a hadsereg vezetője, akivel viszonya már évekkel korábban megromlott, bejelentette, hogy a hadsereg megvédi a kormány ellen tüntetőket. Azaz a hadsereg kihátrált a Száleh-rezsim mögül és az egyiptomi mintát kívánta követni.

A sokszereplős patthelyzetben az elmozdulást a Száleh elleni – részben sikeres – merénylet jelentette, melyet június 3-án a palotájában követtek el.²⁰⁹ Bár az Ahmar klán tagadta, hogy része lett volna a támadásban, az elnöki palota elleni merénylet az Ahmar-családdal és szövetségeseivel vívott küzdelemmel párhuzamosan történt. Száleh túlélte a támadást, de gyógykezelésre Szaúd-Arábiába utazott, ahonnan úgy tűnt, nem is fog visszatérni. Az alkotmány értelmében a hatalmat alelnöke, Abd-Rabbuh Manszúr Hádi²¹⁰ vette át, akit – miután Száleh formálisan aláírta a GCC által közvetített megállapodást – a 2012-ben rendezett elnökválasztáson hivatalosan is elnökké választottak. A megállapodás célja

²⁰⁸ Zindáni azt mondta, hogy „Száleh erőszakkal került hatalomba, erőszakkal volt hatalmon, és most erőszakkal lehet csak megszabadulni tőle” – idézi *Popular Protest in North Africa and the Middle East (II): Yemen between Reform and Revolution*, Crisis Group Middle East/North Africa Report N°102, 2011. március 10., http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Yemen/102%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20II_%20Yemen%20between%20Reform%20and%20Revolution.pdf.

²⁰⁹ Yemen: President Saleh injured in attack on palace, BBC, 2011. június 3., <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-13638787>.

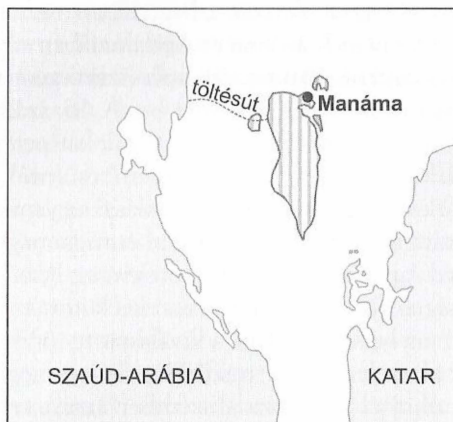
²¹⁰ A korábban tábornoki rangban a hadseregben szolgáló Hádi éveken keresztül töltötte be Száleh mellett – gyakorlatilag láthatatlanul – az alelnöki posztot, ezért sokan kétségbe vonták, vajon képes lesz-e az átmenet irányítására.

az volt, hogy minden politikai erőt – törzseket, iszlamistákat, a hatalom eddigi kiszolgálóit stb. – összehozza és egy hat hónapos tárgyalássorozatban új társadalmi szerződést dolgozzon ki, megszövegezze az új alkotmányt, és szabad parlamenti választásokat tartsanak 2014-ben. Száleh azonban immunitást kapott és megmaradhatott pártja vezetőjének. Száleh később visszatért Jemenbe, sőt megnyitotta saját múzeumát (!) is,²¹¹ azonban a politikai életben nem vesz részt, annak ellenére sem, hogy az ENSZ jemeni különmegbízottja, Dzsamal Ben-Omar szerint semmi akadálya nincs annak, hogy a következő jemeni elnökválasztáson akár ő, akár a fia induljon.

A jemeni arab tavasz, illetve az azt követő politikai átalakulás azonban korántsem zárult le. A kiváltó okok, a társadalom szegénysége, a munkanélküliség továbbra is a mindennapokat meghatározó tényezők. A társadalom összetettsége és a politikai konfliktusok továbbra is fennállnak, miközben az ország szakadásának lehetősége folyamatosan a napirenden van. Hádi elnök mozgás- és cselekvési terét ugyan a 2014-ben a fővárost, Szana'át elfoglaló húsz erők korlátozták, de a 2012-től zajló nemzeti párbeszéd eredményeként 2015 januárjában megszületett a megállapodás az új, föderális Jemenről, melyet négy északi és két déli régió alkot. A megoldás továbbra is magában hordozza a szakadás veszélyét, a jemeni arab tavasz legnagyobb eredménye mégis az a politikai folyamat lehetett, melyben az összetett jemeni társadalom hagyományos – regionális, törzsi, vallási – erői a fegyveres erőszak mellett is képesek és készek voltak politikai megoldást keresni.

²¹¹ Az Ali Abdullah Száleh Múzeumot az elnökről elnevezett Száleh mecsethez tartozó épületszárnyban helyezték el és nyitották meg 2013-ban. Ali Abdullah Saleh Museum, Transterra Media, 2013. március 2., <https://transterramedia.com/collections/833>.

BAHREIN

Az arab világ és az „arab tavaszos” országok között mind területét (760 km²), mind népességét tekintve (1,3 millió) a legkisebb állam. Egy nagyobb és több kisebb szigetből áll, melyet a szárazfölddel – és Szaúd-Arábiával – egy ún. töltésút (causeway)²¹² köt össze. A lakosság nagy többsége (70%-a), de a bahreiniek több mint 99%-a muszlim; 55%-a bevándorló vendégmunkás, akik nem rendelkeznek állampolgársággal, többnyire különböző ázsiai országokból érkeztek és azokat a munkákat látják el, melyeket a helyiek nem vállalnak. Többnyire az iparban és a szolgáltató szektorban dolgoznak, de ők a bahreini arab háztartások kiszolgálói is. A lakosság átlagéletkora az arab átlagnál magasabb, 31,6 év; a 15 év alattiak aránya 19,7%, míg a 65 év felettieké 2,7%. A lakosság túlnyomórésze, mintegy 89%-a letelepedett életmódot folytat, városokban él.²¹³

²¹² A (szaúdi) Fahd királyról elnevezett mintegy 25 km hosszúságú töltésutat 1986-ban nyitották meg és ez köti össze Szaúd-Arábiát Bahrein legnagyobb szigetével. Naponta mintegy 40 000 ember használja. 2014 szeptemberében jelentették be, hogy hamarosan megépül a Hamad királyról elnevezett töltésút is.

²¹³ Lásd <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ba.html>.

Bahrein a Perzsa-öböl arab partján fekszik és a hat arab állam alkotta Öböl-menti Együttműködési Tanács egyik tagja.²¹⁴ Az Arab-félsziget belső területeinek életét előbb a sivatagos környezettel is összefüggésben kialakuló és fennmaradó törzsiség, a nyugati parton húzódó kereskedelmi útvonal, illetve az Öböl partján a tengeri kereskedelem és gyöngyhalászat határozta meg. A 7. században hódítani induló iszlám kalifátus központjai a félszigeten kívül, Damaszkuszban, Bagdadban, Isztambulban – a kisebb dinasztiák központjai Kairóban és Andalúziában stb. – jöttek létre. Így a félsziget lakosságának állammá/államba szervezése a világ többi részéhez képest nagyon későn következett be. A 16. században az Öböl partján India felé kikötőket létrehozó portugálokat perzsa segítséggel a britek szorították ki, akiknek azzal kellett szembesülniük, a helyi törzsek laza szerveződése és folyamatos háborúskodásai ugyanúgy fenyegetik a brit érdekeket, mint a kalózkodás és a többi európai nagyhatalom keleti (India, Kína, majd Japán felé irányuló) törekvései. A brit birodalom az Öböl-menti stratégiai pontokat helyi törzsekkel kötött szerződésekkel kívánta biztosítani, melyek keretében a kiválasztott törzsek biztosítottak egy-egy területet a britek számára, miközben a brit támogatás az elsőséget biztosította számukra a többi törzzsel szemben azon a területen.²¹⁵

A többi arab Öböl-menti monarchiához hasonlóan, a jelenlegi uralkodócsalád, a Khalifák is a Nedzsd-sivatagból vándoroltak be és telepedtek le az Öböl mentén a 18. században, így szinte közhely, hogy az Arab-félsziget uralkodói és lakossága egy nagy családot alkotnak és politikai vitáik, konfliktusaik is mindössze „egy családon belüli nézeteltérésnek” tekinthetők.²¹⁶ A Khalifa-család (Al Khalifa) 1783-tól tartja ellenőrzése alatt a mai Bahrein területét, melyet a mai Katar felől érkezve a perzsa Kadzsar-dinasztiától hódítottak el. Az Öböl-menti uralkodócsaládok nedzsi eredetében az is tükröződik, hogy az Arab-félsziget régi nagy törzsei a történelmi és az idealizált sivatagi arabság hordozói, így egyfajta nemességgént jelennek meg, azaz a legitimáció alapja az idealizált arab

²¹⁴ Bővebben lásd Az arab világ kivételessége című fejezetet.

²¹⁵ Bővebben lásd Szalai Máté: Az Öböl-menti politikai rendszerek legfontosabb jellemzői és kihívásai a XXI. század elején. *MKI Tanulmányok*, 2013/10, http://kki.gov.hu/download/3/89/b0000/Tanulmányok_2013_10_Az_%C3%96b%C3%B6l_menti_politikai_r_.pdf.

²¹⁶ Mohammed bin Abdullah Al-Rumaihi, a katari külügyminisztérium államtitkárának a Magyar Külügyi Intézetbe tett látogatásán hangzott el, 2014. február 25-én.

múlt és az arabság sivatagi erényei. Azaz bár maga az állam egy törzsi alapú „királyságban” jelent meg, de mint az arab monarchiáknál általában, az uralkodócsalád Bahreinben is rendelkezik vallásos legitimációval (is): nevük, a Khalífa, Mohamed próféta választott utódjaira utal és a (ki)választott vezető képét sugallja.

A britek által létrehozott bilaterális szerződések rendszere, mely később multilaterális megállapodásokkal is kiegészült,²¹⁷ tekinthető az Öböl arab partján az államiság kezdetének. Ezek a szerződések nemzetközi jogi értelemben kijelölték a monarchiák területét, de egyben szét is tagolták a partszakaszt, így megakadályozva, hogy más külső hatalom akár az Öbölben, akár annak a partján megvesse a lábát.²¹⁸ A bahreini uralkodók 1861-ben kötötték meg első megállapodásukat a brit birodalommal, ami megalapozta máig tartó hatalmukat. A Khalífa család számára ez a megállapodás nemcsak a hatalmat biztosította, hanem itteni letelepedésének véglegességét is. Bahreint a brit csapatok csak 1971-ben hagyták el. Irán ugyan történelmi alapon igényt támasztott Bahreinre, azonban az ENSZ megrendelésére végzett felmérés azt mutatta, hogy a bahreini lakosság nagy többsége független akart maradni, így az ENSZ BT 278-as határozatával²¹⁹ összhangban Irán az igényét visszavonta.

Az Öböl arab államai közül Bahrein viszonylag liberális normáival és a politikai ellenzékiesség hosszú hagyományával emelkedik ki, mely a brit időszakig nyúlik vissza. Különös jellemzője, hogy annak ellenére, hogy a lakosság vallási hovatartozás szerint mindig megoszlott az iszlám szunnita és siita ágát követők között, az ellenzéki politizálást nem a vallási hovatartozás határozta meg, hanem alapvetően a politikai döntéshozatalban való részvétel igénye és követelése. Azt mondhatjuk, hogy a bah-

²¹⁷ Érdekes párhuzam, hogy az Öböl-beli arab monarchiák, sejkségek biztonságukról ma is kétoldalú megállapodások keretében gondoskodnak. Bár az 1991-es iraki–kuvaiti Öböl-háború után felmerült egy regionális biztonsági struktúra felállításának gondolata – a GCC államai mellett Egyiptom és Szíria részvételével, illetve később Iránnal is folytak tárgyalások –, végül mindegyik arab állam az Egyesült Államokkal (illetve néhányan Nagy-Britanniával, sőt Franciaországgal is) kötött kétoldalú védelmi megállapodásokat.

²¹⁸ Bővebben lásd Szalai Máté: Az Öböl-menti politikai rendszerek legfontosabb jellemzői és kihívásai a XXI. század elején. *MKI Tanulmányok*, 2013/10, http://kki.gov.hu/download/3/89/b0000/Tanulmanyok_2013_10_Az_%C3%96b%C3%B6l_menti_politikai_r_.pdf.

²¹⁹ Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 278. számú határozata Bahrein függetlenségéről (1970. május 11.).

reini belpolitika központi kérdése 1971-től, a brit csapatok kivonásától kezdve az volt, hogy az uralkodó és az uralkodócsalád enged-e – és ha igen, milyen formában – beleszólást az ország irányításába.

1973-ban részben az uralkodó legitimitációjának megerősítésére, részben az ellenzéki nyomásnak engedve kihirdette az alkotmányt és egy részben választott képviselőkkel álló, korlátozott törvényhozó jogkörrel rendelkező parlament alakult. A tovább folytatódó tüntetések és sztrájkok megfékezésére hozott Állambiztonsági törvény (1975) azonban mindkettőt elsöpörte, a parlamentet feloszlatták, az alkotmányt felfüggesztették. A továbbiakban a király által kinevezett kormányok irányították az országot, melyek legitimitását az ellenzéki csoportosulások folyamatosan megkérdőjelezték.

A király – a jelenlegi uralkodó, Hamad bin Ísza Ál Khalífa – 1999-ben örökölte a hatalmat apjától, és először emírként, majd 2002-től királyként vezeti az országot. Hamad a helyzet orvoslására általános amnesztiát hirdetett, eltörölte az Állambiztonsági törvényt és az állambiztonsági bíróságokat, és demokratikus reformokat ígért. A reformígéreteket tartalmazó Bahreini Nemzeti Cselekvés Chartája a felfüggesztett alkotmány bizonyos elemeit és egy kétkamarás parlamentet (választott alsóház, kinevezett „felsőházi” tanács²²⁰) vetített előre. A Chartát a 2001. február 14-én tartott népszavazás elsőprő többséggel (több mint 98%-kal) hagyta jóvá. Az ígérek végrehajtása felemásra sikeredett, mert a király ugyan 2002-ben új alkotmányt hirdetett ki, de ezt egyoldalúan, az ellenzék bevonása nélkül tette. Az új alkotmány alapján parlamenti választásokra került sor, melyben – a képviselőházban – a legtöbb mandátumot (17-et) a mérsékelt síita csoportosulás,²²¹ a *Vifák* (megegyezés, egyetértés, egység) szerezte. Mellette két szunnita szervezet, a szalafita *Aszala* (*al-Tarbija al-Iszlámijja*, azaz Iszlám Nevelés) és a Muszlim Testvérek helyi csoportja, az *al-Minbár al-Iszlámi* (iszlám szószék), valamint egy független képviselőkkel álló blokk, a *Musztakbal* (Jövő) alkotta a képviselőházat. Parlamenten kívüli, de hivatalosan elismert csoportot képeztek a

²²⁰ Az alsóház vagy képviselőház 40 választott képviselőből áll. Szintén 40 tagot számlál az uralkodó által kinevezett felsőház vagy súra tanács.

²²¹ Hivatalosan Bahreinben nincsenek pártok, helyettük „politikai társaságok” vannak, melyek gyakorlatilag politikai pártként működnek.

2002-ben külföldről hazatérők *Va'ad* (ígéret) Nemzeti Demokratikus Cselekvés Társasága néven.²²²

Azonban az egyoldalú döntéshozatal, az ígért konzultációk elmaradása újabb tüntetéssorozathoz vezetett. A kibontakozó alkotmányos válság 2004-től szektárius jegyeket kezdett mutatni, amennyiben az ellenzék mérsékelt vezető ereje mellett radikálisabb elemek is megjelentek. Az ellenzéki csoportok között nemcsak a lakosság számarányánál fogva voltak jelen nagyobb arányban a síiták, hanem mert a követelt reformok az ő, meglehetősen diszkriminált helyzetüket változtatnák meg nagyobb mértékben. A bahreini síiták meggyőződése szerint a kormány szándékosan diszkriminálja őket a mindennapi élet számos területén. A parlamenti választási körzeteket úgy jelölték ki, hogy bár a szunniták országosan kisebbségben vannak, minél több parlamenti körzetben többségbe kerüljenek. Pl. a 2010-es parlamenti választásokon a 40 tagú képviselőházba 22 szunnita és 18 síita képviselő került be.²²³ Egy másik gyakran hangoztatott sérelem, hogy a kormány megpróbálja megváltoztatni a lakosság összetételét, amikor állampolgárságot ad kívülről betelepített szunnitáknak és családjaiknak. A helyzet megítélését tovább rontja az a tény, hogy elsősorban a biztonsági erökhöz főleg Pakisztánból, illetve a tisztikarhoz Jordániából, Szíriából és Jemenből „importált” szunniták és családjaik kaptak bahreini állampolgárságot, akik viszont a többségében síita tüntetőkkel szemben brutálisan léptek fel – ezáltal még inkább vallási, szektárius ellentétte fokozva a rezsim és az ellenzék küzdelmét. Ezzel szorosan összekapcsolódik a diszkrimináció harmadik területe, nevezetesen a síiták elől az állami hivatalok elzárása vagy elérhetőségük akadályozása. Különösen szembetűnő, hogy a biztonsági erökből az 1979-es iráni iszlám forradalom óta szisztematikusan eltávolították a síitákat. De az állami hivatalok mellett a gazdaságban is látványosan kimutatható a síiták hátrányos helyzete – a munkanélküliség körükben nagyjából a kétszerese a bahreini átlagnak –, annak ellenére, hogy Bahreinben is van néhány nagyon gazdag síita család.²²⁴

²²² US embassy cables: Guide to Bahrain's politics. The Guardian, 2011. február 15., <http://www.theguardian.com/world/us-embassy-cables-documents/168471>.

²²³ North Popular Protests in Africa and the Middle East (III): The Bahrain Revolt, Crisis Group Middle East North Africa Report No. 105, 2011. április 6., 4–5. p., <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Bahrain/105-%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20-III-The%20Bahrain%20Revolt.pdf>.

²²⁴ Uo.

Bahrein lakossága – a térség többi országához hasonlóan – az elmúlt évtizedekben nagy ütemben növekedett. 1960-ban még mindössze két-százezer, míg 2013-ban 1,3 millió lakossal rendelkezett, ami ugyan abszolút értékben nem túl magas szám, azonban a növekedés az elmúlt ötven évben hat és félszeres, ami kiugróan magas. A születéskor várható élettartam ma 76,4 év, szemben az 1960-as évekkel, amikor ugyanez 60 év körül volt. Míg az 1960-as években a teljes termékenységi mutató 7 volt, 2011-ben egy nő átlagosan már csak 2,12 gyermeknek adott életet. Ennek részeként a tinédzserkorban (15–19) szült gyermekek száma az 1998-ban mért – ezer főre jutó – 21-gyel szemben 2012-ben 13,96 volt. Ezek a mutatók lényegesen alacsonyabbak, mint az arab országokban szokásosak, és rohamosan csökkennek. Ez jól látszik a bahreini társadalom korfájában is: míg a 0–14 éves korosztály társadalmon belüli aránya a hatvanas években 50% körül mozgott, 2012-ben „mindössze” 20,16% volt. Ezzel ellentétesen a 65 év felettiek aránya az 1970-től folyamatosan 2-3% között fluktuál.²²⁵ A munkaképes korosztály (15–64 év közöttiek) aránya a hatvanas években mért 50%-ról 2012-re 77,72%-ra nőtt. Bahreinben a városi lakosság aránya évtizedek óta 88% körül van, arányaiban nem nagyon változik, aminek az is az oka, hogy a városi lakosság növekedési üteme alig magasabb (7,6%), mint a vidéki lakosságé (7,2%).

A bahreini társadalom, kis lélekszáma mellett, nagyon összetett, számos különböző rétegből és csoportból áll. A társadalmi hierarchia csúcán a Khalífa család áll és a vele szövetséges szunnita törzsek állnak. Őket követi a többi arab törzs, majd azok a szunnita és arab eredetű családok, melyek az Öböl iráni partvidékéről települtek be az elmúlt száz évben. A társadalom alsó, legnépesebb rétegét, a helyi lakosság mintegy 70%-át a siíta arabok és – kisebb mértékben – a perzsák teszik ki.²²⁶ Az erősen hierarchikus társadalommal együtt élő és azt kiszolgáló vendégmunkások az összesített, mintegy 1,3 milliós lakosságnak 55%-át teszik ki, de a munkaerőpiacon jelenlétük ennél jóval magasabb. (Arányuk az elmúlt évtizedekben folyamatosan emelkedett, 1991-ben 36%, 1981-

²²⁵ Bahrain, Population, Total; Population ages 0–14, 15–64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com (letöltve 2014. december 10.).

²²⁶ Bahrain's Sectarian Challenge, Middle East Report No. 40., International Crisis Group, 2005. május 6., <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>.

ben mindössze 31% volt.²²⁷) Bahrein belpolitikai kihívásai tehát a társadalom összetettségéből erednek. Egyrészt az uralkodó szunnita kisebbség és a siíta többség konfliktusaiból, másrészt a bahreinek és a folyamatosan növekvő számú vendégmunkások közötti megkülönböztetésből. A siíta többség ellensúlyozására a bahreini vezetés az elmúlt években a biztonsági erők létszámának növelésére ázsiai szunnita – elsősorban pakisztáni – muszlimokat hozott be, akiknek (beleértve családjaikat is) állampolgárságot adtak. (Bár a siíta ellenzéki retorikában a lakosság összetételének ily módon történő megváltoztatása kiemelt téma, egyelőre nem világos, hogy ez pontosan mekkora változást jelent.) Ugyanakkor a vendégmunkások körülményei miatt számtalan kritika érte és éri Bahreint is.

Bár a bahreini siítákkal kapcsolatban szinte automatikusan adódik a felvetés, hogy a szomszédos Iránnal szimpatizálnának, sőt, hogy a tüntetéseket Irán szítaná és támogatná, történeti és esetleges kulturális iráni kötődésük azonban nem jelenti azt, hogy az iráni *velájat-e fakíh* modell²²⁸ visszhangra találna körükben. Ráadásul, a bahreini siíták megoszlanak abban a tekintetben, hogy ki melyik nagyajátollah követője, kinek az értelmezéseit fogadja el és kinek az az alapítványába fizeti be a *zakátot*.²²⁹ Bahreinben ugyanúgy vannak követői az iraki Nedzsefben élő Ali Szisztáninak vagy a libanoni Mohamed Hoszejn Fadlallahnak, mint Ali Khameneinek.²³⁰

²²⁷ Uo.

²²⁸ Az Iráni Iszlám Köztársaság 1979 óta gyakorolt állami berendezkedésének alapja a Khomeini ajatollah által kidolgozott iszlám kormányzás, a siíta iszlámban gyökerező „a vallástudós irányítása” koncepció. Bővebben lásd pl. N. Rózsa Erzsébet: *Evolúció vagy revolúció az Iráni Iszlám Köztársaság külpolitikájában*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Budapest, 2005, Teleki László Alapítvány, 111–145. p.

²²⁹ A siíta hívó gyakorlatilag szabadon választhat a siíta „klérus” értelmezésre jogosult képviselői közül, hogy melyik tanításait és véleményét fogadja el és követi. Ali Khameneire, az iráni Legfőbb Vezetőre azonban a legtöbbben mint politikai személyiségre tekintenek, még akkor is ha minden szükséges vallási „jogosítvánnyal” rendelkezik. Ráadásul a siíta ajatollahok közötti választásban is érvényre jut egyfajta „nemzeti” szemlélet, amennyiben az arab siíták nagy része Szisztánit választja, annak ellenére, hogy mint a neve is mutatja, iráni származású, iraki állampolgársága nincs, azonban évtizedek óta az egyik iraki szent helyen, Nedzsefben tanít. A libanoni siíták előljárója Mohamed Hoszejn Fadlallah, míg Iránban több nagyajátollah is él. Viszont az iráni siíták egy része is Szisztánit követi.

²³⁰ Bahrain's Sectarian Challenge, Middle East Report No. 40., International Crisis Group, 2005. május 6., <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>.

Az arab tavasz előestéjén a bahreini társadalom politikai megosztottsága egyre látványosabban nyilvánult meg. A rezsim – regisztrált ellenzék – nem regisztrált ellenzék hármasság, „hagyományos” osztatán belül repedések jelentek meg, miközben az erősödő szunnita–siíta másság tovább árnyalta a képet. A rezsimen belül ismét előtérbe került a trónörökös, Szalmán bin Hamad Ál Khalifa által képviselt „reformer” irányzat és a miniszterelnök, Khalifa bin Szalmán Ál Khalifa, a király nagybátyja által képviselt konzervatív irányzat összecsapása.²³¹ A trónörökös a mérsékelt siíta ellenzékkel (*Vifák*) tárgyalva próbált kompromisszumot elérni a politikai reformok kérdésében, a király támogatásával. Ugyanakkor a *Vifák* „sikertelenségét” és kompromisszumkészségét sokan kritizálták, különösen a nem regisztrált kisebb csoportosulások oldaláról, melyek egyre radikálisabb nézeteket fogalmaztak meg. Bár a trónörökös és a *Vifák* tárgyalásai az utolsó pillanatig tartottak, megegyezés nem született. Mindeközben a szunnita ellenzéki csoportok inkább bizonyos korlátozott politikai jogokat követeltek, de a siíta többségtől észlelt fenyegetés miatt inkább a rezsim vezetőihez igazodtak és általában hűek voltak a királyi családhoz.

A belső feszültségek kezelését megnehezítette az a külső környezet, melynek kihívásai szorosan kapcsolódtak a bahreini helyzethez. Egyfelől a bahreini társadalom mintegy leképezte az Öböl térségének szunnita–siíta megosztottságát, ami az utóbbi években egyre intenzívebb szaúdi–iráni hidegháború egyik jól látható elemévé vált.²³² Másfelől, részben ennek következményeként, Szaúd-Arábia nyilvánvalóvá tette, hogy nem támogatja a siíták jogainak semmiféle rendezését, attól tartva, hogy bármilyen kis mértékű demokratizálódás a siíta többség okán Irán pozíciójának erősödéséhez vezetne, ezért a konzervatív miniszterelnököt támogatta. Harmadrészt Bahrein az Egyesült Államok számára is kiemelt fontossággal bírt, hiszen itt állomásozik az Ötödik Flotta, melynek feladata a Perzsa-öböl biztonságának ellenőrzése. Ebben a kívül-belül igen összetett és törekeny helyzetben került sor a bahreini „harag napjára”.

²³¹ 2008-ban a trónörökös és a miniszterelnök már egyszer összecsaptak a gazdasági reform kérdésében, és akkor úgy tűnt, hogy a trónörökösnek sikerült a miniszterelnök hatalmát korlátoznia.

²³² Bár a szunnita–siíta különbség a szaúdi–iráni hidegháború sui generis jellemzője, mégis úgy véljük, hogy ebben az ellentétben a birodalmi jegyek, és nem a vallási különbségek a konfliktus meghatározói.

Az arab tavasz Bahreinben nagyon rövid ideig, még utóhatásaival együtt is mindössze néhány hónapig tartott. Maguk, a forradalom helyett ebben az esetben inkább csak felkelésként aposztrofált események 2011. február 14-től március 14-ig tartottak. Az ellenzék a „harag napjául” február 14-ét jelölte meg, azt a napot, melyen a rezsim a király által 2001-ben népszavazásra bocsátott Bahreini Nemzeti Cselekvési Charta tízéves évfordulóját készítte megünnepelni. A fiatalok által a Twitteren és Facebookon (is) szervezett tüntetéseken – legalábbis kezdetben – minden ellenzéki csoport részt vett, először politikai és demokratikus reformokat követelve. A biztonsági erők azonban váratlan erőszakkal és brutalitással reagáltak és támadtak a tüntetőkre, ami egyrészt mindenkit meglepett és sokakat ez készítetett ezek után sokkal radikálisabb követelések megfogalmazására. A *Vifák* parlamenti képviselői lemondtak, a független síita képviselőkkel és a Súra Tanács síita tagjaival együtt. Miközben a legális politikai csoportosulások koalícióba tömörültek és a rezsimmel való további tárgyalásokat kezdeményeztek, a nem engedélyezett csoportok és a fiatalok a tárgyalások lehetőségét is visszaautasították. Úgy tűnt, hogy az ellenzéki politikai tér engedélyezett és nem engedélyezett, de létező „pártokra” osztásán alapuló politizálást meghaladta az idő.

Másrészt nyilvánvalóvá vált, hogy az uralkodócsaládon belüli hatalmi harcban a miniszterelnök kerekedett felül, az ellenzékkel folytatott tárgyalásoknak bizonytalan időre vége szakadt. Ugyanakkor a hadsereg fegyveres beavatkozása azt is jelentette, hogy más arab tavaszos országoktól eltérően, Bahreinben a hadsereg nem maradhat semleges, nem lehet hű egyszerre az államhoz és a néphez. (Ebben természetesen szerepe volt annak is, hogy a bahreini hadsereg elsősorban nem „a nép fiaiból” állt, hanem külföldiekből, akiket a bahreiniak zsoldosoknak tartottak.) A jelszó Manamában a Gyöngy téren is hamarosan a már Tuniszból és Egyiptomból ismert „*A nép a rezsim bukását akarja!*” lett, ami ebben az esetben elsősorban a miniszterelnöknek, a király nagybátyjának a bukását jelentette volna (azaz itt ő lett volna az a vezető, akinek távoznia kell). Ugyanakkor a kezdeti alkotmányos monarchia-követeléseket felváltó demokratikus köztársaság-követelések egyenesen magát a királyt és az uralkodócsaládot fenyegették, azaz a család egysége a túlélés záloga lett. Egyes elemzők emellett abban, hogy a trónörökösnek kellett meghátrál-

nia, a miniszterelnök mögött olyan erős szaúdi befolyást látnak, mely hivatalból való eltávolítását lehetetlenné tette.²³³

A szaúdi megfontolásokat elsősorban a síitáktól és az iráni előretöréstől való félelem diktálta, de szerepet játszott bennük a szaúdi igény is, hogy a közvetlen szomszédságban más befolyás ne érvényesülhessen. Szaúd-Arábia befolyásának Bahreinben azonban gazdasági alapjai is vannak, mert a bahreini gazdaság elsősorban a szaúditól függ. A Bahreint a szárazföldhöz kapcsoló töltésút az áruszállítás és a munkaerőmozgás ütüzője, de a két ország közösen termeli ki az offshore Abú Szafá olajmezőt, illetve a bahreini olajfinomítókat Szaúd-Arábia látja el olcsó, a piaci árnál olcsóbb olajjal is. Mindezek az érdekek megjelentek akkor, amikor a rezsim és a hozzá kapcsolódó média a bahreini felkelést határozottan és kizárólag síita megmozdulásnak állította be, és mögötته iráni támogatásra hivatkozott. Ugyanakkor számos forrás azt mutatja, hogy a bahreini arab tavasz nem kapott különösebb támogatást Irántól, az esetleges retorikán túlmenően.

Az események kimenetelét alapvetően két tényező határozta meg: a tüntetők megindulása a királyi palota ellen, valamint az Öböl-menti Együttműködési Tanács (GCC) égisze alatt bevonuló fegyveres erők. 2011. március 11-én a nem regisztrált ellenzéki csoportok koalíciója és a tüntető, lassan külön politikai tényezővé szerveződő fiatalok megindultak a királyi palota felé, miközben az egyik csoport vezetője a rezsim távozását követelte. Ez a radikális lépés egyrészt sokkolta az engedélyezett ellenzéki csoportokat, melyek még mindig hittek a tárgyalásos rendezés és a reformok lehetőségében,²³⁴ másrészt igazolni látszottak a rezsim konzervatív elemeinek, beleértve a miniszterelnököt, félelmét és meggyőződését, hogy a felkelők igazi szándéka a síita hatalomátvétel. A királyi palota ellen vonulás tulajdonképpen a radikális ellenzék hibás számításán alapult, mely úgy értékelte, hogy a rezsim megbukik – nem mérték fel azonban helyesen Szaúd-Arábia félelmét az esetleges iráni beavatko-

²³³ North Popular Protests in Africa and the Middle East (III): The Bahrain Revolt, Crisis Group Middle East North Africa Report No. 105, 2011. április 6., <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Bahrain/105-%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20-III-The%20Bahrain%20Revolt.pdf>.

²³⁴ A *Vifak* vezetője még két nappal a „harag napja” előtt is arról próbálta meggyőzni a trónörököst, hogy Ben Ali és Mubárak sorsa elkerülhető, ha előrehozott választásokat tartanak és egy választott miniszterelnök veszi át az irányítást.

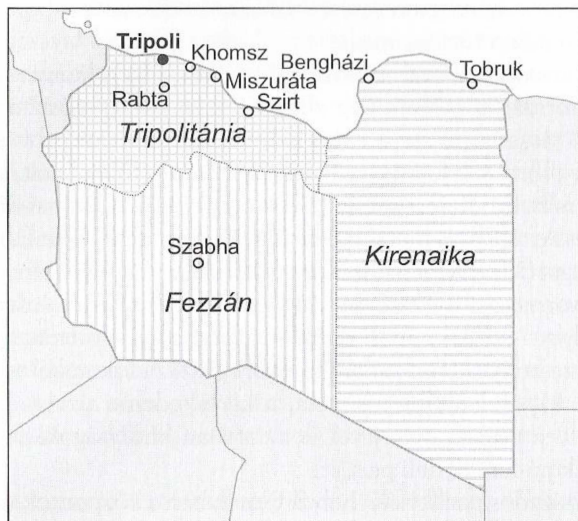
zástól. Ez a szunnita lakosságot a királyi család mellé állította, és elegendő felhatalmazásnak bizonyult ahhoz, hogy március 14-én a GCC csapatai bevonuljanak Bahreinbe.²³⁵ A szaúdi hivatalos közlemény szerint a GCC-hez kérés érkezett Bahreimből, hogy a hat állam által közösen fenntartott ún. Peninsula Shield Force (Félszigeti Pajzs Erő) csapatai segítsenek a rendet helyreállítani. Ennek a műveletnek a keretében ezer szaúdi katona és ötszáz Egyesült Arab Emírátságok-beli rendőr érkezett Bahreinbe. Március 15-én a király szükségállapotot rendelt el és ezzel, illetve a leszámolásokkal véget ért a bahreini arab tavasz. Mivel a király a szükségállapotot június 1-jén visszavonta és a katonákat visszarendelték az utcákról, úgy tűnhetett, hogy a június 9-én meghirdetett „nemzeti párbeszéd” egyfajta visszatérés a korábbi politizáláshoz a rezsim és az ellenzék között. A „nemzeti párbeszéd” kezdeményezése azonban egyrészt egy felülről lefelé irányuló mechanizmust jelentett, melyet a kormány szervezett, a résztvevők mindössze javaslattevői joggal rendelkeztek, és a király utasította a kormányt a végrehajtásra. A párbeszédben száz politikai csoport 280 képviselője vett részt, de mindössze 10%-ot tett ki az ellenzéki képviselők aránya. Ráadásul az ellenzéki csoportok legtöbb vezetője börtönben volt, így az is kérdéses volt, hogy minden szervezet részt vesz-e egyáltalán. A „nemzeti párbeszédnek” előre meghatározott programja és résztvevői listája volt, és gyakorlatilag mindent a rezsim vezetői döntöttek el. A továbbiakban tüntetések és párbeszéd-kezdeményezések követték egymást.

Bahrein számára az arab tavasz annak ellenére is nagy károkat okozott, hogy a tüntetéseket sikerült leverni. Mivel a síiták sérelmeinek látványos és velük egyetértésben végrehajtandó orvoslása nem történt meg, a feszültségek változatlanul jelen vannak. Ugyanakkor, a 2011-es események hatására a korábban kevésbé szervezett szunnita csoportok egységes politikai erővé álltak össze, mely az egyetlen olyan csoportosulás maradt, melyet a rezsim nem támad. Gazdaságilag Bahrein nagyon megsemmisítette a történeteket, amennyiben a hosszú évek alatt kialakított biztonságos pénzügyi és üzleti környezet imázsa erőteljesen megrepedezett. Tekintettel arra, hogy a bahreini GDP több mint negyede a bankszektorból származik, az elbizonytalanodás komoly veszteségeket jelent.

²³⁵ GCC troops dispatched to Bahrain to maintain order. Al-Arabiyya News, 2011. március 14., <http://www.alarabiya.net/articles/2011/03/14/141445.html>.

Az Egyesült Államok reakciója a bahreini arab tavaszra meglehetősen visszafogott volt, egyrészt a már említett stratégiai érdekek (Ötödik Flotta stb.), másrészt amiatt, hogy míg az arab tavasz más helyszínein az Egyesült Államok a felkelők mellett állt ki, még ha – mint pl. Mubárak esetében késlekedve is –, Bahreinben saját érdekei miatt, melyekben szerepet játszottak a szaúdi érdekek is, az uralkodót és a rezsimet kellett támogatnia. Így azután bizonyos kritikai észrevételek megfogalmazásán, valamint a mérsékelt ellenzékkal folytatott tárgyalások és a reformok támogatásán túl nem állt a tüntetők mellé. Mivel a GCC erők bevonulása Bahreinbe gyakorlatilag egybeesett az ENSZ Biztonsági Tanácsában a Líbia ellen hozott 1973-as határozattal, mely a fegyveres beavatkozás alapja volt, sokan úgy vélték, hogy a bahreini tüntetőket a (nyugati) világ cserbenhagyta.

LÍBIA

Líbia az észak-afrikai arab sáv területileg egyik legnagyobb, lakosságának létszámát tekintve a legkisebb állama, a maga közel kétmillió négyzetkilométerével és mintegy hatmillió lakosával. Az ország etnikailag is, vallásilag is gyakorlatilag homogén: a lakosság 97%-a arab és arabizált berber és a szunnita iszlám málíkita iskolájának²³⁶ követője. A kereszténység soha nem tudott gyökeret ereszteni, a kis zsidó közösség az 1967-es háborút követően eltűnt, kivándorolt.²³⁷ A líbiai lakosság nagyon fiatal,

²³⁶ A málíkita jogi iskola, mely nevét Málík ibn Anaszról kapta, egy az iszlám négy jogi iskolája közül. Egyiptom területét kivéve, az afrikai kontinens muszlim területein terjedt el.

²³⁷ Zsidó közösségek már az ókorban is éltek a mai Líbia területén. 1948-ban számuk 38 000 fő volt, de 2002-ben a líbiai zsidó közösség utolsó, még Líbiában maradt tagja is meghalt, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/anti-semitism/libyajews.html>.

az átlagéletkor 27,5 év. (A 15 év alattiak aránya 26,9%, a 65 év fölöttieké 3,9%.)²³⁸

Líbia viszonylag új állam, mely – egy ENSZ-határozat alapján – 1951. december 24-én jött létre és deklarálta függetlenségét Líbiai Egyesült Királyság néven.²³⁹ Korábban ugyan az olasz gyarmatosítás egy egységbe foglalta ezt a területet (vagy ennek nagy részét), de a formális határkijelölés és az államiság megteremtése csak a második világháborút követő rendezés keretében történt meg.

A líbiai társadalom, arab mértékkel mérve is, igen konzervatív, ami egyrészt az ország történelmileg elfoglalt szerepével, másrészt az egymást átfedő társadalmi struktúrákkal és hagyományokkal függ össze. A mai Líbia a történelem folyamán egyfajta „senki földje” volt, különböző politikai és kulturális egységek, régiók periferiáján: a Római Birodalom Cyrenaica és Africa provinciáinak területén,²⁴⁰ az arab Kelet (Masrek) és az arab Nyugat (Maghreb) határán, az Oszmán-török Birodalom nyugati végein, a gyarmatosító Franciaország és Nagy-Britannia érdekszférája között, melyet – talán éppen ezért – Olaszország gyarmatosíthatott. Délen messze benyúlik a Szaharába, mely évszázadokon keresztül a fekete-afrikai kapcsolatot biztosította, a kereskedelmi útvonalakon keresztül, melyek Afrika belsejével és az afrikai királyságokkal kötötték össze a Földközi-tenger déli partját.

Ez az évszázados periferiális helyzet, melyben a központok változtak, de a periféria elhelyezkedése, jelentősége változatlanul csekély maradt, azzal is együtt járt, hogy mindazokat a hagyományokat átvette és beépítette, melyeket a birodalmak, regionális szerveződések a határaik felé sugároztak. Így a mai líbiai társadalom egyszerre képes felmutatni az ókori Mediterráneum „polis” kultúráját, az oszmán-török – viszonylag felületes – hagyományokat, az arab-berber örökség sivatagi mentalitását és nomád hagyományait, valamint a szubszaharai, afrikai hatásokat, melyek a transzszaharai kereskedelmi utakon – kereskedők és a karaváno-

²³⁸ www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ly.html.

²³⁹ Az ENSZ Közgyűlésének 289. (1949. november 24.) számú határozata a korábbi olasz gyarmatok helyzetével kapcsolatban javasolta, hogy a Kirenaikát, Tripolitániát és Fezzánt magába foglaló Líbia független szuverén államként 1952. január 1. előtt alakuljon meg, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/051/08/IMG/NR005108.pdf?OpenElement>.

²⁴⁰ A mai Líbia, a Római Birodalom Africa provinciájából származott Septimius Severus római katonacászára (Kr. e. 193–211).

kat kísérő zsoldosok közvetítésével – jutottak el a tengerparti sávba és az oázisokba.

Az arab világ más észak-afrikai részeihez hasonlóan, a líbiai társadalomnak is alapvetően két nagy kihívással kellett és kell szembenéznie: a modernizációval és a globalizációval. A modernizáció, mint a többi esetben is – de különösen az európai gyarmatosításnak kitett országokban – az európai típusú modernizációt, illetve az annak táptalaján és/vagy annak tagadásával létrejött arab, és speciálisan líbiai, fejlődési modelleket jelenti. Az első ilyen hatás, mely Libiát érte, az 1911-ben kezdődő olasz gyarmatosítás volt, mely alapvetően a terület elfoglalásról szólt, a Római Birodalomra történő hivatkozással. A kor gyarmatosítási gyakorlatának megfelelően a mai Líbia területén élő helyi lakosságot elkülönítették az olasz telepesektől, mintegy karanténba zárva őket. Mivel a helyiek feladata leginkább a gyarmatosítók kiszolgálására szorítkozott a mezőgazdaságban és az iparban, a líbiai társadalmat tulajdonképpen nem nagyon érte olasz hatás. Annak ellenére sem, hogy a tengerparti sáv városaiban, a leglátványosabban Tripoliban és Bengáziban, az infrastruktúra kiépítése és megjelenése (pl. városépítészet, kikötők stb.) erős olasz hatást mutatnak, hiszen az olasz gyarmatosítók városfejlesztési projektjei alapvetően az Olaszországból áttelepülő olaszoknak igyekeztek elérhető tereket teremteni.

Az olasz gyarmatosítással szemben 1912-től egy több évtizeden át tartó fegyveres ellenállás bontakozott ki, melynek vezetője, 1931-ben bekövetkezett kivégzéséig Omar al-Muhtár²⁴¹ volt, aki a későbbiekben a líbiai „nemzeti” függetlenség – a politika által is gyakran használt – jelképévé vált. A gyarmati időszak helyi politikai tényezője a Kirenaikában a 19. század közepén kialakult szanúsi rend, melynek vallási és politikai hatása gyakorlatilag egész Észak-Afrikára, Marokkótól Szudánig, kiterjedt.²⁴² A rend vezetője, Mohammad Idrisz Szanúsi, a gyarmatosítókkal folytatott többéves sikertelen tárgyalássorozat után 1922-ben Egyiptomba vonult száműzetésbe, ahonnan a második világháború alatt tért vissza és harcolt a szövetségesek oldalán, majd az 1951-ben létrejövő Egyesült Líbiai Királyság uralkodója lett I. Idrisz néven.

²⁴¹ Omar al-Mukhtár (1858–1931) az olasz gyarmatosítás elleni líbiai ellenállás vezetője volt. Az ellenállásban eltöltött életéről 1981-ben Musztafa Akkád, a legismertebb arab filmrendező készített nagyszabású kosztümös filmet *A sivatag oroszlánja* címmel.

²⁴² A szanúsi rendet Mohamed ibn Ali asz-Szanúsi alapította (1787–1859), aki az iszlám kezdeteinek tisztaságához való visszatérést szorgalmazta.

Az Egyesült Líbiai Királyság megalakítása ily módon az európai modernizáció második állomásának tekinthető, amennyiben maga a „nemzetállam” mint állandó határok között létrehozott politikai intézmény idegen volt egy olyan társadalmi közegben, amelyben a – többségében törzsekbe szerveződött – lakosság jelentős része még mindig nomád vagy félnomád életmódot folytatott. A területi alapon szerveződő állam modellje ezzel szemben letelepedett lakosságot feltételez, akiknek területi alapon nyújt állampolgárságot, illetve tart rájuk igényt. Ráadásul az új állam három olyan régióból lett „összerakva”,²⁴³ melyek – az olasz gyarmatosítást megelőzően – soha nem alkottak egy politikai, gazdasági vagy kulturális egységet. Kirenaika a Masrek, az arab Kelet, Tripolitánia a Maghreb, az arab Nyugat, míg Fezzán Fekete-Afrika vonzásába tartozott, így különböző fejlődési utakat jártak be. Az új állam első éveiben Idrisz király tartózkodott a három régió átszervezésétől és – ily módon – a területi államnak megfelelő politikai közösség megteremtésétől. Valójában az 1960-as években az olajkitermelés megkezdése adta meg az első lökést az átszervezéshez, hiszen biztosítani kellett az olajjövödelmek arányos elosztását az ország különböző régiói között. Ugyanakkor éppen az olajbevételek miatt kialakuló „elosztó állam” modellje tette lehetővé az amúgy is nagyon konzervatív líbiai társadalomban az „uralkodó-alattvaló” viszony továbbélését: az olajbevételekből az 1969-es forradalmat követően hatalomba kerülő uralkodó (Kaddáfi) „meg tudta venni” az elit és más társadalmi csoportok támogatását.²⁴⁴

A Kaddáfi által épített *dzsamáhirijja* a harmadik európai modernizációs hullám, a szocialista állammodell általában erős arab nacionalista felhanggal rendelkező mintájának Kaddáfi által elképzelt (továbbfejlesztett?) változata, és mint ilyen, meglehetősen sok vitát váltott ki. Az ország neve 1977-től Szocialista Népi Líbiai Arab *Dzsamáhirijja* volt,²⁴⁵ amely egyrészt tükrözte az állam identitásának fő elemeit, másrészt ne-

²⁴³ Az arab világban volt már precedens arra nézve, hogy korábban egy egységet nem alkotó területeket foglaltak egy nemzetállamba, Irak esetében, melyet a többségében kurdok lakta moszuli vilajetből, a szunnita arab bagdadi vilajetből és a siita arab többségű bászrai vilajetből hoztak létre brit és francia nagyhatalmi érdekek és alkuk alapján az első világháborút követően.

²⁴⁴ Vandewelle, 4–10. o.

²⁴⁵ 1969–1977 között az ország neve Líbiai Arab Köztársaság volt. Az 1977 márciusában kiadott ún. szabhai nyilatkozathan változtatták meg *dzsamáhirijjára*, 1986-tól pedig Nagy Szocialista Népi Líbiai Arab *Dzsamáhirijjára* módosították.

vében hordozta a Kaddáfi által alkotott államformát, a „közvetlen demokráciát”. A *dzsamáhirija* arab szót, melyet Kaddáfi alkotott a *dzsumhúr/dzsamáhír* (tömeg) szóból, de ez a szó szerepel a köztársaság szó arab változatában is (*dzsumhúrijja*). Az 1969-es Fátah forradalommal kezdetű Kaddáfi-korszak 2011. október 20-ig, Kaddáfi felkelők által végrehajtott megsemmisítéséig, 42 éven át tartott. Elég hosszú időszaknak bizonyult ahhoz, hogy a líbiai identitás hagyományos elemei (málikita szunnita iszlám/szanúszijja, törzsiség), a modernizáció (arab nacionalizmus, szocializmus) és a globalizáció mindegyike megjelenjen, megerősödjön, és háttérbe szoruljon, azaz az ország életében a rezsim pillanatnyi érdekeinek megfelelő „mixet” mutasson.

Az 1969-ben Idrisz hatalmát megtörő katonai puccs mintaképe és előfutára az 1952-ben Egyiptomban a Szabad Tisztek mozgalma által végrehajtott katonai puccs; a Gamál Abdel-Nászer egyiptomi vezető által szimbolizált arab nacionalizmus pedig a líbiai Szabad Tisztek által követett ideológia, és mint ilyen, szekuláris volt. A „Fátah” forradalommal²⁴⁶ megörökölt állam azonban, tekintettel Idrisz király uralmának vallási legitimitációjára, vallási alapokon nyugodott. Tekintettel erre, valamint a lakosság mély vallásosságára, az iszlám mind az újonnan létrejött Líbiai Arab Köztársaságban, mind a későbbi *Dzjamáhirijja*-ban megőrizte központi, bár a politikában hullámozó jelentőségű szerepét.²⁴⁷ Közben Kaddáfi az iszlámot mint politikai programot a forradalom részévé tette, sőt, szerinte „az iszlám az igazi forradalom”, egy olyan monarchiát döntött meg társaival, melynek legitimitását éppen az iszlám adta. Ezt az ellentmondást az iszlám retorikájának átvételével próbálták áthidalni, ami annál inkább egyszerű volt, mert az iszlám társadalmi igazságossága és egyenlősége alapvetően összeegyeztetett a szocializmus által hirdetett kommunisztikus, közösségi elvekkel. Mivel azonban maga Kaddáfi nem volt jártas az iszlám tudományokban, az általa megfogalmazott elvekben és politikában a legegyszerűbb líbiai népi vallásosság elemei jelentek meg. A forradalom utáni első intézkedésekkel megpróbálta az *ulemát* megnyerni, ezért az első években jelentős iszlám reformokat léptettek életbe: megalapították a *Dá'va Iszlámijját* (iszlám misszió), mely

²⁴⁶ A *fátah* arab szó, melynek jelentése „nyitó, kezdő”, és arra utal, hogy a forradalom 1969. szeptember első napján kezdődött.

²⁴⁷ Az 1969. december 11-i „alkotmányos nyilatkozat” (hatályban 1977. március 2-ig) kimondta, hogy az állam vallása az iszlám.

– az állami struktúra részeként – Líbián kívül is hivatott volt a különböző muszlim „ügyeket” és szervezeteket támogatni. Kaddáfi számos esetben kikérte a nagy mufti tanácsát is. 1973 novemberében pedig átalakították a líbiai jogrendet úgy, hogy a *saría* törvényeinek is megfeleljen.²⁴⁸

A forradalom helyzetének megszilárdulásával azonban Kaddáfi egyre inkább összetűzésbe került az *ulemával*, elsősorban akkor, amikor a Zöld könyvben közzétette a „harmadik univerzális elméletet”, melyben a líbiai állam pilléreiként az egyenlőséget, a szocializmust, az arabságot és az antiimperializmust jelölte meg (annak ellenére, hogy a Zöld könyvben külön fejezetet szentelt az iszlámnak). Már az 1969-es alkotmányos nyilatkozat is kimondta, hogy Líbia az arab nemzet része, a szocialista modellt követi, illetve, hogy a nemzeti gazdaságot fel kell szabadítani az idegen dominancia alól, és megpróbálta minden olyan hagyományos intézmény hatását kiküszöbölni, mely ennek az új forradalmi krédónak az elterjedését megakadályozhatta volna. A vallási rend ellen intézett támadások azonban hosszabb távon nem találtak elfogadásra a líbiai társadalomban, sőt, mivel az iszlám hagyományok sokkal mélyebben gyökerestek a líbiai társadalomban, mint amilyen mélyre – minden propaganda ellenére – a Zöld könyv elért, az iszlám az ellenzék politikai ideológiájává vált.

Miközben azonban a vallási intézmények és szerveződések képviselőivel egyre komolyabb összetűzésbe keveredett,²⁴⁹ az általa kidolgozott, a szocializmust is meghaladó népképviselési rendszer pedig gyakorlatilag csődöt mondott, legitimitását a líbiai identitás másik domináns elemével, a törzsi struktúrákra hagyatkozással és a törzsi hagyományok megjelenítésével erősítette. A törzsek vezetői által aláírt hűségesküt a Nemzeti Múzeumban kiállították. A kilencvenes évek közepén megalakuló ún. népi társadalmi vezető bizottságok résztvevői a törzsfők és a családfők voltak, akik immár felelősséggel tartoztak törzsük tagjai, illetve család-

²⁴⁸ A *saría*, vagy egyszerűsített fordításban „iszlám jog”, azokat az isteni törvényeket jelenti, melyek szerint a hívőknek élniük kell. Jóllehet ma számos hivatkozás történik rá az egyes muszlim államok állami berendezkedése kapcsán, a *saría* egyes részeinek vagy nincs közvetlen relevanciája az állam mindennapi életére (mint pl. az, hogy a hívő hogyan hajtsa végre az imát), vagy már „elavult” (mint pl. a rabszolgára, rabszolgatartásra vonatkozó törvények). Mindennek legfőbb oka, hogy a *saría* Isten és a hívő, illetve Isten és a hívők közössége viszonylatában szab törvényeket, és nem foglalkozik az állammal. Bővebben lásd Jany János: *Klasszikus iszlám jog*. Budapest, 2006, Gondolat, 17. p.

²⁴⁹ A nyolcvanas évek közepén a Muszlim Testvéreket egyenesen árulóknak bélyegezte (*al-ikhvân khavvân?*).

tagjaik tetteiért. (Ezek létrehozása szorosan összefüggött a Kaddáfi elleni merényletkísérletekkel, de ugyanakkor jól mutatja, hogy a társadalmi rend alapja, minden kísérlet ellenére, a törzsi, családi összetartozás maradt.) Hatalmi szimbólumaiban egyre gyakoribbá váltak a törzsi elemek: állandó környezetévé és háttérévé vált a sátor,²⁵⁰ ruházatában a katonai egyenruhát teljesen kiszorította a hagyományos líbiai vagy olykor afrikai viselet és beszédeiben is egyre gyakrabban szólalt meg a líbiai dialektusban és népnyelven, szemben a hivatalos fórumokon írott szabály híján is szinte kötelező klasszikus arab nyelv, a *fuszha* helyett.

A *Dzsamáhirija* azonban nemcsak Kaddáfi különbségei miatt számított különlegesnek még az arab országok között. Igaz, egyetlen arab vezető sem próbálkozott sem előtte, sem utána elméleti gondolkodóként feltűnni, vagy új, minden korábbit meghaladó ideológiával fellépni. Ráadásul éppen ennek az ideológiának, a Zöld könyvben²⁵¹ publikált „harmadik univerzális elméletnek” gyakorlatba átültetése eredményezte a nép közvetlen részvételét a hatalom gyakorlásában, azaz – Kaddáfi értelmezésében – a világ addigi gyakorlatát meghaladóan a „közvetlen demokráciát”. A teljes népképviselő megszervezésének Kaddáfi többször is „nekifutott”. Az első kísérlet az 1971-ben megalakított Arab Szocialista Unió volt, melynek a nép és a kormány közötti közvetlen kapcsolatot kellett biztosítani, hiszen a forradalom és az új rend legitimációjához és továbbviteléhez biztosítani kellett a tömegek részvételét és forradalmi elkötelezettségét. A cél egy olyan rendszer létrehozása volt, melyben a tömegek részt vehetnek és képviseltethetik magukat, ugyanakkor amelyet a Forradalmi Parancsnokság Tanácsa irányítani tudott. Mint a Forradalmi Parancsnokság Tanácsának elnöke, Kaddáfi lett az Arab Szocialista Unió elnöke is.

Az Arab Szocialista Unió három szinten szerveződött meg: a helyi, a kormányzósági és az országos szinten, egyrészt földrajzi, másrészt „funk-

²⁵⁰ Emlékezetes, hogy Kaddáfi külföldi útjaira is magával vitte sátrát, melynek felállítása – Párizsban, Rómában vagy akár a Kreml parkjában Moszkvában – gyakran okozott kellemetlenséget a fogadó országnak. Pl. 'Gaddafi's tent gets a blow by high wind of change', Al-Arabiya News, 23 February, 2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/02/23/138904.html>.

²⁵¹ A Zöld könyv 1975–1977 között jelent meg. Három fejezete a kormányzás és a demokrácia kérdéséről, a gazdasági problémák megoldásaként ajánlott szocializmusról, illetve a harmadik univerzális elmélet társadalmi alapjairól szól. A hetvenes–nyolcvanas években a kormányzat óriási erővel propagálta a Zöld könyvet. Egyes részeit az utcán a gyerekek játékközben kiabálták, más részeket a kor népszerű zenei stílusában, diszkózenére dolgozták fel.

cionális” (munkahelyi/foglalkozás szerinti) alapon. (Később ezt a struktúrát követte a többi ilyen jellegű szerveződés is.) Az ASZU azonban hangsúlyozottan nem politikai párt volt, hanem sokkal inkább tömegszervezet, mely a társadalom különböző rétegeinek és csoportjainak szövetségéként jött létre. Az 1972-es első Nemzeti Kongresszuson az akkor mintegy egymillió választójoggal rendelkező állampolgárból több mint háromszázezren vettek részt.

A rendszer azonban egyrészt túl bonyolult volt, másrészt hatékonysága sem volt megfelelő, hiszen az ASZU egységei és a helyi adminisztráció közötti koordináció nem működött és a tömegek részvétele is elmaradt. Így került sor – további kísérletként – 1973. április 15-én a kulturális forradalom meghirdetésére, melynek keretében ún. népi bizottságokat hoztak létre, melyek az ASZU-hoz hasonlóan földrajzi alapon és foglalkozás szerint szerveződtek. Kaddáfi szerint a népi bizottságok a forradalom elsődleges eszközei voltak. Feladatuk volt annak vizsgálata, hogy ki felel meg a forradalom alapelveinek, ami óriási tisztogatást eredményezett az állami adminisztrációban, ezáltal a normális működés gyakorlatilag lehetetlenné vált. Ugyanakkor az ASZU és a népi bizottságok kompetenciája közötti határ nem lett kijelölve: az ASZU feladata elsősorban a tömegek mozgósítása volt, míg a népi bizottságok a forradalom elsődleges adminisztratív eszközei voltak. A két rendszer között nemcsak minimális volt az együttműködés, hanem gyakran konfliktusok is keletkeztek közöttük. A lakosság politikai részvétele továbbra sem valósult meg, az adminisztráció pedig nem volt hatékony. Ráadásul Kaddáfi megnyitotta az ASZU-t minden líbiai és minden Líbián kívül élő arab előtt is. Erre a rendszerre épült rá az ún. népi társadalmi vezető bizottságok rendszere, melynek alapjai a törzsek voltak.

Az európai típusú modernizáció – fentebb elemzett – hatásai mellett a globalizáció sem hagyta érintetlenül a líbiai társadalmat. Az olasz gyarmatosítás, a második világháborút követő rövid brit és francia irányítás, de leginkább az önálló szuverén államiság bekapcsolták Líbiát a nemzetközi rendszerbe, melyen belül elsősorban az arab országok alkotta csoport, az Arab Liga,²⁵² és az észak-afrikai országok együttműködése, Arab Maghreb Unió,²⁵³ illetve az afrikai kontinens különböző együtt-

²⁵² Líbia 1953 óta tagja az Arab Ligának.

²⁵³ Az Arab Maghreb Uniót 1989-ben jött létre Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia és Mauritánia részvételével, elsősorban kereskedelmi és gazdasági együttműködési célokra.

működési formái²⁵⁴ voltak a líbiai külpolitika fő irányai. A hidegháború időszakában Líbia a szocialista táborhoz kötődött, aminek köszönhetően jelentős számban dolgoztak közép-európaiak, így magyarok is Líbiában, elsősorban az építőiparban, illetve az egészségügyben.

A Kaddáfi-vezette Líbia azonban meglehetősen problematikus barát és szövetséges volt mind az arab országok között, mind a szocialista tábor számára. Kaddáfít általában az arab világ „fenegyerekének” tartották, de sehol sem kedvelték, amiben igen jelentős szerepet játszott excentrikus személyisége. Nevével szócicceket alkottak és még azok is gyakran gúnyt űztek belőle, akiket menekültként befogadott vagy támogatott. Mint az arab nacionalizmus utolsóként, de már annak erősen hanyatló szakaszában hatalomra kerülő arab vezetője a hetvenes években grandiózus arab egyesítési tervekkel állt elő (Líbia–Egyiptom–Szíria, Líbia–Tunézia, Líbia–Jemen).²⁵⁵ Támogatott különböző terrorista szervezeteket a világ minden táján, így pl. Európában az IRA-t és a Vörös Brigádokat, de az országban lelt menedéket Carlos, a Sakál is. Kaddáfi nevéhez fűződik a Nagy Ember alkotta Folyó részben megvalósított terve, mely a Szahara alatti édesvízkészleteket szállította a tengerparti városokba, de egyik leglátványosabb ismertetőjegye női testőrsége volt.

A hidegháború végét követően, a szocialista tábor felbomlásával Kaddáfi és országa elvesztette a közép- és kelet-európai országok politikai támogatását, és ezzel, valamint a rendszerváltás következtében átalakuló gazdasági környezet miatt, a gazdasági kapcsolatok is megszakadtak, Magyarország esetében gyakorlatilag nullára estek vissza. Mindez gyakorlatilag egyidőben zajlott az 1988-ban Lockerbie felett felrobbantott PanAm 103-as járat, illetve az 1989-ben Niger felett felrobbantott UTA 772-es járat tragédiájának nemzetközi vizsgálatával, melynek során bebizonyosodott, hogy a merénylők, illetve a megbízók líbiaiak voltak. A többéves, a nemzetközi közösséggel folytatott vita során Líbiát nemzetközi szankciókkal sújtották, és teljesen elszigetelődött. Csak ak-

²⁵⁴ Líbia az Afrikai Egységszervezet (1963), illetve az annak 2002-ben helyébe lépő Afrikai Unió alapító tagja. Az Afrikai Unió ötlete Muammar Kaddáfítól származott.

²⁵⁵ Ezeknek az elképzeléseknek a nagy példakép, Gamal Abdel-Nászir kísérlete állt a háttérben, aki 1958–1961 között kezdeményezője volt az Egyesült Arab Köztársaság – Egyiptom és Szíria részvételével – létrehozásának. Az arab nacionalisták elképzelése szerint ugyanis a húszegynéhány „nemzetállamra” felszabdalt arab közösség, az arab *umma* egységét úgy lehetne helyrcállítani, hogy egyes arab országok egyesülnek, majd ehhez lavinászerűen újabb és újabb arab országok csatlakoznak.

kor tudott visszatérni a nemzetközi közösségbe, amikor egyrészt elismerte bűnösségét, kiszolgáltatta a tetteseket és kárpótlást fizetett az áldozatok családtagjainak. Az igazi „come-back”-et azonban az jelentette, amikor 2003 decemberében bejelentették, hogy Líbia örökre lemond minden tömegpusztító fegyveréről és felszámolja tömegpusztító fegyver-programjait. Kaddáfi ugyanis tömegpusztító fegyverekkel is kísérletezett. Nukleáris fegyvereket ugyan több próbálkozása ellenére sem tudott szerezni, ellenben három helyszínen – Rabtában, Tarhúnában és Szabhában – vegyifegyvereket (mustárgázt és szarint) állítottak elő és halmoztak fel, melyeket a csádi háborúban állítólag használtak is.²⁵⁶ 2004-ben azonban Líbia csatlakozott a Vegyifegyvertilalmi Egyezményhez, és ezzel nemcsak azt vállalta, hogy a továbbiakban nem állít elő vegyifegyvereket, hanem azt is, hogy meglévő vegyifegyver-készleteit megsemmisíti. Ezzel mára Líbia minden multilaterális tömegpusztító fegyverzetkorlátozási és leszerelési szerződés részes állama és a szerződésekben előírt módon hiteles nemzetközi ellenőrzés alatt áll.²⁵⁷

Ily módon 2004–2011 között Líbia, Kaddáfi minden extravagáns cselekedete, illetve az általa működtetett, közismerten elnyomó diktatúra ellenére ismét a nemzetközi közösség elismert tagja lett. Elsősorban a különböző regionális fórumokon, az Afrikai Unióban és az Arab Ligában, játszott vezető szerepet, így Tripoliban rendezték meg a darfúri helyzet rendezésére irányuló konferenciát. 2009-ben pedig Kaddáfít az Afrikai Unió elnökévé választották, illetve az Arab Liga csúcsértekezletének szintén Tripoli volt a helyszíne. De Kaddáfi rendszeresen találkozott a világ nagyhatalmainak vezetőivel is. Nagy visszhangot váltott ki, amikor 2009 júliusában L'Aquilában a G8-csúcson Barack Obama találkozott Kaddáfival,²⁵⁸ de brit, francia olasz és más vezetők is több alkalommal fogadták őt vagy tárgyaltak vele.

²⁵⁶ Lásd <http://www.nti.org/country-profiles/libya/chemical/>.

²⁵⁷ Atomsorompó Szerződés, Biológiai és Toxin Fegyvertilalmi Szerződés, a Vegyifegyvertilalmi Szerződés, az Átfogó Atomcsend, a Pelindaba Szerződés, illetve aláírta és ratifikálta az Atomsorompó Szerződés kiegészítő jegyzőkönyvét. Bővebben lásd pl. www.nti.org.

²⁵⁸ Lásd pl. 'Gaddafi meets Barack Obama and Gordon Brown At G8 One Month Before Lockerbie Release', http://www.youtube.com/watch?v=yvH22_bTa0w&feature=relmfu (letöltve 2012. július 26.).

A líbiai lakosság létszáma az elmúlt évtizedekben nagy ütemben – lineárisan – növekedett. 1970-ben elérte a kétmilliót, 1980-ban a hárommilliót, 2010-ben pedig mintegy hat és félmilliót tett ki, azaz évente átlagosan százezer fővel gyarapodott. A fejlődési tendenciák nagyjából meg egyeznek az arab világban tapasztalható trendekkel. Az átlagéletkor jelentősen megnőtt: míg 1960-ban egy líbiai állampolgár átlagosan 45–46 évet élt, ma a születéskor várható élettartam 77–78 év. A teljes termékenységi mutató (azaz, hogy egy nő átlagosan hány gyermeknek ad életet), mely a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig 7,5 körül mozgott, 2009-ben már csak 2,63-at mutatott. Ennek részeként a teenagerkorban (15–19) szült gyermekek száma az 1998-as 4,81-es adattal szemben 2009-ben már csak 2,92 volt. Ezek a csökkenő adatok mára jól láthatóan jelentkeznek a líbiai társadalom korfájában is: míg a 0–14 éves korosztály társadalmon belüli aránya a nyolcvanas évek közepén 47–48% körül tetőzött, 2010-ben „mindössze” 30% volt. Ezzel ellentétesen a 65 év felettiek aránya az 1980 körüli 2,2%-ról 2010-re 4,3%-ra emelkedett. Mindeközben a nyolcvanas évek közepén mintegy 50%-ot tett ki a munkaképes korosztály (15–64 év közöttiek) aránya, amely 2010-ben 65,28%. Ez az adat azonban az előző két évhez képest egy nagyon kicsi csökkenést mutat (2009-ben 65,5%, 2008-ban 65,63%), ami, óvatos becslés szerint, esetleg már a gyermekszám csökkenésének hatása lehet.²⁵⁹

A lakosság nagy része a Földközi-tenger parti sávjában, ahol a művelhető területek zöme található, illetve az oázisokban él, mintegy kétharmada Tripolitániában, egyharmada Kirenaikában, míg mintegy 5%-a Fezzánban koncentrálódik. (Megjegyzendő, hogy az ország természeti kincseinek, legfőképpen az olajnak 4/5-e viszont Kirenaikában található!) A tengerparti sávban lévő városok egy része több száz éves, akár az ókorig is visszanyúló hagyományokkal és történelemmel rendelkeznek. A 20. század utolsó harmadában a városok lakossága jelentősen felduzzadt, méghozzá oly módon, hogy ma a líbiai lakosság közel 80%-a él városokban. A városlakók aránya az 1968-as 40%-ról a nyolcvanas évek közepére ugrott fel erre az értékre és azóta gyakorlatilag állandó értéket

²⁵⁹ Libya, Population, Total; Population ages 0–14, 15–64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com (letöltve 2012. július 23.).

mutat, miközben a városi lakosság növekedési üteme gyakorlatilag egyidejűleg évi 2% körül stabilizálódott (1968-ban még 12%, majd a hetvenes évek közepén 6% körül mozgott). Az urbanizációban és a lakosság letelepítésében jelentős szerepet játszott az iparosítás, elsősorban az olaj felfedezéséhez és kitermeléséhez köthető iparágak és kiszolgáló szektor, másrészt az arab szocializmus jegyében kezdett oktatási programok és a kötelező iskoláztatás.

A líbiai társadalom relatíve homogén, amennyiben a nagy többséget az arabok és az arabizált berberiek teszik ki. A sötétebb bőrű – délen élő – tibuk nyelvileg is elkülönülnek: szemben az arab és a berber nyelvvel, melyek az afroázsiai nyelvek családjába tartoznak, a tibuk nyelve a nilusi–szaharai nyelvcsaládhoz sorolódik. Bár a líbiai társadalom hajlamos a fekete bőrűek lenézésére, a tapasztalat azt mutatja, hogy megkülönböztetést tesznek a „saját” és az idegen (vendégmunkás) fekete bőrűek között. A nyelvi-etnikai helyzetet a törzsi hovatartozások teszik szinte átláthatatlanul bonyolulttá, annál is inkább, mivel ezeknek a kapcsolatoknak a jelentősége igen nehezen mérhető vagy észlelhető. Ma a líbiai törzsek számát általában 140-ben állapítják meg. Ez a szám azonban elfedi a tényt, hogy a törzsek kb. harminc kisebb-nagyobb törzscsoportot, szövetséget alkotnak. A két legnagyobb törzs (törzscsoport) a *Varfalla*, mely a becslések szerint mintegy másfél millió, és a *Magáriha*, mely mintegy egymillió ember törzsi lojalitására és szolidaritására számíthat. Ugyanakkor a törzsek, törzscsoportok nem monolit egészek, hanem különböző – általában leszármazás vagy törzsek közötti alkuk révén létrejött – laza csoportosulások, melyek adott esetben másként viszonyulhatnak egyes kérdésekhez. Így lehetséges, hogy míg Kaddáfi rendszerének legfőbb támaszai a *Varfalla* és a *Magáriha* voltak, a vele szemben merényletet megkísérlők – a hivatalos hatalom kihívói – is gyakran ezekhez a törzsekhez tartoztak.²⁶⁰ De Kaddáfi maga is annak köszönheti, hogy az 1969-es forradalom vezetője lehetett, mert a két nagy törzs között az ő törzse, a *Kaddádffa* biztosította az egyensúlyt. A forradalom után hamarosan kiderült, hogy a társadalom törzsi szerveződése ellenáll Kaddáfi átszervezési és megújítási kísérleteinek,²⁶¹ így a törzsiség a Kaddáfi-

²⁶⁰ 1993-ban a *Varfalla* néhány tagja merényletet tervezett Kaddáfi ellen, mert úgy látták, a *Magáriha* több juttatásban, kedvezményben részesül, mint ők.

²⁶¹ Valójában a modernizáció, de még inkább az urbanizáció az a folyamat, mely hosszabb távon képesnek látszik a törzsiség végső felbomlasztására. Bár az iszlám hajnalán úgy tűnt, az iszlám képes kiszorítani a törzsiséget, amennyiben a hívó egyedül Istennek tartozik

rezsim egyik természetes alapja és eszköze lett. Nemcsak a rezsim fennállását biztosító egyensúlyok törzsi beágyazottsága miatt, hanem azért is, mert maga Kaddáfi sem volt képes végül kilépni az egész lényét és környezetét meghatározó törzsi környezetből. Az ún. népi vezető bizottságok kifejezetten a törzsiség szolgáltatta rendre épültek, amennyiben a törzsi vezetőket nemcsak elegendő hatalommal ruházták fel, hogy jutalmazzanak, de felelősséggel is tartoztak törzsük tagjainak cselekedeteiért.

Sokak szerint az új Líbia történéseit a törzsek fogják meghatározni, míg mások szerint a törzsiségnek a mindennapokban van szerepe, a politikában nincs. A városokban élők törzsi kötődései idővel halványulhatnak, de a polgárháború, melyet sokan egyenesen törzsi háborúnak, a hatalom újraelosztásának tartanak, ezeket a kötelékeket vélhetően inkább megerősítik. Sok líbiai városlakó, akiknek a neve vagy egyéb külső jegyei (pl. a nők arcán található tetoválások) elárulják ugyan törzsi hovatartozásukat, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az illető a törzs vezetőinek irányítását elfogadja. Ugyanakkor a lakosság 10–15%-ának semmiféle törzsi kötődése nincs, mint pl. az évszázados (tösgyökeres) városlakó családoknak, vagy a berberék, törökök és más kisebbségek leszármazottainak, ami szintén azt a feltevést erősíti, hogy az urbanizációnak meghatározó és végleges szerepe lehet a törzsiség felszámolásában, de legalábbis a törzsi kötődések elhalványulásában.

Kaddáfi uralma az erős biztonsági erőkre, a gondosan kiválogatott törzsekre, illetve az utóbbi években egyre inkább közvetlen családjára épült. Ők alkották a líbiai társadalom felső szintjét, ők voltak a „különlegesek” (*khássa*), akiknek privilegizált helyzetét a vezetőhöz való közelségük biztosította. Ismert, hogy Kaddáfinak nyolc gyermeke volt, hét fiú (Mohamed, Szeif-al-Iszlám, Szeif-al-Arab, Sza’ádi, Hannibál, Khamisz és Mu’taszim), és egy lány (Aisa) – egy fiú az első feleségétől, a többi a másodiktól. A Kaddáfi család élete akkor kezdett egyre több nyilvánosságot kapni, amikor a gyerekek felnőttek és amellett, hogy fontos és bizalmi pozíciókat kaptak a líbiai rezsimen belül, egyre több „látványos” esemény kezdett nevükhöz kapcsolódni, különösen külföldön. Mu’taszim

engedelmességgel, a törzsiség hamarosan – immár az iszlámmal összefonódva – ismét elfoglalta helyét mint az arab társadalmak szervező elve és alapintézménye. A 20. század politikai történései gyakran elfedték a társadalom törzsi szerkezetét, a legtöbbször „mindössze” annyi történt, hogy a modern politikai intézmények etnikai/vallási/leszármazási alapon szerveződtek meg, melyekben visszaköszöttek a törzsi kötődések.

nemzetbiztonsági tanácsadó, Khamisz a 32-es brigád nevű elitalakulat parancsnoka, Mohamed a Líbiai Olimpiai Bizottság elnöke és a Posta és Telekommuniációs Vállalat vezetője volt. Szeif-al-Iszlám a London School of Economicsen szerezte PhD-fokozatát, ezért általában modern, nyugati gondolkodású embernek tartották, akitől Líbia és a rezsim modernizálását várták. (Ezért is volt oly meglepő, hogy a polgárháborúban kiállt apja és annak politikája mellett.) Szádi nemzetközi sportkarrierrel álmodott, 2003–2007 között olasz focicsapatok profi focistája volt. 2004-ben felröppent a hír, hogy Kaddáfi megvenné a brit Chrystal Palace futballklubot. Hannibált és feleségét 2008-ban Svájcban letartóztatták, mert szállodájukban megverték két alkalmazottat. Az eset következményeként Líbia és Svájc között minden kapcsolat megszakadt, a repülőjáratokat is törölték, míg Kaddáfi mintegy ötmilliárd dollárt vont ki svájci bankszámlákról, illetve javasolta az ENSZ-ben, hogy Svájcot oszszák fel Németország, Franciaország és Olaszország között. (Ígaz, ebben a javaslatban annak a svájci népszavazásnak is szerepe volt, mely megtiltotta Svájcban a minaretek építését.) Aisa viszont, aki jogász végzettséggel rendelkezik, akkor hívta fel magára a világ figyelmét, amikor az iraki diktátor, Szaddám Huszein perében a védőügyvédek csapatába jelentkezett.

Mindenki más a „köznéphez” (*amma*) tartozott, így Líbiában egészen a legutóbbi időkig – Kaddáfi minden társadalomszervező kísérlete ellenére – jól láthatóan érvényesült az „uralkodó-alattvaló” paradigma. Mivel a nyolcvanas évek második felében a kis magánvállalkozásokat felszámolták, gyakorlatilag eltűnt annak a lehetősége, hogy önálló „középosztály” alakulhasson ki. Bár a későbbiekben a kisvállalkozások újra megjelentek, feltételezhetően ezeket a rendszerhez és Kaddáfihoz hű alattvalók kaphatták meg.

A LÍBIAI FELKELÉS

A tunéziai eseményekhez hasonlóan, a líbiai felkelést is egy triviálisnak mondható incidens indította el, nevezetesen 2011. február 15-én Bengháziban letartóztatták Fathi Tarbil emberjogi aktivista ügyvédet, aki az 1996-os Abú Szalim börtönbeli mérszárlás (1200 politikai fogoly halt meg) áldozatainak családjait egyesítő és képviselő szervezet koordi-

nátora volt.²⁶² Addigra azonban a tunéziai és egyiptomi felkelések hatására már Líbiában is meghirdették a „harag napját”, méghozzá február 17-ére, így a tüntetések „egybecsúsztak”. A rendszerpárti ellentüntetőkkel és a biztonsági erőkkel zajló összecsapások futótűzként terjedtek Kirenaikában, és a felkelés hamarosan egyfajta Kirenaika-Tripolitánia közötti küzdelem képét mutatta.

A líbiai polgárháború hátterében, csakúgy mint Tunéziában és Egyiptomban, az a súlyos társadalmi elégedetlenség állt, mely a Kaddáfikorszakban felhalmozódott. Jóllehet Líbia az olajbevételekben bővelkedő, gazdag arab államok közé számít, a lakosság életszínvonalában ez nem, vagy nem eléggé jelentkezett. Ráadásul az olajjövedelem elosztása igencsak vitatott volt. Ez tulajdonképpen régi probléma, említettük, hogy a monarchia kezdeti laza föderális szerkezetét éppen az olaj megtalálása és a jövedelmek arányosabb elosztásának biztosítása miatt kellett átalakítani. Kaddáfi az ország nagyarányú modernizálásba kezdett ugyan, de az utóbbi években a keleti régió egyre inkább elhanyagoltnak érezte magát. (Emlékezzet, hogy miközben a lakosság egyharmada él Kirenaikában, itt található a líbiai olajkészletek mintegy négyötöde.)

A felkelés, majd a kibontakozó polgárháború az egyetlen olyan eseménysoora volt az arab tavasznak, melybe a külvilág beavatkozott. A keletről induló felkelést Kaddáfí csapatai nemcsak megállították, de el is kezdték visszaszorítani, amikor az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1973. számú határozatában repüléstilalmi övezet létrehozását rendelte el. A határozat kifejezett célja volt, hogy a polgári lakosságot minden eszközzel meg kell védeni, ezért – a repüléstilalmi övezet mellett – fegyverszállítási tilalmat is elrendelt Líbia egészére vonatkozóan. Jóllehet a Biztonsági Tanács az Arab Liga kifejezett kérésére hozta meg határozatát, az első pillanattól kezdve világos volt, hogy ez fegyveres konfliktushoz vezet. A BT-határozatra történő hivatkozással a francia légierő gépei néhány órán belül megjelentek a líbiai légtérben, a missziót hivatalosan a NATO hajtotta végre, több szövetséges állam részvételével.²⁶³ Azonban mivel Kaddáfí nem fogadta el országa szuverenitásának ily módon történő kor-

²⁶² Libyan minister recalls arrest that sparked uprising, 2012. február 16., <http://english.alarabiya.net/articles/2012/02/16/195107.html> (letöltve 2012. július 26.).

²⁶³ A NATO misszió neve Operation Unified Protector volt, és Franciaország mellett az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Kanada, Belgium, Olaszország, Dánia, Norvégia, Spanyolország és Hollandia tagállamok, valamint Katar és az Egyesült Arab Emírátsok vettek benne részt.

látozását, a líbiai központi csapatok lőttek a légteret ellenőrző gépekre, amire válaszul azok is légicsapásokat hajtottak végre, így a hadműveletben a lakosság is komoly veszteségeket szenvedett el, és százezres menekülthullámok indultak Tunézia és Egyiptom felé.²⁶⁴ A NATO beavatkozása gyorsan eldöntötte a líbiai polgárháború legfontosabb kérdését: 2011. október 20-án a felkelők egy csoportja elfogta és meglincselte Kaddáfít. Az ellenzék immár győztes vezetői 2011. október 23-án jelentették be Líbia „felszabadulását”. A NATO líbiai missziója 2011. március 17-től 2011. október 31-ig tartott.

A líbiai felkelés, mely polgárháborúba torkolt, tehát sokkal inkább volt egy a hatalom újraelosztásáért folytatott törzsi háború, mintsem egy, az európai értelemben vett demokratikus megmozdulás, a demokratizálódás kezdete. A háború alatt mind a hivatalos hatalom, mind az ellenzék felhasználta a törzsiséget a társadalom mobilizálására, bár törzsi összecsapásokra nem került sor. Kaddáfi gyakran törzsfőnökként viselkedett, és a *Dzsamahirija* is törzsi keretek között működött. Azáltal, hogy Bengázi az új központ akart lenni, tulajdonképpen a régi hatalmát akarta visszaszerezni, hiszen a Királyságnak Bengázi volt a központja. Kaddáfi holttestének a közszemlére tétele éppen Miszurátában, amely a háború alatt a legtöbbet szenvedett, a törzsi vérbosszú hagyományait idézte. Különösen, mert a holttestet nem adták ki a családnak.

A líbiai identitás különböző, időnként egymással is konfrontálódó elemei a leglátványosabban a 2011. október 23-i „felszabadulási” ünnepeken váltak láthatóvá. Musztafa Abdel-Dzsálil, a Nemzeti Átmeneti Tanács elnöke²⁶⁵ Bengáziban az ország jövőjét ecsetelve az iszlám szerepéről beszélt: megígérte iszlám bankok alapítását, valamint hogy feloldják a többnejűség tilalmát.²⁶⁶ A Tripolit felszabadító milícia vezetője, Abdel-Hakím Belhádzs a líbiai nemzeti identitást hangsúlyozta, míg a

²⁶⁴ Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint a líbiai menekültek nagy része a polgárháború végeztével visszatért otthonába (www.unhcr.org).

²⁶⁵ Musztafa Abdel-Dzsálil Kaddáfi uralma alatt magas állami pozíciót töltött be, igazságügy-miniszter volt, de a rezsimmel szemben többször is kiállt a politikai foglyok jogaiért. Végül lemondott és a felkelők oldalára állt. 2011. március 5-től 2012. augusztus 8-ig a Nemzeti Átmeneti Tanács (azaz az átmeneti kormány) elnöke volt.

²⁶⁶ „Mi muszlim ország vagyunk [...] Az iszlám vallás új kormányunk központi eleme. Az alkotmány iszlám vallásunkon nyugszik majd.” Revolution Won, Top Libyan Official Vows a New and More Pious State. *The New York Times*, 2011. október 23., http://www.nytimes.com/2011/10/24/world/africa/revolution-won-top-libyan-official-vows-a-new-and-more-pious-state.html?pagewanted=all&_r=0.

polgárháború alatt legtöbbet szenvedett Miszuráta lakói számára a „bosszú” volt a legfontosabb.

A líbiai „demokratikus” átalakulás formálisan a „szokásos” rendben zajlott: még a polgárháborús időszakban megalakult az átmeneti kormány, melyet a külvilág, a Nyugat és az arab országok is elismertek, és melynek egyik legfőbb feladata a parlamenti választások előkészítése volt, melyre 2012 júliusában került sor. 2012 augusztusában az átmeneti kormány átadta az irányítást az Általános Nemzetgyűlésnek, melynek elnöke, egyben Líbia államfője, Mohamed Júszeif Magrif lett. Az Általános Nemzetgyűlés választotta meg a miniszterelnököt és a kabinetet. A líbiai átalakulás folyamatai, mondhatni, általános nemzetközi megdöbbenést váltottak ki, mivel az arab tavasz országaiban zajló átmenetekben egyedül Líbiában kerültek többségbe a választásokon a szekuláris erők, és bár a miniszterelnökök és államfők gyorsan váltották egymást, formálisan a demokratikus átalakulás forgatókönyve szerint zajlott mindez. Hiszen az első megválasztott miniszterelnöknek azért kellett mindössze egy hónap után lemondania, mert kormányának minisztereit nem hagyta jóvá az Általános Nemzetgyűlés, így került a miniszterelnöki székre Ali Zeidán 2012 októbere és 2014 februárja között. Zeidánnak egy bizalmatlansági szavazást követően kellett távoznia, aminek oka a továbbra is megoldatlan líbiai belpolitikai helyzet és a kormány kormányzásképtelensége volt.²⁶⁷ A Nemzetgyűlés elnöke, Líbia államfője szintén a demokratikus rendnek megfelelően távozott, mivel a Nemzetgyűlés 2013 májusában törvényt fogadott el arról, hogy azok a személyek, akik hivatalos pozícióban voltak Kaddáfi uralma alatt, a továbbiakban ilyen pozíciót nem tölthetnek be. Mohamad Júszeif Magrif pedig, bár élete utóbbi két évtizedét Kaddáfi ellenzékében, annak egyik vezetőjeként töltötte, korábban a *Dzsamahirija* nagykövete is volt. Utódjául Núri Abú Szahmeint, egy berber származású politikust választották meg.

2011-ben a Nemzeti Átmeneti Tanács egy ún. átmeneti alkotmányos nyilatkozatban foglalta össze az új Líbia leendő alkotmányának alapelveit azzal,²⁶⁸ hogy az új alkotmányról majd népszavazás dönt. Erre azonban máig nem került sor, sőt, 2014 februárjában azért törtek ki újabb

²⁶⁷ 2014 februárjában a kormány ellen lázadó erők által ellenőrzés alatt tartott egyik kikötőből egy olajszállító tanker – a líbiai haditengerészet kordonját sikeresen áttörve – kihajózott. A cél az volt, hogy a lázadók maguk tudják értékesíteni az olajat. A hajót később az olasz haditengerészet feltartóztatta és visszaszolgáltatta a líbiai kormánynak.

²⁶⁸ Az átmeneti alkotmányos nyilatkozat szerint Líbia demokrácia. Fővárosa Tripoli,

tüntetések, mert a Nemzetgyűlés mandátuma lejártával sem volt hajlandó működését beszüntetni, éppen arra hivatkozással, hogy több időt kell hagyni az alkotmányt előkészítő bizottságnak arra, hogy a végleges alkotmány szövegét kidolgozza.

A formálisan demokratikus átalakulás azonban, minden buktatójával együtt is, félrevezető képet mutat. Jóllehet a személycserék és az átalakulás különböző szakaszainak tolodása bizonyos belső problémákra utal, a legnagyobb problémát mégis elfedni látszik: nevezetesen, hogy a líbiai kormánynak gyakorlatilag nagyon csekély a befolyása, nem ura a helyzetnek. Az ország különböző területeit más és más politikai csoportok és gyakran milíciák tartják ellenőrzésük alatt, de maga a lakosság is – szinte az utolsó emberig – fel van fegyverezve. Ez részben Kadláfi utolsó tetteinek eredménye, aki rengeteg fegyvert osztatott szét a lakosság között, részben magának a polgárháborúnak az eredménye. A kormány, de egyetlen más politikai vagy fegyveres erő sem képes a fegyvereket begyűjteni. A belbiztonsági helyzet kaotikussá válását mi sem példázza jobban, mint az amerikai nagykövet meggyilkolása 2012 szeptemberében, illetve Ali Zeidán miniszterelnök elrablása 2013 októberében.²⁶⁹

A líbiai arab tavasz egyik gyakran emlegetett kérdése, a kezdetektől fogva az volt, hogy az ország, tekintettel a máig fennálló területi különbségekre, egyben tud-e, akar-e maradni egyáltalán. A kormány gyengesége, a vele szembeszálló lázadókkal vívott összecsapások vezettek oda, hogy 2012 márciusában az ország keleti része, Kirenaika, Bajda központtal, autonóm területnek nyilvánította magát. A föderális Líbiáért küzdő autonóm Kirenaikai Politikai Hivatal (tulajdonképpen regionális kormány) a külügyi és a hadügyi tárcák kivételével minden kérdésben a központi kormányzattól függetlenül kíván kormányozni. 2014 tavaszára azonban a központi kormányzat és a Kirenaikai Politikai Hivatal közötti kapcsolat gyakorlatilag nyílt fegyveres konfliktussá vált. A kirenaikai kikötőket, így az olajszállítmányokat is, a helyi fegyveres lázadók tartják ellenőrzésük alatt, akik ellen a központi kormányzat immár a hadsereget is felvonultatta. Egyidejűleg bejelentették, hogy „a határidő lejárt [...] a Tripoliban székelő központi hatóságok gyenge pozícióban

hivatalos nyelve az arab, az államvallás az iszlám, és az igazságszolgáltatás alapja a *saría*. Az állam garantálja a szabad vallásgyakorlatot, és a kisebbségek kulturális és nyelvi jogait.

²⁶⁹ A miniszterelnököt elrabló másnap szabadon engedték.

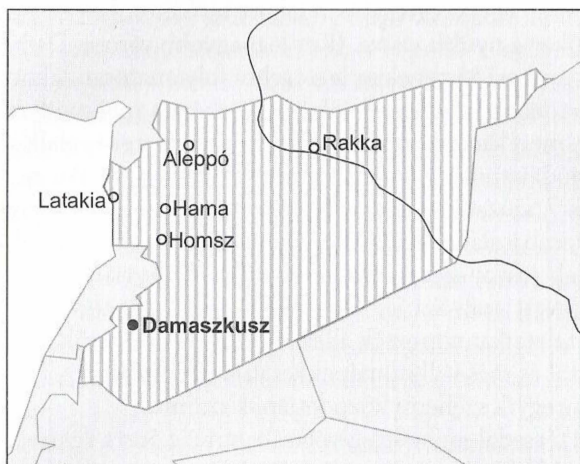
vannak. Mi továbbra is a komoly párbeszéd hívei vagyunk, máskülönben egyszerűen elszakadunk és kikiáltjuk az új Kirenaika függetlenségét”.²⁷⁰

Bár hivatalosan az elszakadásra nem került sor, az ország gyakorlatilag mégis megosztott és 2014 nyarán a fegyveres összecsapás újabb hulláma indult el. A 2014 júniusában tartott parlamenti választáson az iszlamista többségű Általános Nemzetgyűlés helyébe a frissen megválasztott Képviselőház lépett (volna), azonban az Általános Nemzetgyűlés továbbra is ülésezett, sőt új miniszterelnököt választott Omar al-Hásszi személyében, akit a Líbiai Hajnal mozgalom támogat, mely 2013 nyarán alakult az iszlamista szervezetekből és csoportokból, tiltakozásul az iszlamisták júniusi választási vereségére. A Képviselőház és a legitim kormány, Abdullah al-Tinni vezetésével Tobrukban székel és a Khalífa Heftar tábornok által vezetett hadseregre támaszkodik. A líbiai Legfelsőbb Bíróság azonban nem alkotmányosnak nyilvánította a Tinni-kormányt. A helyzetet bonyolítja, hogy a térség országai saját érdekeik érvényesítése miatt nyíltan beavatkoznak a líbiai polgárháborúba. Egyiptom, Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírátsok a tobruki kormányt támogatja, míg Szudán, Törökország és Katar a Tripoli ellenkormányt. A hadsereg és a Líbiai Hajnal mozgalom gyakorlatilag háborút vívnak egymással, miközben rohamosan nő a halottak, sebesültek és menekültek száma. Az ENSZ külön missziót állított fel a líbiai helyzet megoldására (UNSMIL), azonban minden erőfeszítés ellenére a líbiai helyzet kaotikusabb, mint valaha, és az UNSMIL által kezdeményezett tárgyalásokat bizonytalan időre el kellett halasztani, mivel a leendő tárgyaló felek sem a napirendről, sem a résztvevők személyéről nem tudtak megállapodni.

A líbiai arab tavasz, mely a térség legrégebben uralkodó vezetőjének hatalmát döntötte meg, a külső beavatkozással végrehajtott rendszerváltás modellje lehetett volna. A Kaddáfí halálát követő politikai átalakulás, annak ellenére, hogy az ország területi megosztottságát ismét előtérbe helyezte, 2012 nyarán az egyetlen olyan választást eredményezte, melyben nem az iszlamisták, hanem a szekuláris, „nemzeti” erők győztek. Azonban a törzsi, területi, ideológiai és politikai ellentétek sokkal mélyebbnek bizonyultak és olyan polgárháborúba sodorták az országot, mely az egész térség számára biztonságpolitikai és szociális fenyegetést jelent.

²⁷⁰ Oszáma Bucra, a KPH szóvivője: Libya poised to retake oil ports from rebels in move to split the country. *The Guardian*, 2014. március 28., <http://www.theguardian.com/world/2014/mar/28/libya-poised-retake-oil-ports-rebels-split-country>.

SZÍRIA

Szíria a Földközi-tenger keleti medencéjének partvidékén fekszik. Bár a modern Szíria, a Szíriai Arab Köztársaság környezetében a közepes méretű országok közé tartozik mind területileg, mind lakosságának lélekszámát illetően, jelentősége történelmileg és ideológiailag a legfontosabb arab országok közé emeli. Az ország lakossága etnikailag viszonylag homogén, azonban vallásilag nagyon tarka képet mutat: a lakosság 90%-a arab, a többi főleg kurd és örmény. A szunnita nagy többség (mintegy 75%) mellett kb. 13% az iszlám síita ágához, illetve elsősorban az abból elágazó alavita irányzathoz tartozók aránya.²⁷¹ A mintegy 10%-nyi keresztény közösség megoszlik a különböző – ortodox, nesztoriánus stb. – keresztény egyházak és felekezetek között. A 3%-nyi drúz lakosság, illetve a mára szinte teljesen elfogyó zsidó kisebbség a történelmi Szíria sok-

²⁷¹ A síita iszlám ún. 12-es, illetve 7-es (iszmailita) irányzata, valamint a nagy szúfi rendek szintén jelen vannak Szíriában, azonban lényegesen kisebb arányban.

színúségének emlékét őrzi. Bár az immár évek óta elhúzódó szíriai polgárháborúban milliók menekültek el – országon belül és kívül –, így pontos adatokat nehéz mondani, a lakosság létszáma 22,9 millió (egy másik forrás szerint 18 millióra tehető), és mint a többi arab országban, Szíriában is nagyon fiatal: az átlagéletkor mindössze 23,3 év. (A 15 év alattiak aránya 36%, a 65 év fölöttieké 4%).²⁷²

Szíria a világ egyik legrégebben lakott területén helyezkedik el, államisága az ókorig nyúlik vissza. (Két legnagyobb városa, Damaszkusz és Aleppó, az emberi történelem legrégebbi folyamatosan lakott települései közé tartoznak.) A civilizációk bölcsőjeként a mai modern államhatárok létét megelőzően mindhárom nagy monoteista vallás hazája és színtere, a júdaizmusé, a kereszténységé és az iszlámé. Bár az iszlám hódítás csak a 7. században érte el Szíriát, szinte azonnal szervesen integrálta azt az arab iszlám kalifátusba. Damaszkusz lett a székhelye a negyedik kalifával, Alival szembeszálló Omajjád dinasztiának. A történelmi értelemben vett arab Szíria, Sám, ahol az iszlámot terjesztő arabok az első tapasztalataikat szerezték államszervezetből és működésből, a civilizált múlttal és más vallású népekkel való együttélésből,²⁷³ a mai napig az arab világ egyik szellemi központjának számít.

A szíriai társadalom heterogenitásában máig őrzi a földrajzi elhelyezkedésből adódó központiság, az évszázadokon keresztül tapasztalt keveredés és együttélés emlékét. A szíriai társadalom azonban nemcsak valóságilag és etnikailag mutat komoly sokszínűséget, hanem az életmódbeli különbségek is évezredes múltra tekintenek vissza. A tengerparti városállamok évezredek óta kereskednek, ami egyfajta sajátos kozmopolita jelleget és különös identitást kölcsönöz nekik.²⁷⁴ Míg a „termékeny félhold” szintén az emberi civilizáció legkorábbi megjelenése óta biztosította a földművelés primátusát. (Az arab tavasz szíriai kitörésének egyik oka éppen a szíriai megművelt területeket évek óta sújtó szárazság okoz-

²⁷² Lásd <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>; Syria, Population, Total; Population ages 0-14, 15-64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com (letöltve 2014. december 10.).

²⁷³ Ismert, hogy az Arab-félszigeten is éltek más vallású, elsősorban zsidó törzsek. Azonban Szíria volt az, ahol az arab hódítók először alakították ki sajátos együttélésük kereteit a meghódított, náluk sokkal régebben helybenlakó és komoly kulturális hagyományokkal rendelkező népekkel és csoportokkal.

²⁷⁴ Iason Athanasiadis: The cities we lost. What lessons can the East Mediterranean's once cosmopolitan cities teach us about our strife-torn present? *Al-Dzsazíra*, 2014. március 13., <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/03/cities-lost-20143125644720862.html>.

ta veszteségeket ellensúlyozó központi támogatás elmaradása volt, nem véletlen, hogy Deraában kezdődött.)

Szíria a történelem országútján helyezkedik el. Ahogy az arab-izlám hódítás dél felől erre haladt észak felé, a keresztesek hadai Szírián át vonultak a Szentföld felszabadítására, hogy majd később a török muszlimok birodalmi hódítása is, az izlám második hulláma is Szírián keresztül érje el Egyiptomot. Az arab-izlám, majd oszmán-török történelmi múlt mellett így az identitás szerves részét képezik a legkorábbi kereszténység visszanyúló – keleti – keresztény emlékek, melyeket a nyugati, latin keresztesek mintegy kétszáz éves uralma sem tudott eltüntetni. (Emlékeztet, hogy a mai Szíria területe is a keresztes lovagok államaihoz tartozott, és a legnagyobb keresztes lovagvárak ma is Szíriában találhatók, csakúgy, mint az olyan jelentős keresztény emlékek, mint Oszlopos Simeon oszlopának maradványa stb.) A latin kereszténység azonban nem tudott gyökeret eresztetni itt, és a várromokat leszámítva gyakorlatilag nyomtalanul el is tűnt. Mivel a francia mandatárius hatalom laicitása az egyéni szférába szorította vissza a vallásosságot, a késői francia hatás sokkal inkább a szekularitásban és az arab nacionalizmusban nyilvánult meg.

A nacionalizmus megjelenése, a sajátos arab nacionalizmus kialakulása egyrészt az Oszmán-török Birodalom európai történelmének szűrőjén keresztül, másrészt az újabb – újkori – európai megjelenés hatására alakult ki. Az első világháborút követően, amikor az Oszmán-török Birodalom nem töröklakta területeit a győztes hatalmak elcsatolták, a Népszövetség égisze alatt létrehozott mandátumrendszer keretében Szíria irányítója, az önálló állami létbe bevezető mandatárius hatalma Franciaország lett. Libanon és Szíria szétválasztása, valamint Hatay/Alexandretta tartomány kicsit későbbi Török Köztársasághoz csatolása sokak szemében máig történelmi igazságtalanság. (Részben ez lett később az alapja a 20. század végén, a 21. század legelején Szíria libanoni szerepvállalásának.) Az átmenet az oszmán-török uralomból a francia mandatárius hatalom közvetítésével a függetlenségbe azonban az izlámnak a szíriai társadalomban betöltött szerepét is megváltoztatta: míg a 20. század elején az Oszmán-török Birodalom elitjében nagy súlya volt az izlám intézményeknek és az *ulamának*, addig a 20. század második felére a társadalomban a szekuláris tendenciák érvényesültek, így az

iszlám és az iszlám elsőségének visszaszerzését célul kitűző mozgalmak a politikai ellenzék szerepébe kényszerültek.²⁷⁵

Az első világháborúban a törökökkel szemben harcba szálló mekkai Hásemita családhoz tartozó Fejszál a háború után alapított – az 1915-ös MacMahon-levelezésre²⁷⁶ hivatkozva – független arab királyságot Szíriában, melyet azonban 1920-ban francia csapatok szálltak meg, amelyek – bár Szíria formálisan már 1936-ban elnyerte függetlenségét – csak 1946-ban hagyták el az országot. A francia mandatárius hatalom uralmának alapja az oszd meg, és urlakodj! elv volt, ezért a franciák a vallási-felekezeti, illetve lokális hova- és összetartozás érzését „homogén” miniállamok,²⁷⁷ illetve a hadseregben etnikailag, vallásilag, felekezetiileg homogén egységek létrehozásával támogatták. Így az arab nacionalizmus – a függetlenség céljával összefonódva – az idegen megszállókkal szembeni ellenállás ideológiájává vált. Miközben az arab nacionalizmus egyesítette a különböző vallásokhoz, felekezetekhez tartozó szíriaiakat, az ellenállásban az iszlámnak is fontos szerep jutott. Egyrészt a jelszavak és jelképek gyakran az iszlámhoz kapcsolódtak, másrészt az idegen megszállókkal szemben a többség számára a másságot az iszlám jelentette. Továbbá az iszlám intézményei, elsősorban a mecsetek jelentették a társadalmi mobilizálás egyik lehetséges fő helyszínét, ahol a péntek déli ima alkalmával mondott beszéd, illetve a helyi vallási előjárók véleménye a lakosság széles rétegeire tudott hatást gyakorolni.

A független Szíria politikai fejlődését tehát alapvetően a szupranacionális pánarab eszme és a szubnacionális helyi, vallási és bizonyos mértékig a törzsi lojalitás befolyásolta. A francia kivonulást követő időszak, majd a Baász Párt 1963-as hatalomátvételét követő időszak nagy kihívása is ennek a két irányzatnak a küzdelme volt. Az arab nacionalista Baász Párt és az általa vezetett Szíria számára az arab egység primátusa volt a

²⁷⁵ *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Syria. vol. 4., 156. p.

²⁷⁶ Az 1915. július–1916. augusztus között folytatott levelezésben a brit kormány nevében Sir Arthur Henry McMahon, a brit korona főmegbízottja Egyiptomban ígéretet tett Huszein mekkai sarífnak, hogy cserében az arabok támogatásáért a török Portával szemben, a világháború után Nagy-Britannia támogatja majd egy arab királyság létrehozását.

²⁷⁷ A franciák a többségi-kisebbségi problémákat, illetve az arab nacionalizmus egységesítő hatását úgy próbálták meg kezelni, hogy a szunnita többségű szíriai mandátumterület etnikailag/vallásilag kisebbségi területein kisállamokat hoztak létre, így Libanont, ahol a maronita keresztények lettek a többség, az Alavita Államot és a Drúz-hegységben a drúzok államát – a szunnita többségű Aleppó, illetve Damaszkusz központú államok mellett.

meghatározó, ezért került sor 1958–1961 között az egyesülésre Egyiptommal. (Az Irakkal szinte automatikusan megvalósuló egységet, melyet a közös baászista ideológia eredményezett volna, egyrészt megtorpedózta a tény, hogy az 1963-ban Irakban lezajlott baászista puccs sikertelen, míg az egy hónappal későbbi szíriai baászista hatalomátvétel sikeres volt.²⁷⁸ Másrészt, a Baász Párt vezetőségéért vívott küzdelem a szíriai és az iraki Baász között a 2003-as iraki háborúig és Szaddám Huszein bukásáig áthidalhatatlan ellentétet és ellenségeskedést eredményezett a két ország között.) Ugyanakkor a történeti heterogenitás tovább élt a szíriai „mezővárosokban” és a part menti kereskedővárosokban, melyek a politizálás elsődleges színterei voltak. Ezért a legtöbb politikai párt regionális érdekeket (is) képviselt, ideológiai hovatartozásától függetlenül. Végül az arab nacionalizmus és a szocializmus erősödése és Baász párti programként végrehajtása, az ezzel járó társadalmi változások, a szocialista (jellegű) állam és állampárti szervezetek kiépülése vagy az általános tankötelezettség bevezetése a háttérbe szorította a vallási, felekezeti, törzsi és helyi lojalitást. Bár ennek a háttérbe szorításnak a mértéke kérdéses, hiszen a Baász Párt uralma alatt is került sor vallási és/vagy etnikai alapon szerveződő ellenállásra²⁷⁹ – különösen emlékeztet a szunnita Muszlim Testvérek szíriai szárnyával való véres leszámolás Hamában²⁸⁰ –, mégis kimondható, hogy a negyven év baászista uralom „szocialista nacionalizmusa” sikeres volt. A rezsim nagyfokú stabilitást és folytonosságot mutatott, mind támogatói körében, mind a létrehozott struktúrák tekintetében. A Háfez al-Aszad személyéhez²⁸¹ és a rezsimhez fűződő lojalitás igazi próbája azonban 2000-ben bekövetkezett halálával jött el, amikor az utódként megnevezett fiú, Bassár al-Aszad hivatalba lépett. (Köztudomású, hogy nem őt, hanem autóbalesetben elhunyt bátyját, Bászilt nevelték és szánták az örökösnek, miközben Bassár szemorvosnak tanult Angliában, így a szinte kötelezőnek

²⁷⁸ Irakban 1963. február 8-án, Szíriában 1963. március 8-án tört ki a baászista forradalom.

²⁷⁹ A formálódó baászista rendszer számára elsősorban az alavita kisebbség vezető pozícióba kerülése miatti szunnita elégedetlenség jelentett kezelendő problémát – a pártban és a hadseregben is –, amint arra a Baász Párt dokumentumai utalnak. Lásd Nikolaos van Dam: *The Struggle for Power in Syria. Politics and Society under Asad and the Ba'th Party*. London – New York, 2011, Tauris, 160–180. p.

²⁸⁰ 1982 februárjában Hamában a becslések szerint 5000–25 000 ember halt meg, amikor a rezsim a Muszlim Testvérek harcosai által vezetett felkelést leverte.

²⁸¹ Háfez al-Aszad hivatalosan 1970-ben vette át a hatalmat, melyet 2000-ben bekövetkezett haláláig gyakorolt – különböző hivatalokat töltve be.

mondható katonai karrierrel sem rendelkezett.) Bár sokan kételkedtek abban, hogy Bassár al-Aszad meg tudja majd tartani örökölt pozícióját, a rezsimet hivatalban tartó erők eredője mégis a folyamatosság és a stabilitás volt.

SZÍRIA AZ ARAB TAVASZ ELŐESTÉJÉN

A szíriai lakosság egyrészt a Földközi-tenger part menti sávjában, másrészt az ún. „termékeny félhold” mezőgazdasági területein él. Létszámuk az elmúlt évtizedekben nagy ütemben – lineárisan – növekedett. 1960-ban 4,6 millió, a nyolcvanas évek közepén 10 millió, 2013-ban pedig 22,9 millió volt, azaz az elmúlt ötven évben 400%-kal nőtt. A fejlődési tendenciák nagyjából megegyeznek az arab világban tapasztalható trendekkel. Az átlagéletkor jelentősen megnőtt: míg az 1960-as években egy szíriai állampolgár átlagosan 54 évet élt, addig 2010-ben a születéskor várható élettartam 75,7 év volt. A teljes termékenységi mutató (azaz, hogy egy nő átlagosan hány gyermeknek ad életet), mely a hatvanas években 7,6 volt, 2010-ben már csak 2,93-at mutatott. Ennek részeként a tinédzserkorban (15–19) szült gyermekek száma a kilencvenes évek második felében mért – ezer főre jutó – 62-63-mal szemben a 2000-es évek elejére 46-47-re csökkent, 2010-ben pedig 39,03 volt. Ezek a csökkenő adatok jól láthatóan jelentkeznek a szíriai társadalom korfájában is: míg a 0–14 éves korosztály társadalmon belüli aránya a hetvenes évek elején 48% volt, 2011-ben „mindössze” 36,23% volt. Ezzel ellentétesen a 65 év felettiek aránya az 1970 körüli 3%-ról 2011-re 4%-ra emelkedett. Mindeközben a munkaképes korosztály (15–64 év közöttiek) aránya a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek végéig 48-49% körül mozgott, majd 2010-re 59,2%-ra nőtt.²⁸²

A globalizációs folyamatoknak megfelelően folyamatosan változik a városi-vidéki lakosság aránya is. (Mivel a szíriai polgárháború menekülteji – országon kívül és belül – jelentősen megváltoztatták a népességi adatokat, a helyzetet a 2010-es adatokkal tudjuk jelezni.) Ezek szerint a szíriai lakosság mintegy 55%-a (kb. 11,22 millió ember) lakik városi környezetben, míg 45%-a (kb. 9,22 millió) vidéken. Szíriában, ahol a letele-

²⁸² Syria, Population, Total; Population ages 0–14, 15–64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com (letöltve 2014. december 10.).

pedett, városi életmódnak a földművelés mellett évezredek hagyományai vannak, a városi-vidéki lakosság aránya a kilencvenes évek közepén billent át a városi népesség javára. (1967-ben a vidéki lakosság aránya 58% volt.) Ez a gyakorlatilag egyenletes csökkenés elfedi azokat a meglehetősen különböző növekedési adatokat, melyek az elmúlt évtizedekben a városi és vidéki lakosság növekedését jellemezték. A vidéki lakosság éves növekedési rátája a hatvanas években 2,2% volt, ami a nyolcvanas évek közepén 3,5% körül tetőzött, majd folyamatosan csökkent 2010-ig, amikor már csak 1,27% volt. A városi lakosság adatai a hatvanas években mért 5%-ról 2010-re 2,64%-ra csökkent, bár ennek mértéke nem volt egyenletes. Szíriában azonban a saját lakosság létszámának alakulását jelentősen módosították előbb a palesztin, majd az utóbbi években az iraki menekültek. Az ENSZ palesztinokat segítő szervezete, az UNRWA adatai szerint Szíriában 12 menekülttáborban 560 000 palesztin él,²⁸³ míg az a menekültáradat, mely a kilencvenes évek óta, de különösen a 2003-as iraki háborút követően érkezett az országba, a becslések szerint mintegy 1,2 millió főt jelentett 2007-ben.²⁸⁴ Az iraki menekültek nagy része azonban az iraki, illetve a szíriai helyzet függvényében hazatért, vagy harmadik országba távozott. 2012-ben a becslések szerint mindössze kétszázezren maradtak Szíriában.²⁸⁵ Bár a szíriai társadalom számára a másság és az arab szolidaritás természetes „állapot”, arányaiban ilyen nagyságú tömeg „kezelése”, társadalmi integrációja komoly terheket rótt mind az államra, mind a befogadó közösségekre.

A szíriai társadalom sokszínűségét biztosító történelmi – elsősorban vallási – kisebbségek létének kereteit az ókorig visszanyúló hagyomány és az Oszmán-török Birodalomban továbbélő, állami rendszerré szerveződött ún. *millet*-rendszer nyújtotta. A modern Szíriában a szekuláris arab nacionalista, baaszista rezsim folytatta ezt a gyakorlatot, így a kisebbségek tulajdonképpen háborítatlanul éltek.²⁸⁶

²⁸³ The Syria Crisis and the Palestinian Refugees, UNRWA, <http://www.unrwa.org/syria-crisis#Syria-Crisis-and-Palestine-refugees>.

²⁸⁴ Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) adatát idézi Faisal al-Miqdad: Iraqi Refugees in Syria. FMR Iraq Special Issue, 19–20. p., <http://www.fmreview.org/en/FMRpdfs/Iraq/08.pdf>.

²⁸⁵ Iraqi refugees flee Syrian conflict to return home, BBC, 2012. október 29., <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-20131033>.

²⁸⁶ Bővebben lásd László Csicsmann – Erzsébet N. Rózsa: The Minority Issue in the Middle East, with the Kurdish Community in Focus. *Asian Studies*, 2013, 15–54. p.

Az *alaviták* Szíria lakosságának mintegy 13%-át teszik ki, és főleg a tengerparti sávban élnek. Nevük az általuk követett vallási irányzatra utal, mely a síita iszlám egyik – 9-10. századig visszavezethető – elágazása. (Az elnevezés Alira, Mohamed unokatestvérére, kedvenc lánya férjére és fiúunokái apjára utal.) A szunnita közvélekedés azonban gyakran egyszerűen eretneknek vagy síitának tartotta őket.²⁸⁷ Az alaviták muszlimságáról, azaz hogy egyáltalán muszlimnak tekinthetők-e, a 20. század első felében komoly teológiai viták folytak, később pedig – újabb viták keretében – külön érvelésre és véleményre volt szükség ahhoz, hogy síitaságukat elismerjék. Az első világháborút követően – Latakia központtal – létrejött az alavita kisállam, mely ugyan később megszűnt, de megnyitotta a hadsereget a kisebbségek, így az alaviták előtt is. Ezzel gyakorlatilag végét vetette az Oszmán-török Birodalom gyakorlatának, mely a hadseregben és az adminisztrációban a szunnitákra támaszkodott. Az Aszad-család is az alavita közösséghez tartozik, így Szíriát gyakran akkor is a „síita félholdhoz” sorolják, ha az Aszadok által vezetett arab nacionalista, baaszista rezsim fennállása óta szekuláris. Ez nem jelenti azt, hogy a rezsim támogatói között az alavita közösség ne játszana fontos szerepet, azonban ebben nem a vallás, hanem az azonos közösséghez tartozás a meghatározó.

A *keresztények* (többségükben örmények, illetve keresztény arabok) Szíria lakosságának mintegy 10%-át teszik ki, de nem alkotnak homogén csoportot, mivel több, kisebb-nagyobb keleti keresztény egyházhoz tartoznak (Görög Ortodox Egyház, Görög Katolikus Egyház, Örmény Ortodox Egyház, Szír Ortodox Egyház, Asszír Keleti Egyház stb.).

A *drúzoknak*, a Levant egyik titokzatos, sokáig teljesen zárt közösségének vallásgyakorlata szintén a síita iszlám ismailita ágához kapcsolódik. A térség több országában, így Szírián kívül Libanonban, Jordániában és Izraelben is megtalálhatók. Szíriában az ország délnyugati részében, a Drúz-hegységben (Dzsebel al-Drúz) élnek. A francia mandátum idején egy drúz miniállamot is létrehoztak, és a drúz közösség a későbbiekben is létszámánál jóval nagyobb szerepet játszott egyrészt a franciákkal, másrészt az arabosítási törekvésekkel szemben.

A mintegy kétmillió *kurd* közösség a legnagyobb etnikai kisebbség Szíriában, többnyire az iszlám szunnita ágához tartoznak. Eredetileg

²⁸⁷ Sok szunnita a drúzokat és az ismailitákat, de általában a síitákat sem tartja muszlimnak, vagy eretneknek tekinti őket.

Szíria és Törökország határán, három, egymással nem összefüggő területen élnek (északnyugaton Afrín, középen Kobane/Ajn al-Arab, északkeleten Kámisli központtal), de a nagyvárosokban, Damaszkuszban és Aleppóban is jelentős számban megtalálhatók.²⁸⁸ A szíriai kurdok helyzete és problémái az Irakban és Törökországban élő kurdokéhoz képest sokkal kevesebb nemzetközi figyelmet kapott, így pl. kevésbé ismert tény, hogy 1962-ben mintegy százhúszezer szíriai kurdot fosztottak meg állampolgárságuktól – akár családokon belül is állampolgársági különbségeket hozva létre –, akiket ettől kezdve „külföldiként” vagy „hontalanként” tartottak nyilván. Számuk 2011-re a becslések szerint mintegy 300 000-re nőtt.²⁸⁹ Az állampolgárságért, kulturális és kisebbségi jogaikért folytatott küzdelmük az ezredforduló után – részben az iraki kurdok törekvéseinek sikere nyomán – vált ismertté, amikor szinte sorozatosan tüntetések törtek ki.²⁹⁰

A szíriai rendszer fenntartásában a kisebbségek mellett a rezsim másik oszlopa a periféris helyzetben lévő vidéki, földművelő szunnita lakosság volt. A 2000-es évek elejétől, azaz gyakorlatilag Bassár al-Aszad hivatalba lépésétől kezdve a rezsim és a periféria szövetsége meglazult, amiben nagy szerepet játszottak a kormányzat gazdasági liberalizációs tervei és lépései, melyek a szocialista gazdasági modell hátrahagyásával az ország megnyitását célozták volna a külföldi befektetők előtt.²⁹¹ Ma úgy látszik, hogy Aszad és köre alábecsülte a Baasz Párt ideológiájának és intézményrendszerének beágyazottságát a vidéki társadalomban, különösen akkor, amikor 2006-tól kezdve súlyos aszályok sújtották a mezőgazdasági területeket és a lakosság nem – vagy nem elegendő mértékben – számíthatott a kormány támogatására.²⁹² A rezsim harmadik pillére a szunnita városi középosztály volt, melynek alapvető érdeke a stabilitás volt. Ennek a hagyományai – az identitás vallási elemét meghaladva –

²⁸⁸ Bővebben lásd László Csicsmann – Erzsébet N. Rózsa: The Minority Issue in the Middle East, with the Kurdish Community in Focus. *Asian Studies*, 2013, 15–54. p.

²⁸⁹ Lásd <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/meast/04/07/syria.kurdish.citizenship/>.

²⁹⁰ A legnagyobb, és több halálos áldozatot követelő tüntetés egy futballmeccs alkalmával tört ki 2004 márciusában, amikor az egyik csapatot támogató arab, illetve a másik csapatot támogató kurd szurkolók között verekezés tört ki. A rendet helyreállítani érkező szíriai katonákkal való összecsapásokban legalább harminc kurd meghalt.

²⁹¹ Aszad engedélyezte a magánbankok és biztosítótársaságok létrehozását, liberalizálta az ingatlan- és földtulajdonlást, engedélyezte a magániskolákat és az Internet használatát stb.

²⁹² Eyal Zisser: Can Assad's Syria Survive Revolution? *Middle East Quarterly*, Spring 2013, 65–71. p., <http://www.meforum.org/3529/assad-syria-revolution>.

szintén az ókorig vezethetők vissza, a Levant kereskedőhagyományaihoz. Végül, a rezsim kiterjedt állami apparátussal vezette az országot, melyben a pártapparátus mellett a hadsereg, a titkosrendőrség és az adminisztráció lojalitására is számíthattak.

Az arab tavasz előestéjén Szíria egy olyan stabil – arab szocialista – rendszernek látszott, melyben az állampárt Baász Pártnak nem volt kihívója. Az Aszad-családon belüli utódlás – a várakozások ellenére – nem okozott fennakadást, de a rezsim gazdasági liberalizációt hirdető politikája a rendszer egyik fontos szövetségesét elidegenítette. Ugyanakkor a kisebbségek, a tengerparti kereskedővárosok és a nagyvárosok középosztálya a rezsim által nyújtott keretek között továbbra is a rendszer haszonélvezői voltak, miközben a szocializmust felváltó kapitalizmus a személyes kapcsolatokra épült.²⁹³

A SZÍRIAI ARAB TAVASZ

A 2011 óta a nemzetközi figyelem középpontjában álló szíriai eseményeket igen nehéz az eddig pozitív kicsengésű arab tavasz kifejezéssel illetni. Nemcsak az elhúzódó korlátozott polgárháború miatt, hanem azért is, mert a szíriai társadalom kormányzatot támogató, igen jelentős szegmense számára az arab tavasz, azaz az ellenzéki politikai erők győzelme a „szunnita bosszú” rémképével fenyeget.

A szíriai események látszólag ugyanúgy kezdődtek, mint a többi arab országban – békés tüntetésekkel – 2011 januárjának végén. A felkelés azonban március közepén bontakozott ki (ezt tekintjük az események valódi kezdetének), amikor Daraában, a szíriai mezőgazdasági területek egyik központjában hatalmas megmozdulásokra került sor, ami azt mutatja, hogy valójában a rendszer alapját képező társadalmi szerződés egyik fontos eleme, a központi vezetés, a Baász Párt és a vidéki földművelő lakosság közötti hallgatólagos megállapodás bomlott meg. (Ennek a hátterében, mint már említettük, az elmaradt segítség állt, melyet a 2006-tól sorozatos aszály sújtotta régió elvárt.)

²⁹³ Joshua Landis: The Syrian Uprising of 2011: Why the Assad Regime Is Likely to Survive to 2013? *Middle East Political Council Journal*, Spring 2012, Volume XIX. No. 1., <http://www.mepc.org/journal/middle-east-policy-archives/syrian-uprising-2011-why-asad-regime-likely-survive-2013>.

Az események menete azonban egészen másként alakult mint a többi arab „forradalom” esetében. A békés tüntetések követelései ugyan hasonlóak voltak (demokratikus reformok, a politikai foglyok szabadon bocsátása, a korrupció felszámolása), de az Aszad-rezsim válasza, a véres leszámolás a katonaság bevetésével, nagyon gyors irányváltást eredményezett. A tüntetések erőszakkal való elfojtása belpolitikailag két-három héten belül a tüntetőkből ellenzékét faragott, melynek programja immár az Aszad-rezsim megdöntése lett, míg külpolitikailag a szomszédos Törökországgal a megelőző években felépített jó, kifejezetten baráti viszony végét jelentette. A Bassár al-Aszaddal személyes jó kapcsolatot ápoló török miniszterelnök, Recep Tayyip Erdoğan ugyanis azt tanácsolta Aszadnak, hogy mindenképpen békésen próbálja rendezni a helyzetet és semmiképp se folyamodjon erőszakhoz. Aszad azonban mégis így tett, aminek a következménye az lett, hogy Törökország a kibontakozó polgárháborúban nagyon hamar – talán túl hamar is – a szíriai ellenzék mellé állt és komoly támogatást nyújtott neki. Az „arab tavaszos” eufóriában (eddigre már megdőlt Ben Ali, Mubárak és Szálih uralma, és Kaddáfi is harcban állt) a nemzetközi közösség nagy része Aszad bukására „tett” és az ellenzékét támogatta. Törökország mellett az Öböl-beli arab monarchiák pénzzel és fegyverrel, az Egyesült Államok és nyugati szövetségesei pedig politikai támogatással („Szíria barátai”²⁹⁴) és az esetleges katonai beavatkozás lebegtetésével, de legalábbis ki nem zárásával. A „Szíria barátai” csoport 2012 februárja és 2013 szeptembere között hétszer találkozott, váltakozó számú résztvevővel: a legtöbben – 114 ország – a negyedik, Marrakesben tartott találkozón vettek részt, a legkevesebben – 11 ország – az utolsó, római találkozón. A nemzetközi közösség támogatásával megszervezett Genf-I, majd Genf-II találkozó, mely a rezsim és az ellenzék közötti megegyezést, a polgárháború lezárását lett volna hivatott elősegíteni, kudarcba fulladt. Ennek okai között ugyanúgy szerepeltek az ellenzék különböző szervezetei, csoportjai közötti nézeteltérések, mint azok a viták, hogy az Aszad-rezsimet ki és hogyan képviselje, valamint hogy a konferenciára meghívják-e Iránt.

Az Aszad-rezsim azonban lassan négy évvel a polgárháború után sem bukott még meg, aminek több oka is van. Egyrészt a kisebbségek – keresztények, alaviták, kurdok – a központi kormányzatban látják meg-

²⁹⁴ A „Szíria barátai” csoportot a „Libia barátai” csoport mintájára szervezték, célja a Szíriai Nemzeti Koalíció támogatása az Aszad-rezsimmel szemben.

maradásuknak és túlélésüknek a garanciáját. Különböző, elsősorban a Nyugat által kedvelt, „nyugatos” ellenzéki politikusok ugyan több nemzetközi fórumon is elmondták, hogy az ellenzék, hatalomra jutása esetén ugyanúgy garantálja a kisebbségek biztonságát, mint az Aszad-rezsim tette. Azonban a tény, hogy miközben külföldön ezeket a kijelentéseket tették, otthon számos atrocitásra került sor, nyilvánvalóvá tette, hogy ezeknek az ellenzéknek képviselő személyeknek esetenként semmi befolyása nem volt arra, ami Szírián belül zajlik.

Amikor az ellenzék bizonyos fegyveres csoportjai keresztény területeket támadtak és foglaltak el, például Maalulában, mely Szíria egyik legrégebbi ortodox keresztény központja, a Szent Tékla-kolostorból tizenhárom apácát raboltak el és tartottak fogva, amíg később egy fogolycserében vissza nem nyerték szabadságukat.²⁹⁵ De a fegyveresek megromlaltak és megszegették számos keresztény műemléket és emlékhelyet is, kereszteteket égettek, szerzetesek és apácák sírjait dúlták fel kincsek után kutatva.²⁹⁶ A keresztények tömegesen menekültek el, így pl. Homsz városában az eredetileg 160 000-re tehető keresztény lakosság 2013-ra mintegy ezer főre apadt.²⁹⁷

Az általában a rezsimmel azonosított alaviták sorsa nemcsak a saját, de az ellenzék és a külvilág szemszögéből nézve is összefonódott Aszadéval. Egy 2014. nyári adat szerint mintegy 65 000 katona halt meg addig a polgárháborúban, joggal feltételezhető, hogy azok nagy többsége az alaviták közül származott.²⁹⁸

De a szíriai kurdok is – némi hezitálás után – inkább a központi kormányzattal való, meglehetősen furcsa kapcsolatot „választották”, mintsem a felkelők mellé álljanak. Aszad ugyanis, hogy a kurdokat mint potenciális ellenfelet semlegesítse, a központi hadsereget és rendőrséget visszavonva a kurd területekről, ezzel a kurdokra bízta területük ellenőrzését és megvédését a fegyveres ellenzéki csoportoktól. Ez a korábbi-

²⁹⁵ Syria troops retake Christian town of Maalula, http://voiceofrussia.com/news/2014_04_14/Syria-troops-retake-Christian-town-of-Maalula-5235/.

²⁹⁶ Syrian government says Maaloula's sites sacked by rebels. Al-Monitor, <http://www.al-monitor.com/pulse/security/2014/05/syria-maaloula-damage-christian-sites.html#>.

²⁹⁷ International Religious Freedom Report for 2013, US Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>.

²⁹⁸ Syrian Alawites horrified by rising death toll. Al-Monitor, <http://www.al-monitor.com/pulse/security/2014/05/syria-maaloula-damage-christian-sites.html#>.

nál lényegesen nagyobb önállóságot, egyfajta autonómiát biztosított a szíriai kurdoknak, akiknek – határ menti pozíciójuk miatt – leginkább a Törökország felé menekülők okoztak biztonsági gondokat.²⁹⁹ (Ez a helyzet az Iszlám Állam nevű terrorszervezet 2014. nyár végi előretörésével változott meg, amikor az Iszlám Állam harcosai immár a szíriai kurd területeket is támadták.)

A kisebbségek mellett az Aszad-rezsimet támogatta, pontosabban nem állt az ellenzék mellé, a tengerparti kereskedővárosok és Aleppó valamint Damaszkusz szunnita elitje sem, melyek számára a rezsim évtizedeken keresztül biztosította a stabilitást és a kiszámítható fejlődést. A rezsim oszlopául szolgáló állami szervek, melyeket a közvélemény szintén a rezsimmel azonosított, többnyire szintén kitartottak Aszad mellett, annak ellenére, hogy szinte a kezdetektől jöttek hírek dezertálásokról, illetve a dezertőr katonák vezetésével szerveződött Szíriai Szabad Hadseregről. Ezek mértékét azonban csak megbecsülni lehetett, mivel a hadsereg jelentős része a laktanyákban maradt, aminek egyes vélemények szerint az egyik oka az volt, hogy Aszad csak olyan csapatokat vetett be, melyeknek lojalitásában megbízott. 2013-ra azonban nyilvánvalóvá vált a hadsereg létszámának jelentős csökkenése, hiszen a 2011-ben jegyzett 325 000-es létszám 150 000-re fogyott, aminek okai között nemcsak a dezertálások és a harcban elesettek (vagy a dezertálás közben lelöltek) szerepeltek, hanem sokan a radikális ellenzéki csoportokhoz csatlakoztak.³⁰⁰ 2014 során ezért rohamosan megnőtt a sorozások száma és a tartalékosok behívása. A rezsim „nagyágyúi” között is voltak olyanok, akik elhagyták Szíriát, közöttük Rijád Aszaad tábornok, vagy a politikai elit belső köréhez tartozó Tlász család, melynek feje, Musztafa Tlász, aki Háfez al-Aszad mellett tagja volt a Baász Párt négytagú Regionális Parancsnokságának és 1972–2004 között a belügyminiszteri posztot töltötte be.

Az Aszad-rezsim hivatalban maradásának másik oka maga az ellenzék. A szíriai ellenzék ugyanis a kezdetektől fogva nagyon heterogén, megszámlálhatatlan széttöredezett csoportból áll, melyek egyrészt ver-

²⁹⁹ Bővebben lásd Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: Kobane – eltérő érdekek és percepciók csatája. *KKI Tanulmányok*, 2014/2., <http://kki.gov.hu/download/9/01/d0000/NRE%20Kobane.pdf>.

³⁰⁰ Syria's depleted military ramps up conscription. UPI, 2014. december 29., http://www.upi.com/Top_News/World-News/2014/12/29/Syrias-depleted-military-ramps-up-conscription/8971419865771/.

sengve igyekeznek a lakosság támogatását megnyerni, másrészt esetenként egymással is harcolnak. Miközben az ellenzéki csoportok gyakran helyi alapon, helyi sérelmek okán szerveződnek (vö. a szíriai társadalom helyhez kötött identitása), a nagyobb és ismertebb szervezetek, mint a Szíriai Nemzeti Tanács, a Szíriai Szabad Hadsereg, vagy az Iszlám Front, a Nuszra Front vagy az Iszlám Állam, egyike sem tudta a rezsimmel szembeszálló támogatását megszerezni és az ellenzéki csoportokat összefogni. Ennek oka részben az volt, hogy egyes személyek és csoportok gyakran éveken, évtizedeken át külföldön éltek – a Szíriai Nemzeti Tanács máig Törökországban székel –, így helyi ismertségük és befolyásuk nagyon korlátozott volt. Másrészt, hiányzott az az eszme és/vagy cél, mely a társadalom sokszínűségét, és az ellenzéki csoportok ideológiai heterogenitását felülírva megteremthette volna az egységet. Szíria egységét, hagyományait, a stabilitást és a túlélést még mindig az Aszad-rezim képviselte a társadalom jelentős része számára, ahogy azt a 2014. június 3-án tartott elnökválasztás is mutatta.³⁰¹ Az elhúzódó polgárháborúban, melyben az ellenzék nem volt képes összekovácsolódni, a mérsékelt csoportok egyre inkább a háttérbe szorultak, miközben a radikális, végül a kifejezetten brutális tetteket elkövető csoportok, mint az al-Káidához kapcsolódó Nuszra Front (*Dzsabhat al-Nuszra*), vagy az Iszlám Állam kerültek előtérbe és fölénybe, ami belföldön és külföldön egyaránt sok támogatót elidegenített. Ebben jelentős szerepet játszott a külföld be nem avatkozása a szíriai polgárháborúba.

A nemzetközi közösség több szakaszban és több szinten válaszolt, vagy inkább próbált válaszolni a szíriai polgárháború jelentette kihívásokra, azonban fegyveres beavatkozás 2014 nyaráig, az Iszlám Állammal szembeni légitámadások megkezdéséig nem történt. Az első nemzetközi reakciók a rezsim és a tüntetők/felkelők fegyveres összecsapásait próbálták megszüntetni, sikertelenül. Az Arab Liga 2011 novembere és 2012 januárja között kétszer is megpróbált közvetíteni a szíriai kormányzat és az ellenzék között, de hiába. Az első felhívás a kormányzathoz szólt, hogy vessen véget a tüntetők elleni erőszaknak, a tankokat vonja ki a városokból és lakóterületekről, engedje szabadon a politikai foglyokat, engedje be az Arab Liga megfigyelőit és kezdjen párbeszédet az ellenzék-

³⁰¹ Szíriában ez volt az első olyan elnökválasztás, ahol több elnökjelöltre lehetett szavazni. Bassár al-Aszad a szavazatok 88,7%-ával nyert, annak ellenére, hogy az országhatáron kívül élők is nagy tömegben szavaztak (Libanonban, Jordániában).

kel. Emellett olyan lépéseket igyekeztek közvetíteni, mint az átmeneti helyi tűzszünetek és a humanitárius folyosók, a civil lakosság és a sebesültek kimenekítésére, vagy olyan, más konfliktusok kezelésében már alkalmazott megoldásokat igyekeztek bevezetni, mint a repüléstilalmi övezet elrendelése.³⁰² A béketerv első kísérlete azon bukott meg, hogy a kormányzat fegyveres erői ismét tüntetőket öltek meg. A második kísérlet a helyzet gyors és radikális romlását mutatta, amikor immár nemcsak a kormányzatot, hanem a felkelőket is csapataik visszavonására szólította fel, a korábbi követelések és javaslatok megismétlése mellett (Arab Liga megfigyelők, politikai foglyok, tárgyalások). Az Arab Liga 67 megfigyelője – Egyiptomból, Katarból, Szaúd-Arábiából, Szudánból, Bahreinből és az Egyesült Arab Emírátsukból – 2011. december 26-án érkezett Szíriába, de 2012. január végén a misszió működését a biztonsági helyzet „kritikus megromlása” miatt felfüggesztették. Az Arab Liga béketervének és megfigyelő missziójának kudarca után – a szíriai kormányzat megkérdőjelezte a megfigyelők hitelességét, míg az ellenzék elítélte tevékenységüket – az ENSZ és az Arab Liga egy közös különleges megbízottat nevezett ki a volt ENSZ-főtitkár, Kofi Annan személyében. Annan azonban mindössze öt hónapig dolgozott ebben a pozícióban (2012. február 26. és augusztus 2. között), mert gyakorlatilag semmilyen eredményt nem tudott elérni. Ugyanez lett a sorsa az utódjaként kinevezett Lakhdar Brahimine, aki mintegy két évig, 2014. május végéig volt szíriai különmegbízott, majd csalódottan távozott, még mielőtt a június 3-ára meghirdetett elnökválasztásra sor került volna.

Az elhúzódó polgárháborúban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egyik fél sem tudja a másikat legyőzni. Az Aszad-rezsim nemzetközi legitimációját a „Szíria barátai” csoport 2012 decemberében, Marrakesben rendezett konferenciáján részt vevő több mint száz állam megvonta, amikor a Szíriai Nemzeti Koalíciót fogadta el a szíriai nép törvényes képviselőjének.³⁰³ (2013 márciusától az SzNK foglalta el Szíria helyét az Arab Ligában.) Az elismerésen túl nyújtott nemzetközi támogatás azonban politikai, erkölcsi, humanitárius segítségnyújtásban merült ki – kivételt

³⁰² A térségben a nemzetközi közösség ENSZ BT-határozattal repülési tilalmi övezetet tartott fenn Irakban (1991–2003) és Líbiában (2011).

³⁰³ Az SzNK szíriai ellenzéki csoportok változó összetételű koalíciója, melyben többségben a Szíriai Nemzeti Tanács, illetve szekuláris és helyi képviselők foglalnak helyet. 'Friends of Syria' recognize opposition. al-Jazeera, 2012. december 12., <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/12/201212124541767116.html>.

képeztek az Öböl-menti arab monarchiák és Törökország, melyek anyagi és felszerelésbeni támogatást is nyújtottak –, azonban az ellenzék által követelt katonai beavatkozás elmaradt, aminek több oka is volt. Egyrészt, Szíria geopolitikai helyzete, melyben meghatározó szerepet játszott a központiság, Izrael szomszédsága, valamint Oroszország, Kína és Irán Aszad-rezsimnek nyújtott támogatása, olyan bonyolult képletnek bizonyult, melynek megbolygatását egyetlen politikai vezető sem akarta felvállalni. Másrészt, a nyugati társadalmak csalódtak az arab tavaszban, a kezdeti eufóriát apátia váltotta fel, és a gazdasági világválságban egyre kevésbé volt kedvük újabb közel-keleti háborúkat „rendezni” – különösen az iraki és az afganisztáni újjáépítés meglehetősen megkérdőjelezhető eredményei után. Harmadrészt, a harcok nem egybefüggő területen zajlottak, hanem gyakran egy-egy város különböző kerületei között, ami a beavatkozást gyakorlatilag lehetetlenné tette. Végül, a beavatkozás elmaradása miatt az ellenzéki csoportok radikalizálódása és a mérsékelt, esetenként demokratikus elemek háttérbe szorulása oda vezetett, hogy a nemzetközi közösség, különösen a nyugati országok nem kívántak olyan szervezetek győzelmében szerepet játszani, melyek minden bizonnyal a Nyugat ellen fordultak volna és adott esetben egy radikális, vallási ideológiájú Szíriát építettek volna fel.

Ebben a helyzetben 2012 júliusában a szíriai kormány elismerte, hogy rendelkezik vegyifegyverekkel,³⁰⁴ amit a nemzetközi közösség már régóta feltételezett. A szíriai arzenál hatóanyagai elsősorban mustárgáz, hólyaghúzó anyagok és ideggázok (szarin, VX) voltak, célbajuttató eszközeik pedig bombák, ballisztikus rakéták és tüzéségi rakéták.³⁰⁵ A szíriai vegyifegyver-program célja az izraeli nukleáris képesség stratégiai egyensúlyának megteremtése volt. 2012 augusztusában Barack Obama amerikai elnök figyelmeztette a szíriai vezetést, hogy a vegyifegyverek használata olyan „vörös vonal”, melynek átlépése nemzetközi katonai válaszlépést vált ki. A szíriai külügyminisztérium szóvivője hangsúlyozta, hogy a kormányzat semmilyen körülmények között nem fog vegyifegyvereket használni saját lakossága ellen. 2012 végén és 2013 elején azonban két-három vegyifegyveres támadásról érkezett hír,³⁰⁶ melyek

³⁰⁴ Lásd <http://www.the-trench.org/wp-content/uploads/2014/12/20141204-Atomic-Reporters-Syria-CW.pdf>.

³⁰⁵ Lásd N. Rózsa Erzsébet – Péczeli Anna: *Egy békésebb világ eszközei. Fegyverzetellenőrzés, leszerelés, non-prolifерáció*. Budapest, 2013, MKI–Osiris.

³⁰⁶ 2012. december 23-án heten meghaltak Homszban „mérgező gáz” támadásban,

kivizsgálásával március 21-én az Aszad-kormány hivatalosan az ENSZ-hez fordult. Ezzel párhuzamosan a regionális sajtóban – Törökországban, Libanonban – megjelentek olyan újsághírek, melyek arról számoltak be, hogy egyes ellenzéki csoportoknál (a Nuszra Frontot emlegették) vannak vegyifegyverek. Tekintettel a polgárháborús helyzetre, ezeket a híreket nem lehetett megcáfolni. A hosszas egyeztetés után 2013 augusztusában Damaszkuszba érkező vizsgálóbizottság (a vegyifegyvertilalmi megállapodás betartását ellenőrző OPCW és a WHO szakértőiből állt) érkezését követően, augusztus 21-én éjjel került sor arra a minden korábbinál pusztítóbb hatású szarin-támadásra, melyben mintegy ezren vesztették életüket. Bár az amerikai hírszerzés és hivatalos álláspont szerint „nagyon valószínű” volt, hogy a támadást a rezsim katonái hajtották végre, erre konkrét bizonyíték azután sem állt rendelkezésre, hogy az ellenőröket a helyszínen engedték.

Egy ilyen nagyságrendű vegyifegyveres támadás egyértelműen Obama „vörös vonalának” átlépését jelentette, azonban a katonai válaszlépés előkészületei közepette Obama hirtelen magára maradt, így a Kongresszusra bízta a szíriai támadásról szóló döntést. (A szövetségesek közül utolsóként a brit parlament szavazta le a szíriai katonai műveletet.) 2013. szeptember 9-én azonban váratlan fordulattal az orosz külügyminiszter, Szergej Lavrov egy olyan javaslatot terjesztett elő, mely szerint, ha Szíria csatlakozik a Vegyifegyvertilalmi megállapodáshoz és nemzetközi ellenőrzés mellett megsemmisíti készleteit, az Egyesült Államok vállalná, hogy nem támadja meg Szíriát. Egy nappal később a szíriai külügyminiszter, Valid al-Muallim megerősítette, hogy országa kész tárgyalásokat kezdeni az orosz javaslatról. Végül – a háttérben vélhetőleg amerikai-orosz egyeztetés következtében – Szíria csatlakozott a Vegyifegyvertilalmi megállapodáshoz. A szíriai arzenált a háborús körülmények ellenére lajstromba vették, az országból elszállították, és 2014. augusztus végére a szíriai vegyifegyverkészletek megsemmisítése befejeződött.³⁰⁷

Az Aszad-rezsimet fenyegető külső támadás veszélye így módon elhárult, sőt a regionális háború veszélyétől „megszabaduló”, hirtelen meg-

melyet később az ún. 15-ös hatóanyaggal azonosítottak. 2013 márciusában az Aleppóhoz tartozó Khán al-Aszalban, illetve a Damaszkuszhoz tartozó Atabában 25-en haltak meg – a rezsim szerint egy ellenzéki vegyifegyveres támadás során. Ezt követően fordult Aszad az ENSZ-hez, hogy az esetek kivizsgálását kérje.

³⁰⁷ Timeline of Syrian Chemical Weapons Activity 2012–2014, Arms Control Association, <http://www.armscontrol.org/factsheets/Timeline-of-Syrian-Chemical-Weapons-Activity>.

enyhült környezetben egyre nyilvánvalóbb orosz, iráni és libanoni/Hezbollah támogatással az Aszad-rezsim fontos pozíciókat – Homsz, Kalamún, vagy a keresztény falu, Maalúla – tudott visszaszerezni.³⁰⁸

Egyelőre beláthatatlan, hogy a szíriai polgárháború hogyan alakul, meddig tart, milyen áldozatokkal jár majd, és főként, hogy a háború után milyen Szíria jön létre. A szíriai – háborús – átalakulás forgatókönyvének fő kérdései azonban az egész térség átalakulását meghatározó kihívások. Az évezredes sokszínűség megőrzése a közel-keleti kisebbségek elfogyásának/eltűnésének ellenpéldája lehet. Az ország területi egységét nemcsak a kisebbségek védelmének mandatárius gyakorlatát idéző feldarabolódás veszélyezteti, hanem az Iszlám Állam nemzetállami határokat nem ismerő terjeszkedési vágya is, melynek távolabbi hatásait – különösen a kalifátus kikiáltásával kapcsolatos ideológiai és morális vonzatai miatt – egyelőre nem lehet megjósolni. A szíriai átalakulás így egyben az arab közel-keleti identitás két legfontosabb elemének, az arabságnak és az iszlámnak a harca is.

³⁰⁸ Az orosz támogatás többnyire fegyverszállítmányokban ölt testet – a Szíriába látogató orosz delegáció tagja volt Dimitrij Rogozin, a védelmi ipari szektorért és katonai felszerelésekért felelős miniszterelnök-helyettes. Érkeztek hírek arról, hogy Szíriában iráni katonák estek el, ezeket azonban az iráni vezetés cáfolta. A Hezbollah fegyverescsi viszont nyíltan részt vettek szíriai katonai akciókban. Jean Aziz: Syria confident of Russian military support. *Al-Monitor*, 2014. június 4., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/06/syria-official-interview-russia-support-field-developments.html>.

AZ ARAB TAVASZ A RÉGIÓBAN

Az arab tavasz a közel-keleti régiót is váratlanul, éppen egy nagy átalakulás folyamatában érte. A Közel-Kelet részben a nemzetközi rendszer, részben a belső folyamatok következtében jelentős átalakuláson ment keresztül, melynek következtében a regionális erőegyensúly átrendeződött. A hidegháború végét követő időszak viszonyait a térség szempontjából nemcsak a közép- és kelet-európai rendszerváltások és Szovjetunió felbomlása befolyásolta, hanem a – még a Szovjetunió részvételével és „áldásával” tető alá hozott – nemzetközi koalíció az 1990-es Öböl-válságban, majd 1991-es Öböl-háborúban, illetve az 1991-ben Madridban útjára indított arab–izraeli békefolyamat.

Az arab világban kialakult hidegháborús képlet viszonylag egyszerű volt: az arab országok a két szuperhatalomhoz fűződő kapcsolatait sakk-táblaszerű képet rajzoltak ki. Marokkó, Tunézia, Egyiptom (Szadat hivatalba lépése után), Izrael, Jordánia és Libanon a Nyugat, míg Algéria, Líbia, Egyiptom (Egyiptom Nasszer hivatali ideje alatt), a palesztinok, Szíria és Irak, azaz a „baráti szocialista arab országok”, a keleti blokk szövetségesei voltak. Az Arab-félszigeten Dél-Jemen, azaz a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság (1967–1990) volt az egyetlen szocialista utat választó ország, szemben a félsziget monarchiáival és sejksegeivel, illetve Észak-Jemennel, azaz a Jemeni Arab Köztársasággal, mellyel végül 1990-ben egyesült. Jóllehet a hidegháborús szövetségi viszonyok radikális és mérsékelt országokra osztották az arab *umma*t, az arabközi valós viszonyoknak ezek nem meghatározói, hanem „csak” befolyásolói voltak. Az arab országok közötti ellentétek valódi okai sokkal inkább a helyi konfliktusokban és érdekütközésekben – határviták, rivalizálás, törzsek közötti ellentétek stb. – jelentkeztek. Így azonban az arab összetartozás és „nagy politika” színtere az Arab Liga maradt.

Az Arab Liga, mely az arab országok közötti vitákat hivatott rendezni és elsimítani, azonban ebben a funkciójában viszonylag kevés sikert tudott felmutatni. Emlékeztet az 1990-es iraki–kuvaiti válságban, majd

háborúban tapasztalt sikertelensége. Másik fő feladata a közös arab ügyek képviselése a nemzetközi szintén, azonban az Arab Liga ebben sem mondható eredményesnek. Az arab országoknak két, egymással összefüggő közös ügyük maradt, melyben a nemzetközi közösség támogatását próbálták elnyerni: a palesztin kérdés, beleértve a palesztin állami-ságot is, és Izrael nukleáris képessége és feltételezett arzenálja. Bár mindkét ügy évtizedek óta szerepel az Arab Liga napirendjén, átmeneti sikerektől eltekintve – ha az arab–izraeli békefolyamatot sikerként értékeljük, bár csak korlátozottan valósult meg – az Arab Liga mindkettő hatékony nemzetközi képviselőjében kudarcot vallott.

Az arabközi kapcsolatokat sokkal inkább az arab országok egymáshoz, illetve Izraelhez fűződő viszonya határozta meg, ugyanakkor a térségen kívüli, a nemzetközi rendszerben bekövetkezett változások ezeket a belső viszonyokat is alakították. Amikor 1979-ben Egyiptom békét kötött Izraellel, válaszul az Arab Liga kiközösítette Egyiptomot és az Arab Liga székhelyét Kairóból Tuniszba helyezték át, ahonnan csak 1989-ben került vissza Kairóba. Az arab–izraeli békefolyamat keretében kötött jordániai–izraeli békekötést (1994) már nem követte hasonló szankció, aminek a legfőbb oka az volt, hogy egyrészt frontvonalbeli arab államok ültek tárgyalóasztalhoz Izraellel bilaterális keretben (Jordánia, Szíria, Libanon, majd később a palesztinok), másrészt az arab országok többsége részt vett a békefolyamat multilaterális tárgyalásainak különböző munkacsoportjaiban (menekültek, víz, környezetvédelem, gazdasági együttműködés, fegyverzetkorlátozás és regionális biztonság). Mindehhez azonban a Szovjetunió belső átalakulása, majd felbomlása is szükséges volt, amennyiben a szocialista arab országok immár nem számíthattak a Szovjetunió politikai, katonai és gazdasági támogatására sem Izrael ellenében, sem a nemzetközi fórumokon.³⁰⁹ A Szovjetunió felbomlása nemcsak azt jelentette a „szocialista” arab országok számára, hogy elveszítették a szövetséges szuperhatalmat, amelynek politikai, gazdasági, katonai stb. támogatására korábban mindig számíthattak, és hogy magukra maradtak az Egyesült Államok vezette egypólusú világban, hanem azt is, hogy eltűnt az az (európai) ideológia, melyre rendszerüket alapozták. Miközben tehát meg kellett találniuk helyüket egy tel-

³⁰⁹ Háfez al-Aszad szíriai elnök utolsó moszkvai látogatásán Mihail Gorbacsov úgy nyilatkozott, hogy a Szovjetunió a továbbiakban nem támogatja Szíria Izraellel való paritásra irányuló törekvéseit.

jesen új, gyakran velük szemben – ideológiailag – ellenséges nemzetközi környezetben, meg kellett küzdeniük egy ideológiai legitimációs válsággal is. Az új regionális rendben a Szovjetunió eltűnésével az Egyesült Államok maradt az egyetlen külső nagyhatalom, mely mellé sem Oroszország, sem az Európai Unió nem tudott „felnőni”.

Az arab országok egymás közötti vitái időről időre ugyan láthatóvá váltak, de valójában az utóbbi évtizedek legnagyobb arabközi konfliktusa – Kuvait lerohanása Irak által – volt az a keserű tapasztalat, mely az Arab Liga és az arab egység gondolatát leginkább pellengérre állította. Az arab közvéleménynek és a politikai elitnek itt kellett szembesülnie azzal a ténnyel, hogy minden retorikai összetartás ellenére megtörténhet, hogy egy arab ország egy másik arab országra támad. Az először az Öböl-háborúban tapasztalható Dzsazíra-jelenség, azaz hogy egy háborút otthon a tévé előtt „élőben” nézhetünk, még drámaibbá tette ezt a felismerést. Az iraki–kuvaiti Öböl-háború bizonyos értelemben az arab egység hosszan elhúzódó bomlásának, a fogalom politikai értelemben vett végleges és végletes kiüresedésének bizonyítéka és megpecsételődése volt. Mire 2001. szeptember 11-ét követően George W. Bush amerikai elnök meghirdette a Közel-Kelet demokratizálásának programját, nyilvánvaló volt, hogy az „arab világ” – talán sosem volt – egysége mindörökké véget ért és az egyes arab országok – az első világháborút követően meghúzott „nemzetállami” határaik között – megindultak saját egyed-fejlődésük útján, melynek során identitásukat, a többi államhoz fűződő viszonyukat egyre inkább saját egyéni adottságaik és érdekeik alapján határozták meg. Ebben, többek között, szerepet játszott az arab kudarcélmény is,³¹⁰ ugyanis az arab országok közös ügyeiket egyre kevesebb sikerrel tudták képviselni a nemzetközi fórumokon.

Az arab kudarcélményt és a Nyugattal, elsősorban az Egyesült Államokkal szembeni ellenérzést tovább fokozták az Irak elleni szankciók, majd szinte a végletekig korbácsolta a 2003-ban Irakkal szemben megindított „preemptive” háború. Az 1991-es Öböl-háborút követően az ENSZ Biztonsági Tanácsa által megszavazott szankciók egyrészt Irak tömegpusztító fegyvereinek, tömegpusztító fegyverprogramjainak és 150 km-nél nagyobb hatótávolságú rakétáinak leszerelését írták elő –

³¹⁰ N. Rózsa Erzsébet: Gáza előtt, Gáza után – a gázai intervenció regionális és nemzetközi összefüggései. [Before Gaza, After Gaza – regional and international implications of the Gaza intervention.] *MKI Tanulmányok*, 2009/1., <http://www.hiia.hu/index.php?menu=23&ev=2009>.

nemzetközi ellenőrzés mellett. Másrészt az iraki légtér feletti nemzetközi ellenőrzést biztosította, illetve a központi iraki hadsereg saját (iraki szuverenitás alá eső) területen való mozgását korlátozta, amennyiben a 32. szélességi foktól délre, illetve a 36. szélességi foktól északra repüléstilalmi övezetet léptetett életbe, illetve ez utóbbi területen megtiltotta az iraki hadsereg mozgását is. Bár az arab politikai elit, különösen az Öböl-menti államok (főleg Kuvait és Szaúd-Arábia) szívesen vették az iraki katonai képesség korlátozását, az Irak elleni szankciók másik területével, a hathavonta engedélyezett „olajat élelmiszerért” akcióval egyre kevésbé értettek egyet. Ez utóbbi ugyanis közvetlenül az iraki lakosságot érintette, amelynek sorsa az arab közvéleményt igen mélyen érintette. Az Öböl-háborút követő években Irak korlátozása, annak ellenére, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsának felhatalmazása alapján zajlott, egyre inkább teret engedett a Nyugattal szembeni elégedetlenségnek és a megálázottság érzésének, különösen, hogy az arabság és az arab nacionalizmus egyik vezető állama volt ennek tárgya.

A 2003-as Irak elleni háború, Szaddám Huszein rendszerének megdöntése, további elemeket csatolt az arab frusztrációhoz. Egyrészt bizonyította, hogy az Egyesült Államok – vélt vagy valós indokok alapján – kész rendszerváltást végrehajtani, ha azt szükségesnek tartja. Ez ugyan Afganisztánban is megtörtént, mintegy fél évvel az iraki háború előtt, ott azonban – arab mércével mérve is – önvédelemről volt szó. A „preemptive” csapás, azaz a „veszélyt megelőzendő” beavatkozás fogalmát George W. Bush elnök az Irakkal szembeni támadás megindolására alkotta meg. A háború megindításának a nemzetközi közösségben is megkérdőjelezett okai és módja további teret engedtek a kudarcélménynek, különösen, hogy neve említése nélkül, Kuvait is részese volt a „Hajlandók koalíciójának”.³¹¹ Mindezekén túl, az arab országokat vezető politikai elitben komoly aggodalmat keltett a Bush elnök által az ikertornyok elleni merényletet, illetve az afganisztáni és iraki háborút követően megfogalmazott, a Közel-Kelet demokratizálásra irányuló „tágabb Közel-Kelet” kezdeményezés.

³¹¹ A „Hajlandók koalíciója” (Coalition of the Willing) azoknak az országoknak a csoportja volt, melyek az ENSZ BT egyértelmű felhatalmazása hiányában is hajlandók voltak az Egyesült Államokat támogatni Szaddám Huszein megdöntésében. Bővebben lásd pl. Andor László – Tóth Péter – Valki László: *Irak - háborúra ítélve*. Budapest, 2004, Zrínyi Kiadó.

A „tágabb Közel-Kelet” terv tulajdonképpen Kant „demokratikus béke” elméletére vezethető vissza, azaz azon a feltételezésen alapul, hogy a demokráciák nem harcolnak egymás ellen. A „tágabb Közel-Kelet” kifejezés pedig a kezdeményezés területi hatályát jelöli meg Marokkótól Indonéziáig, azaz gyakorlatilag az iszlám világban. Ezzel Bush elnök a muszlim világ, de különösen az arab vezetők szemében megcáfolni látszott azokat a kijelentéseket, melyek tagadták, hogy egy újabb keresztes háború folya. Ráadásul a demokratizálás minden – autoriter – arab rezsimet hatalmának elvesztésével fenyegetett meg, beleértve az Egyesült Államok térségbeli legközelebbi szövetségeseit, Egyiptomot és Szaúd-Arábiát is.³¹²

A Közel-Kelet demokratizálásának bushi terve viszonylag hamar a háttérbe szorult, és nemcsak az arab szövetségesek nemtetszése miatt. Az amerikai vezetés számára rövid időn belül nyilvánvalóvá vált, hogy a térségben a stabilitás fontosabb az amerikai érdekek érvényesítése szempontjából, mint a demokratizálás, így – a helyi civil társadalom egy jelentős részének nagy csalódására – a „demokratikus” retorika gyakorlatilag eltűnt a napirendről és a mindennapokból. Politikusok és elemzők egyaránt úgy ítélték meg, hogy a térség demokratizálásának programja csúfos, de legalábbis döntő vereséget szenvedett a második Bush-elnökség második felében.

A 21. század első évtizedére az „arab világ” elveszítette relatív fontosságát a térség három nem arab erőközpontjához, Izraelhez, Iránhoz és Törökországhoz képest, miközben az említett folyamatok a korábban „arab világként” emlegetett arab országok látszólagos egységének végét mutatták. Az arab tavasz előestéjén a Közel-Kelet átalakuló erőegyensúlyában a meghatározó erőközpontok Izrael, valamint a térség feltörekvő regionális hatalmai, Törökország és Irán voltak, miközben a térség extraterritoriális hatalmának, az Egyesült Államoknak a térség folyamatait befolyásoló képessége is egyre csökkent. Ebbe a változó hatalmi helyzetbe robbant bele az arab tavasz és adott újabb lökést – és talán irányt – az átalakulás folyamatának, hogy azután egy nem várt fordulattal az Iszlám Állam kihívásával nézzen szembe.

Bár az Arab Liga huszonkét tagállamából „mindössze” hatban beszélünk arab tavaszról, a többi arab országban is sor került olyan esemé-

³¹² Nem véletlen, hogy az arab országok egybehangzóan utasították el a Közel-Kelet demokratizálásának tervét.

nyekre, melyek máshol az arab tavasz részeit képezték. Mohamed Búazizi önégetése után több hasonló esetről számolt be a média, és a tüntetések is szinte mindenhol sor került. Általánosságban elmondható, hogy a vezetés mindenütt óvatosabbá vált a „néppel” szemben, egyrészt, ahol megtehették, korlátozott reformokat és juttatásokat vezettek be, mint pl. Jordániában vagy Szaúd-Arábiában, másrészt a politikai diskurzusban és a retorikában megjelent és egyre gyakrabban hivatkozási ponttá vált a „nép” és a reformok. Megváltozott az iszlamista szervezetek megítélése és támogatása is, és megjelent a Muszlim Testvérek/szafaita osztás a politikai palettán, melynek velejárójaként nemcsak az állami iszlám/ellenzéki iszlám viszonya, hanem az állami/nem állami tényezők kategorizálása és sorolása is folyamatos változásban volt. Mindez az arab nemzetállamok megalakulásának lehetőségét hordozta magában, még akkor is, ha ebben az alakulásban egyelőre annak csak bizonyos elemeit tudjuk megragadni. Az arab országok elhúzódó átalakulása az egész térségre, annak nem arab államaira is meghatározó hatással van.

IZRAEL

Izrael helye és szerepe megalakulása óta a Közel-Kelet egyik legmeghatározóbb kérdése. Míg 1948-ban Izrael léte és megmaradása volt a kérdés, az 1967-es háborút követően már Izrael területének nagysága és határai. Az arab–izraeli konfliktust 1991-től felváltotta az arab–izraeli békefolyamat, melyben az arab országok elismerték és elfogadták Izraelt tárgyalópartnernek, sőt, az Egyiptommal 1979-ben kötött béke után, 1994-ben Jordánia is békét kötött Izraellel. A békefolyamat ugyan 1996-ban, Jichak Rabin izraeli miniszterelnök meggyilkolását³¹³ követően elakadt, azonban Izrael elfogadásának tényén ez nem változtatott, még akkor sem, ha további formális békekötésekre nem került sor. Szintén a békefolyamat eredményeként az Izrael által megszállt palesztin területeken megalakult a Palesztin Nemzeti Hatóság, amely, minden probléma ellenére megvetette a palesztin államiság alapjait, még akkor is, ha az hivatalosan máig nem jött létre.

³¹³ Jichak Rabint 1995. november 4-én egy békenagygyűlésen egy izraeli merénylő gyilkolta meg.

Az izraeli–arab/palesztin konfliktus az évtizedek alatt jelentősen megváltozott, amennyiben a konfliktus egyik szereplője többszörös átalakuláson ment keresztül: az arab országokból előbb a palesztinok, majd a 2000-es évek elejére a Hamász és a Hezbollah maradtak. Ennek ellenére a konfliktus jelentősége regionális vonatkozásban mit sem csökkent: a palesztin kérdés ma is a közel-keleti rend meghatározója, a hivatalos arab politikai napirend legfontosabb kérdése és ma sem létezik olyan „ügy”, melyben egy arab ország nyíltan Izraellel közösen léphetne fel. Ugyanakkor ez a változás egyben annak is a bizonyítéka, hogy az arab országok és a hatalomban levő arab rezsimek megszűntek Izrael számára elsődleges veszélyforrás lenni.

A kihívás másfelől jelentkezett: a 21. század első évtizedében az arab társadalmak iszlamizációja egyre erősödött, így Izrael az évtized végén egy olyan megváltozott helyzetben találta magát, amelyben korábbi szekuláris, arab nacionalista ellenfelei helyett egyre inkább magukat az iszlám ideológiájával meghatározó szereplők között kell mozognia. Miközben a térség egyre látványosabb iszlamizációja egyre fokozódó Izrael-ellenességet jelent mind a közvéleményben, mind a politikai elitben (még ha tartózkodnak is az Izraellel való katonai konfrontációtól, sőt adott esetben a nyilvánosság kizárásával tárgyalnak is vele), Izrael legfőbb szövetségese, az Egyesült Államok befolyása is jelentősen megcsappant. Izrael kihívói immár nem az arab államok, hanem egyrészt olyan nem állami szereplők, mint a Hamász és a Hezbollah, másrészt Irán lettek. Miközben azonban a Hamász és a Hezbollah jelentette fenyegetés az izraeli lakosság mindennapjait érinti, a jelenlegi izraeli kormányzat megítélése szerint ezzel az alacsony intenzitású konfliktussal együtt lehet élni. Azaz úgy tűnik, hogy az amerikai nyomásra időről időre újrainduló palesztin–izraeli tárgyalások elakadása nem véletlen, az izraeli adminisztráció úgy ítéli meg, jelenleg nem lehet, és nem tud a palesztinokkal megállapodni.

Az izraeli politikai elit és közvélemény figyelmének középpontjában – ennek megfelelően – az Irán által jelentett kihívás áll. Jóllehet a vita Irán nukleáris fegyverkezése körül zajlik,³¹⁴ az arab országok az iráni regionális hatalmi törekvések bizonyítékaként ítélik meg azt az „ellenállá-

³¹⁴ A nemzetközi közösség 2002 óta, amikor fény derült arra, hogy Irán a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek be nem jelentett módon, két helyszínen is nukleáris létesítmény építésén fáradozik, különös figyelemmel és aggodalommal követi az iráni nukleáris program alakulását.

si frontot" (arabul *dzsabhat al-mukávama*), melyet II. Abdalláh jordániai király „síita félholdnak" nevezett.³¹⁵ Egy iráni nukleáris program – különösen, ha mint Izrael és a nemzetközi közösség feltételezi, hogy végső célként nukleáris fegyverek előállítására irányulhat – még akkor is fenyegetést jelent Izrael számára, ha, mint az iráni vezetők állítják, a program békés célú. Egyrészt a Közel-Keleten Izrael mellett Irán az egyetlen állam, mely immár önálló nukleáris programmal és a nukleáris fűtőanyagkör minden technológiai elemével rendelkezik. Másrészt, a nukleáris képesség Irán regionális hatalmiságának nemcsak szimbóluma, és mint ilyen, nemcsak presztiziskérdés, hanem – különösen, ha katonai célú lenne, amit Irán következetesen tagad – elegendő elrettentő erő lehet ahhoz, hogy Irán érdekeinek érvényesítését más kérdésekben is lehetővé tegye. Legfőképp azonban 2005 óta, mióta Mahmúd Ahmadinezsádot Irán elnökévé választották, Irán Izraellel kapcsolatos retorikája ismét igen élessé vált.³¹⁶ A 2005. októberben Teheránban tartott „A világ cionizmus nélkül" konferencián Ahmadinezsád Khomeini ajatollahot idézve – némileg pontatlanul – kijelentette, hogy „a Jeruzsálemet megszálló/megszállva tartó rezsimnek letörölve kellene lennie a történelem [az idő] lapjáról",³¹⁷ amit Izrael és a nemzetközi közösség Izrael megsemmisítésére való felszólításként értelmezett. Ahmadinezsád nyilatkozatai a holokauszttal kapcsolatosan, a holokauszt megkérdőjelezése, majd a 2006 decemberében szervezett holokausztkonferencia a retorika ilyen értelmezését reális fenyegetéssé tették.³¹⁸ (Azt sem szabad elfelejteni, hogy mindez az arab és az iszlám világban találkozott a Mohamed-karikatúrák³¹⁹ felett érzett indulatokkal és konspirációs elméletekkel.)

³¹⁵ Robin Wright and Peter Baker: Iraq, Jordan See Threat To Election From Iran. Leaders Warn Against Forming Religious State. The Washington Post, 2004. december 8., <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html>.

³¹⁶ Az Iráni Iszlám Köztársaság máig nem ismerte el Izraelt.

³¹⁷ „*in rezsim-e [...] kodsz bújád az rúzgár-e zamán mahv savad*" – a kijelentés fordítása körüli vitáról lásd többek között: MEMRI Special Dispatch 1013, October 28, 2005, <http://www.memri.org/report/en/0/0/0/0/0/1510.htm> és Juan Cole: Hitchens the Hacker; And, Hitchens the Orientalist; And „We don't Want YOur STinking War!", <http://www.juancole.com/2006/05/hitchens-hacker-and-hitchens.html>.

³¹⁸ Izraelben óriási vita folyt az iráni fenyegetés mértékéről és milyenségéről: míg sokan Izraelt létében vélték fenyegetve lenni, a katonák és a Moszad vezetői közül sokan úgy gondolták, hogy még egy esetleges iráni nukleáris támadás sem tudná Izraelt megsemmisíteni.

³¹⁹ A dán *Jyllands-Posten* 2005. szeptember 30-án közölte a Mohamed prófétáról készült karikatúrákat.

A Közel-Kelet átalakulásának folyamatában tehát az arab országok egyre kevésbé jelentettek veszélyt Izrael számára. Miközben az iráni fenyegetés minden mást a háttérbe szorított, az iszlám térnyerése a régióban, különösen a nem állami tényezők által képviselt, gyakran radikális politikai iszlám, nem változtatott az izraeli fenyegetettség percepcióján. Annak ellenére sem, hogy Izrael egyetlen térségbeli szövetségesének, Törökországnak az elvesztésében is szerepet játszott. Bár Törökország nyilvánosan korábban is óvatosan ítélte meg Izraelhez fűződő kapcsolatát, amikor „katonai együttműködésként” jellemezte, Izrael mindig „stratégiai szövetségként” hivatkozott rá. Törökország eltávolodásának okai között nemcsak Izrael 2006-os libanoni és 2009-es gázai háborúja, hanem Törökország új külpolitikája, regionális hatalmisága és az Erdoğan-kormány már említett iszlamizmusa is szerepel.

Az arab tavasz előestéjén Izrael egyre inkább elszigetelődött és bezárkózott a térségben, miközben a térségen kívül, elsősorban az Egyesült Államok és az Európai Unió vonatkozásában változatlanul kiemelt kapcsolatokkal rendelkezett.

Az arab tavasz izraeli mérlege vegyes: egyrészt az arab országok belső átalakulása miatt a palesztin kérdés a háttérbe szorult, sőt úgy tűnt, mintha le is kerülne az arab napirendről. Egyidejűleg az arab társadalmak és a politikai retorika Izrael-ellenessége is eltűnt, hiszen Izrael nem is nagyon került szóba. Az izraeli elszigetelődés ezzel látszólag teljessé vált, és bizonyos szempontból azt a látszatot keltette, hogy bár Izrael földrajzilag a térségben helyezkedik el, a vele kapcsolatos politikai kérdések háttérbe szorulásával politikailag mintha nem is a régió része lett volna.

Azt, hogy ez a látszat csak ideig-óráig tartott, két, meglehetősen különböző esemény bizonyította. Az arab átalakulásban hivatalba kerülő vagy jelentős politikai szerepet játszó csoportok, elsősorban az iszlamista színezetűek, sokkal radikálisabban voltak Izrael-ellenesek, mint az – egyébként Izraellel korábban többször is háborúzó – kormányok, és a tömegek Izrael-ellenessége sem változott. Például, 2011 szeptemberében Kairóban a tömeg megtámadta az izraeli követséget, míg a 2012-es gázai háború átmenetileg ismét a palesztinokra irányította a figyelmet.

Másrészt, a gázai háború által újra felkeltett nemzetközi és regionális figyelem megerősítette Mahmúd Abbász kormányát abban, hogy a palesztin államiság kérdését a nemzetközi közösség elé vigye. Az UNESCO 107:14 arányú szavazással (52 tartózkodással) felvette Palesztinát tagjai

sorába.³²⁰ 2012 novemberében pedig az ENSZ Közgyűlése 67/19. számú határozatával Palesztinát 138:9 arányban (41 tartózkodás és 4 távolmaradás mellett) az ENSZ nem-tag megfigyelő államának ismerte el (Magyarország tartózkodott).³²¹

IRÁN

A 2001-es afganisztáni és a 2003-as iraki háború következtében – melynek során Irán közvetlen szomszédságában az Egyesült Államok vezetésével a nemzetközi közösség erői megdőntötték azt a két, Iránnal ellenséges rendszer uralmát (a tálibokét és Szaddám Huszeinét), melyek Irán ellensúlyaiként szerepeltek és az iráni törekvések gátjait jelentették – Irán számára megnyílt az út, hogy megszerezze és megerősítse regionális hatalmi státuszát. Irán ilyen irányú törekvései már az iszlám forradalmat megelőzően ismertek voltak, hiszen Mohamed Reza Pahlavi sah „a térség csendőrévé” kívánta tenni országát. Az iszlám forradalmat követően azonban Irán mozgásterét – az iraki és az afganisztáni ellenséges rezsimek mellett – jelentősen korlátozta az Egyesült Államok „kettős feltartóztatási” politikája, illetve az Iránnal szemben bevezetett amerikai szankciók. Az Iszlám Köztársaság szövetségépítési kísérletei – a Hezbollahnal Libanonban, illetve Szíriával – csak korlátozott sikerrel jártak, az áttörést az afganisztáni és iraki rezsimváltások hozták meg, melyeket követően az új afgán és iraki kormányzatokkal Irán kifejezetten jó politikai együttműködést alakított ki. Mindez együtt járt egy jelentős iráni gazdasági előretöréssel mind Afganisztánban (elsősorban a hagyományosan iráni érdekszféra nyugati tartományokban, Heratban és Faráhbán), mind Irakban (különösen a síita szent helyek, Nedzsef és Kerbela környékén). Paradox módon azonban az afganisztáni és iraki háborúk jelentették a legnagyobb kihívást is Irán és az iráni törekvések számára, amennyiben idegen csapatok állomásoznak immár szinte minden

³²⁰ General Conference admits Palestine as UNESCO Member, 2011. október 31., http://www.unesco.org/new/en/media-services/single-view/news/general_conference_admits_palestine_as_unesco_member_state/#.VLOOBSuG_ik.

³²¹ General Assembly Votes Overwhelmingly to Accord Palestine 'Non-Member Observer State' Status in United Nations, 2012. november 29., <http://www.un.org/press/en/2012/ga11317.doc.htm>.

szomszédjában, gyakorlatilag gyűrűbe fogva Iránt.³²² Ezzel párhuzamosan Irán jelentősen javította mind Törökországhoz, mind az Öböl-menti arab országokhoz fűződő kapcsolatait. Mivel az arab államok között egyfajta „kifáradás” tapasztalható a palesztin kérdéssel kapcsolatban, illetve mivel a Palesztin Nemzeti Hatóság Izraellel tárgyalásokat folytat, Irán tulajdonképpen átvette a palesztin ügy képviselését és egyre inkább a palesztinok szószólójaként lépett fel, legalábbis retorikájában.

Az arab tavasz, úgy tűnt, hogy Irán számára kedvező változásokat hoz, hiszen a hivatalban lévő arab rezsimek Irán-ellenesebbek voltak, mint maga az arab közvélemény, melynek szemében még nem is olyan rég – a 2007-2008-ban – Mahmúd Ahmadinezsád iráni elnök volt a térség legnépszerűbb politikusa. Az iráni elnök éles hangú nyilatkozatai Izraellel kapcsolatban – a sokat magyarázott Khomeini-idézet, illetve a holokauszt tagadása miatt –, valamint a palesztin ügy „felvállalása” sokak szimpátiáját megnyerte számára. Ahmadinezsád népszerűsége a 2009-es iráni választásokat követő tüntetések leverése után kezdett drasztikusan csökkenni. Ennek ellenére az arab tavasz, különösen Egyiptomban, egy Irán számára kedvezőbb helyzetet teremtett. Mohamed Hoszni Mubárák egyiptomi elnök ugyanis kifejezett ellenérzéssel viseltetett Irán irányában. Távozását követően azonban az ország irányítását átvevő Fegyveres Erők Legfőbb Tanácsa engedélyezte, hogy két iráni hadihajó két alkalommal is áthaladjon a Szuezi-csatornán és szíriai kikötőket keressen fel, amire korábban nem volt példa. A szíriai kikötőkben horgonyzó iráni hajók³²³ szimbolikusan azt kívánták megjeleníteni, amit Irán számára az amerikai hadihajók jelentenek a Perzsa-öbölben: ezzel a lépéssel az Iszlám Köztársaság a Földközi-tengeren megmutatva magát deklarálni kívánta regionális hatalmi státuszát. Továbbá Irán pozícióját erősítette az el nem kötelezett országok elnökségének átvétele Egyiptomtól, mely alkalomból néhány órára Teheránba érkezett Mohamed Murszi egyiptomi elnök. A Murszi-látogatást, annak ellenére,

³²² It should be noted that this encirclement is very much observed by Iranian politicians and analysts alike and weighs heavily in every Iranian strategic analysis. Gazsi Dénes: Irán: „Irak csak ürügy volt, a valódi célpont mi vagyunk.” [Iran: Iraq was only a pretext, we are the real targets"], *Kül-Világ*, II. évfolyam 2005/4., <http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2005/04/gazsi.pdf>.

³²³ Iranian naval ships dock in Syria. *The Telegraph*, 2012. február 20., <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/9092853/Iranian-naval-ships-dock-in-Syria.html>.

hogy mindössze néhány óráig tartott, az iráni vezetés szintén az egyiptomi–iráni kapcsolatok javulásaként értelmezte, bár az egyiptomi hatóságok nagyon óvatosan fogalmazva arra intettek, hogy egyelőre korai lenne a részletekről beszélni.³²⁴

Az iráni előny azonban 2011 végére mérhetően csökkenni kezdett. Egyrészt, mivel az arab társadalmak a forradalmak következtében egyre inkább befelé fordultak és saját átalakulásukkal voltak elfoglalva, a harcány Amerika-ellenesség (és maga az Egyesült Államok is) érdektelenné vált. Másrészt, az arab közvélemény egy jelentős, bár országonként változó szegmense elfordult Irántól,³²⁵ aminek – a bahreini siiták felkelésének támogatása mellett – a legfőbb oka az volt, hogy az iráni vezetés változatlanul kitartott a szíriai rezsim mellett az akár vallási ideológiával szerveződő, akár szekuláris, de mindenképpen szunnita ellenzékkel szemben. Márpedig az arab világ döntő többsége szunnita, akik a siitákban ma is eretnekeket, de legalábbis valamiféle „bajkeverőket” látnak. És bár a szunnita–siita ellentét a 20. század második felére sok helyütt a háttérbe szorult, a 2003-as iraki háború ismét kiélezte azt.³²⁶

Az iráni vezetők az arab tavasz eseményeit „iszlám ébredésként” értelmezték, melyek, ha több évtizedes késedelemmel is, de beváltják Khomeini ajatollah vízióját, azaz az iszlám forradalom, ha kissé másként is, de végbemegy a térségben. Az átalakuló – és a politikai rendszerüket nem váltó – arab országokban az iszlám szervezetek kormányzati pozícióba jutása az iráni vezetők számára meggyőző bizonyítékot szolgáltatott. Khámenei ajatollah, az Iszlám Köztársaság jelenlegi legfőbb vezetője az iszlám ébredés okaként és eredeteként az 1979-es iráni iszlám forradalmat jelölte meg, annak ellenére, hogy az arab országokban – Libanon és Irak kivételével – a kormányzati pozícióban lévő, illetve oda jutó iszlám szervezetek a szunnita iszlám alapján alakultak és nagyon is tudatában voltak és vannak az iráni siita iszlám másságának. Arról nem is be-

³²⁴ Mursi beyond Tehran. *Al-Ahram Weekly*, 2012. szeptember 6–12., <http://weekly.ahram.org.eg/2012/1113/eg1.htm>.

³²⁵ The 2011 Arab Public Opinion Poll, November 21, 2011, <http://www.brookings.edu/research/reports/2011/11/21-arab-public-opinion-telhami>, 'Poll shows Iran has lost Arab support', *Gulf News*, August 3, 2011, <http://gulfnews.com/news/region/iran/poll-shows-iran-has-lost-arab-support-1.846469>.

³²⁶ Ennek kapcsán vált nyilvánvalóvá, hogy még az olyan össz arab szervezetek is, mint az Arab Liga, alapvetően szunnita beállítottságúak. Bővebben lásd N. Rózsa Erzsébet: Az iraki konfliktus és a tágabb Közel-Kelet. *Külvügyi Szemle*, 2007/2–3. 152–199. p.

szélve, hogy az iráni (siíta) muszlim berendezkedés modellje, a *velájat-e fakih*, még a siíta közösségekben is számos vitát váltott ki és csak egyes siíta csoportok számára jelent követendő mintát. Az iráni iszlám kormányzási modell további „hátulütője” annak iránisága, ami, tekintettel az arabok és perzsák évszázados ellenségeskedésére és ellenérzésére, és annak a közvéleménybe való igen mély beágyazottságára, tovább csökkentette egy esetleges iráni modell vonzerejét az arab közvélemény (és a politikai elit) szemében.

Éppen ezért az iráni modell esélyeinek latolgatása szinte az arab tavasz eseményeinek kezdetétől értelmetlen volt. Ha az iráni hatást keressük az arab országokban zajló eseményekben, akkor az, ha egyáltalán, sokkal inkább a 2009-es iráni elnökválasztást megelőző, az Iszlám Köztársaság életében példátlan választási kampányban, illetve az elnökválasztást követő megmozdulásokban érhető tetten. Nem véletlen, hogy iráni ellenzéki vezetők éppen erre hívták fel a figyelmet.³²⁷

Összességében azonban az iráni hatás az arab eseményekben csak igen korlátozottan jelentkezett, még akkor is, ha az iráni vezetőknek abban igazuk volt, hogy az 1970-es évek óta fokozatosan iszlamizálódó arab világban az arab tavasz eredményeként az iszlám ideológiájával magukat megfogalmazó pártok immár a politikai élet nemzetközileg is elfogadott szereplőivé váltak. Mindeközben az iszlám a társadalom egészében elnyerte, pontosabban visszaszerezte az őt megillető – eredeti – helyét, azaz az iszlám ismét a társadalom létét és mindennapjait meghatározó közeggé vált.

Irán azonban az arab tavasz eseményeinek a tükrében átmenetileg kissé háttérbe szorult, még akkor is, ha az iráni nukleáris program folyamatosan a nemzetközi közösség napirendjén szerepelt. Három-négy évvel az arab tavasz kezdete után viszont az iráni nukleáris program feletti vita uralja ismét a nemzetközi napirendet, amiben az „arab tavaszos” folyamatok alakulásának is nagy szerepe van. Miközben az iráni nukleáris képességet (ebben az esetben a nukleáris fegyverek előállításának képességét értve alatta) többen – így Izrael, az Egyesült Államok és szövetségesei, de néhány arab ország is – önmagában is fenyegetésként értelmezik, mások egy sokkal közvettebb, ám annál realisabb veszélyt látnak abban, hogy egy ilyen képesség birtokában Iránt gyakorlatilag

³²⁷ Hamid Dabashi: What happened to the Green Movement in Iran? Al-Dzsazíra, 2013. június 12., <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/05/201351661225981675.html>.

nem lehetne visszatartani attól, hogy a térség más kérdéseibe regionális hatalomként beavatkozzon. Ez utóbbit annál is inkább reális veszélynek tartják, mert az iráni külpolitika általában tartózkodik a nyílt konfrontációtól, és sokkal inkább a közvetítőkön keresztül vívott háborúk, a háttérben nyújtott támogatás, a szabotázs és szubverzió jellemzi.

De az arab tavasz nemcsak a figyelmet nem tudta tartósan elvonni Iránról, hanem erősen meggyengítette azt a szövetségi rendszert, melyet Irán az elmúlt évtizedben megpróbált a térségben kiépíteni. Bár a „síita félhold” (*dzsabhat al-mukávama*) az elmúlt évtized egyik divatos fogalmává vált, és óriási szakirodalom keletkezett vele kapcsolatban, a kifejezés inkább látványos, mintsem pontos. Azt sugallja ugyanis, mint ha a térség síita közösségei és politikai aktorai – Irán az egyetlen síita állam, míg Irakban síita többségű kormány irányítja az országot –, a közös, síita vallás alapján szerveződtek volna politikai szövetségbe. Bár a síita iszlám a „síita félholdhoz” sorolt szereplők többségének jellemzője – Irán, akkoriban Perzsia, államvallása 1501 óta a síita iszlám, az Irakban mintegy 60-65%-nyi síita a 2003-as háborút követően jutott kormányzati szerephez és a libanoni Hezbollah –, néhányuk síitasága megkérdőjelezhető, vagy egyenesen nem létezik. Szíria nemcsak azért nem nevezhető síitának, mert az országot irányító alavita kisebbség síitaságát sok síita is megkérdőjelezte, hanem elsősorban azért, mert a szíriai rezsim ideológiája az arab nacionalista baaszizmus, az arab újjászületés szekuláris ideológiája.³²⁸ A palesztin Hamász pedig a szunnita Muszlim Testvérek egyik „leszármazottja”. Mindez megerősíteni látszik azt a véleményt, hogy ezek a szövetségek sokkal inkább jellemezhetők egyfajta „érdekházaszágnak”, mintsem ideológiai alapon kötött stratégiai szövetségnek.

Miközben tagadhatatlan, hogy Irán kiváló kapcsolatokat ápol a 2003-as iraki háborút követő politikai folyamat eredményeként megalakult iraki kormánnyal és politikai elittel, az Irán legfontosabb szövetségeseiként számon tartott Szíria egyre inkább teher, mintsem hasznos szövetséges. Paradox módon nem az Egyesült Államok és szövetségeseinek évek óta zajló kísérletei következtében, hanem a szíriai belpolitikai helyzet miatt. Az elhúzódó korlátozott polgárháború nem kedvez Irán stratégiai érdekeinek, hiszen az Irántól a Földközi-tenger keleti medencéjéig, keleti partjáig nyúló egybefüggő iráni befolyásövezet nem tud megvaló-

³²⁸ Az alaviták történetileg a síita iszlámból váltak ki, és eretnek mozgalomként kezelték őket. Bővebben lásd a Szíriáról szóló fejezetet.

sulni.³²⁹ Másrészt az sem szerencsés, hogy szövetségese, a szíriai kormány minden iráni tanács és támogatás ellenére sem képes úrrá lenni a lázadókon. Bár az iráni hatóságok következetesen tagadták, hogy Irán fegyveres erővel támogatta volna a szíriai kormányt az ellenzék leverésében, egyes hírek szerint bizonyos iráni alakulatok részt vettek a szíriai eseményekben. Iszmáil Gháni, az Iszlám Forradalmi Gárda al-Kudsz (Jeruzsálem) Brigádjának helyettes vezetője szerint „ha az Iszlám Köztársaság nem lett volna jelen Szíriában, a mézárások sokkal nagyobbak lettek volna”.³³⁰ Sőt, a szíriai helyzet elhúzódása és eszkalációja Irán Törökországgal kiépített jó kapcsolatait is veszélyezteti, hiszen a török kormány nyíltan a szíriai ellenzékot támogatja.

Az iráni befolyás korlátait a Perzsa-öbölben pedig mi sem jelezte látványosabban, mint a bahreini tavasz leverése, melyhez Szaúd-Arábia nyújtott segédkezet, jöllehet az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának égisze alatt. Emlékezetes, hogy a bahreini tüntetések leverésére közel ezer katona – mintegy ötven fő kivételével szaúdi – vonult be Bahreinbe.

Az arab tavasz iráni mérlege tehát vegyes: egyrészt tagadhatatlanul tartalmaz pozitív elemeket (az Egyesült Államok népszerűség-esztése, Izrael fokozott elszigetelődése, kedvező lehetőségek Irán számára). Másrészt azonban egyre világosabban kirajzolódtak az iráni befolyás határai, sőt megindult az iráni területvesztés (Szíria elszigetelődése, a Hamász elszakadása stb.). És immár a regionális közbeszéd tárgya az Irán és Szaúd-Arábia közötti hidegháború, melyet közvetítőkön keresztül vívnak Bahreinben, Irakban, Szíriában és Jemenben is.

TÖRÖKORSZÁG

Törökország a Közel-Kelet és Európa határán bizonyos szempontból identitásválsággal küzd, amennyiben a Török Köztársaság megalakulása (1923) óta egyrészt az oszmán-török örökséggel küzd, másrészt „Európába tart”. Miközben európai szemmel annak a Közel-Keletnek része, melyet Közép- és Kelet-Európa elsősorban török közvetítéssel ismert meg,

³²⁹ Jonathan Spyer: Israel should be wary of celebrating the ‘Shia crescent’ setback. 7 September 2011, <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/sep/07/israel-complacent-decline-shia-influence>.

³³⁰ Gonaz Esfandjari: News Agency Removes Report On Iran’s ‘Physical’ Involvement in Syria. *Payvand News*, 05/29/12, www.payvand.com/news/12/may/1285.html.

és melyet a német nyelvű klasszikus orientalisztika felfogásában az arab–török–perzsa al-civilizációk testesítettek meg, a modern török identitás alakításában jelentős szerepet játszott az európaiság. A Török Köztársaság alapító atyjaként ismert Musztafa Kemál Atatürk európai mintájú államot épített a francia laikus nemzetállami modell átvételével. Minden reformja – a családnév bevezetésétől, a Gergely-naptár szerinti időszámításra és a latin betűs írásra áttéréseken keresztül a német büntetőjog, a svájci polgárjog és az olasz kereskedelmi jog átvételéig – ezt a célt szolgálta.³³¹ De ezt az orientációt erősítette a hidegháborúban Törökország NATO-tagsága is, melynek legfőbb célja a Szovjetunió feltartóztatása volt. Ez a cél ugyan a hidegháború végét és a Szovjetunió felbomlását követően megszűnt, a feltartóztatás új irányt vett: a túlnyomóan muszlim lakosságú, szekuláris és demokratikus Törökország immár modellként jelent meg az iszlám világ felé, amelyben iszlám és demokrácia nemcsak összeegyeztethető, de dinamikus fejlődő együttélést mutatott.

Törökország lassan százéves menetelése Európa, illetve ötvenéves útja az Európai Unió felé óriási érzelmeket kavart és kavar. Az érvek és ellenérvek négy nagy csoportba sorolhatók, úgymint a török bel- és külpolitika, a hol vannak az Unió határai kérdés, illetve az Európai Unió abszorpciós képessége.³³² A közvélemény több európai országban is erőteljesen ellenzi Törökország uniós csatlakozását, amelyet jelenleg politikai akadályok amúgy is blokkolnak. Bár a csatlakozási tárgyalásokat 2005 őszén megkezdték, 2014 végéig a harmincöt fejezetből mindössze tizennégyet nyitottak meg, közülük egyet sikerült lezárni, és nyolcat, Nicolas Sarkozy volt francia elnök javaslatára, az Unió nem enged megnyitni addig, amíg a Ciprussal való vitás kérdéseket nem rendezik.

A Sarkozy által 2008-ban útjára indított Unió a Mediterráneumért kezdeményezés eredeti célja éppen az lett volna, hogy Törökországnak az uniós tagság helyett különleges partnerséget ajánljon. A terv nemcsak a török elutasító véleményen, hanem az Európai Unió más tagjain, elsősorban Angela Merkel német kancelláron bukott meg, pontosabban ala-

³³¹ Kicsi Valéria – N. Rózsa Erzsébet: A török identitás néhány aspektusa és hatása Ankara külpolitikájára. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Budapest, 2005, Teleki Alapítvány, 147–179. p.

³³² N. Rózsa Erzsébet: A török EU-csatlakozás vitás kérdései. Következtetések a magyar külpolitika számára. In Vásáry István (szerk.): *Törökország és az iszlám. Az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*. Piliscsaba, 2008, Avicenna Kelet-Kutatások Központja, 109–132. p.

kult át.³³³ Az európai „elutasítás” következtében a török közvélemény egyre nagyobb része válik euroszeptikussá, miközben a török kormány figyelme is egyre inkább megoszlik a – sokak szerint már csak látszólag szorgalmazott – uniós csatlakozás, a Balkán, a fekete-tengeri térség, Közép-Ázsia és a Közel-Kelet között.

Paradox módon bár a Nyugat Törökországot modellként szeretné állítani az iszlám világ elé, az iszlám világ, pontosabban annak a Törökország déli-keleti szomszédságát alkotó része, a közelmúltig nem különösebben rokonszenvezett a törökséggel. Ennek legfőbb oka az volt, hogy az arab országok az első világháborúig az Oszmán-török Birodalom részét képezték, illetve attól bizonyos függésben voltak, így az arab nemzeti ébredés, az arab nacionalizmus – a balkáni nacionalizmusokhoz hasonlóan – az Oszmán-török Birodalom keretei között, a török nacionalizmus ellenében fogalmazódott meg. A balkáni nacionalizmusokkal szemben azonban, ahol a másság elsősorban a vallásban fejeződött ki, az arab–török másság alapja az etnikai-nemzeti különbség. Az Iráni Iszlám Köztársaság számára pedig az iszlám és a demokrácia együttélésének Nyugat által kedvelt modellje több okból sem elfogadható: egyrészt történelmileg az Oszmán-török Birodalom Perzsia ellenfele volt. Míg Perzsia az oszmán-török terjeszkedés keleti gátja, az Oszmán-török Birodalom a perzsa terjeszkedés nyugati határát jelentette a 15. század végétől kezdve. Másrészt, a hagyományos perzsa–török ellenérzések, illetve a szunnita–siita szembenállás olyan civilizációs, kulturális kontextust jelentenek, melyet igazán az esetleges érdekegybeesések sem tudnak barátsággá vagy szövetséggé kovácsolni. Törökország és Irán viszonya az eseti együttműködések mellett (pl. az együttes fellépés a mindkét országot fenyegető kurd szeparatista szervezetek katonai akcióival szemben) leginkább egyfajta óvatossá és semleges együttélésnek felel meg, annak ellenére, hogy az utóbbi években sokat javult.³³⁴

Az arab országokban a Nyugathoz és az Egyesült Államokhoz csatlakozott NATO-tag Törökország nem volt túl vonzó, annak ellenére sem, hogy adottságaihoz képest visszafogott politikát folytatott. A hideghá-

³³³ Bővebben lásd Az Európai Unió és az arab tavasz című fejezetet.

³³⁴ Ennek illusztrálására álljon itt a szerző saját élménye egy 2013 novemberében rendezett isztambuli konferenciáról, ahol az iráni külügyminiszter, Dzsavad Zaríf és török kollégája, Ahmet Davutoğlu a szíriai polgárháborúról szólva homlokegyenest ellenkező véleményeket és politikájukat ismertették, miközben egymást folyamatosan testvéremnek szólítva szemmel láthatóan a legbarátságosabb viszony képét kívánták a közönségnek sugározni.

ború végét követő néhány évben úgy tűnt, Törökországra már nincs szükség, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy a hidegháború időszakában. A török külpolitika maga is irányt keresett. A 2002-ben kormányzati pozícióba került AKP ugyan folytatta elődei politikáját az európai uniós csatlakozás kérdésében, de különösen a 2006-tól hivatalban lévő második Erdoğan-kormány új, a korábbinál sokkal intenzívebb külpolitizálást hirdetett. Ennek a programja lett a „nulla probléma a szomszédokkal”, amit Ahmet Davutoğlu külügyminiszter fogalmazott meg, és melynek lényege az volt, hogy Törökország igyekezett rendezni, illetve javítani kapcsolatát szomszédaival, valamint közvetítőként lépett fel a térség konfliktusainak rendezésében, amit az Erdoğan-kormány nyílt iszlamizmusa jelentős mértékben elősegített.

Az arab országok vonatkozásában ez a politika azonban nemcsak a szíriai és iraki kapcsolatok látványos javulását hozta, hanem Törökország eltávolodását is Izraeltől. Az arab hivatalos és közvélemény az Egyesült Államok által szívesen látott török–izraeli katonai együttműködést – Izraellel együtt – stratégiai partnerségként értelmezte, és úgy tekintett rá, mint Izrael biztonságának egyik igen fontos elemére. Jóllehet a török álláspont ennek jelentőségét sokkal kisebbre tartotta, a stabil és jó török–izraeli kapcsolatok negatív fogadtatásra találtak arab körökben. Az elhidegülés első jelei Izrael 2006-os libanoni háborúja alatt váltak láthatóvá, majd – a 2009-es gázai háborút követően – a 2010-es davosi csúcson szimbolikus és látványosa szakításra került sor, amikor Recep Tayyip Erdoğan kirohant a Simon Peresz izraeli elnökkel közösen folytatott panelbeszélgetésről. Otthon hősként ünnepelték.

Ez a politika azonban, mely az arab tavaszt közvetlenül megelőző két-három évben Törökország soha nem látott népszerűségét hozta az arab politikában és közvéleményben,³³⁵ részben a példátlan török gazdasági fejlődés, részben a kulturális/muszlim összetartozás miatt, az arab tavasz folyamatában elég hamar kifulladt, és tulajdonképpen kudarcot vallott. Ennek az oka leginkább az volt, hogy „nulla probléma a szomszédokkal” politika feltétele éppen azokkal a rezsimekkel és vezetőkkel való együttműködés volt, melyeket az arab tavaszban a népharag eltávolított. A török politika, mely egyre láthatóbban a regionális hatalmiság

³³⁵ Erdoğan a legnépszerűbb politikus volt és Törökország játszotta a „legkonstruktívabb” szerepet az arab cseményekben – Shibley Telhami: The 2011 Arab Public Opinion Poll, <http://www.brookings.edu/research/reports/2011/11/21-arab-public-opinion-telhami>.

jegyeit mutatta, többek között egyfajta „iszlám demokrácia”-modell ígéretével, éppen az autoriter rezsimekkel állt szoros kapcsolatban. Ráadásul 2013 nyarán a Gezi parki tüntetésekkel még ez a demokratikus jelleg is megkérdőjeleződött.³³⁶

A török hatás hirtelen visszaszorulásában szerepet játszott az is, hogy az arab tavasz eseményei az egyes arab országok saját belső átalakulási folyamatai voltak és maradtak, annak ellenére, hogy egyes regionális hatalmi ambíciókkal rendelkező országok – Törökország mellett Szaúd-Arábia és Katar – megpróbálták ezekbe beavatkozni, részben sikerrel, és akár egymás ellenében is. Minden arab tavaszos átalakulás közül azonban igazán egyetlen olyan volt, mely a török kül- és belpolitika számára kiemelt fontossággal bír, és ez a Törökországgal közvetlenül szomszédos Szíriában zajló polgárháború.³³⁷ A szíriai helyzet jelentőségét az egész térség számára mi sem mutatja jobban, mint hogy 2013-ban a napirendre került egy térségbeli megoldás közvetítésének lehetősége – Törökország, Egyiptom, Szaúd-Arábia és Irán részvételével –,³³⁸ azonban többek között a közvetítők markánsan eltérő érdekei miatt a kezdeményezés elhalt.

AZ ISZLÁM ÁLLAM KIHÍVÁSA

A Közel-Kelet legújabb kihívásának, az Iszlám Államnak³³⁹ a gyökerei az Iraki al-Káidához vezethetők vissza, és új aktivizálódásának kezdeti helyszíne (Irak) is kívül esik a közvetlenül az arab tavaszhoz kapcsolódó

³³⁶ 2013 nyarán az isztambuli Gezi park tervezett beépítése elleni tüntetéseket a rendőrség erőszakos eszközökkel leverte. A tüntetéssorozat, mely végigsöpört az országon, kormányellenes megmozdulásokká vált, és bel- és külföldön egyaránt megkérdőjelezték a török demokratikus berendezkedést.

³³⁷ Bővebben lásd Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: Kobane – eltérő érdekek és percepciók csatája. *KKI Tanulmányok*, 2014/2.

³³⁸ Egypt hosts 1st regional meeting on Syrian crisis. *Hürriyet Daily News*, 2012. szeptember 11., <http://www.hurriyetdailynews.com/egypt-hosts-1st-regional-meeting-on-syria-crisis.aspx?pageID=238&nid=29833&NewsCatID=352>.

³³⁹ Az Iszlám Állam névváltozatairól, megjelenésének körülményeiről bővebben lásd N. Rózsa Erzsébet: Irak újra a napirenden az Iraki és Levantei Iszlám Állam előretörése. *MKI Tanulmányok*, 2014/17., <http://kki.gov.hu/download/5/5a/b0000/nrozs0625.pdf>; N. Rózsa Erzsébet: Az Iszlám Állam előretörése Irakban és az amerikai válaszcsepások. *SVKK Tanulmányok*, 2014/14.

országok területén. Mégis, az egész térség arab tavaszos átalakulása teremtetten meg azt a környezetet, melyben az Iszlám Állam az egyik arab tavaszos országban, Szíriában is megvetette a lábát és onnan (illetve iraki területeiről) fenyegeti az egész térség minden – állami és nem állami – politikai és társadalmi szereplőjét.

A szíriai polgárháború fő jellemzőjeként az ellenzék továbbra is heterogén és az egyes ellenzéki csoportok egymással is háborúznak, minden külső törekvés ellenére, mely valamiféle ellenzéki ernyőszervezetet próbált összehozni. A nemzetközi közösség beavatkozásának elmaradása azonban az ellenzéki csoportok radikalizálódásához vezetett. 2013 végére a kép annyiban kezdett „letisztulni”, amennyiben bizonyos ellenzéki csoportok, elsősorban a Nuszra Front és az Irakból átlépő, majd a Nuszra harcosaitól Irakba visszaűzött, majd ismét visszatérő Iszlám Állam lettek a hírek meghatározó szereplői. A két csoport egymáshoz való viszonyai rövid ciklusokban a végletek – együttműködés, ellenségeskedés, ki kinek van alárendelve – között is képes volt váltakozni. Ez egyben azt is tükrözte, hogy még ezek a csoportok sem voltak egységesek, és a másikkal szembeni állásfoglalás a csoporton belül is eltérhetett a különböző helyi „szárnyak” között. Azonban mind a Nuszra Front, mind az Iszlám Állam képes volt területet tartósan az ellenőrzése alá vonni, melynek mérete ugyan folyamatosan változott, de a szervezet bázisát alkotta.

Az Iszlám Állam szíriai „fővárosa” Rakka lett, ahonnan egészen északnyugat-Szíriáig próbálták uralmukat kiterjeszteni, innen azonban bár visszaszorultak, a török–szíriai határon fekvő, Kobane/Ajn al-Arab nevű várost szinte teljesen elnéptelenítették – olyannyira, hogy csak a harcosok maradtak ott –, és hónapokig ostrom alatt tartották.³⁴⁰ Paradox módon, amit az ellenzéki követeléseknek nem sikerült elérniük – a külföldi beavatkozást –, azt az Iszlám Állam megerősödése elérte: az Egyesült Államok vezetésével és arab szövetségeseinek részvételével 2014 szeptemberében megindultak a légitámadások az Iszlám Állam érdekeltségei és bázisai ellen Szíriában.³⁴¹ A szíriai ellenzék szemszögéből azonban a légitámadások nem a tervezett hatást érték el, hiszen az Iszlám Államot tá-

³⁴⁰ Kobane jelentőségéről lásd Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: Kobane – eltérő érdekek és percepciók csatája. *KKI Tanulmányok*, 2014/2., <http://kki.gov.hu/download/9/01/d0000/NRE%20Kobane.pdf>.

³⁴¹ 2014. szeptember 22. – 2015. január 4. között az USA és szövetségesei 665 légitámadást hajtottak végre az Iszlám Állam ellen Szíriában.

madva az Aszad-rezsimet szabadították fel az ellenzék egyik fontos katonai potenciált jelentő szegmensének nyomása alól, amit a rezsim azonnal ki is használt, és saját légierejével más ellenzéki csoportokat kezdett támadni. Mindez oda vezetett, hogy a szíriai ellenzék egyenesen elítélte az Iszlám Állam elleni támadásokat és azt követelte, hogy az Egyesült Államok és arab szövetségesei az Iszlám Állam helyett az Aszad-rezsim pozícióit támadja.³⁴²

Kobane helyzete ismét a figyelem középpontjába állította a menekültek kérdését: az Iszlám Állam terjeszkedése ugyanis egy újabb menekülthullámot indított el. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint³⁴³ mintegy 3,3 millió szíriai menekültet regisztráltak: Törökországban és Libanonban 1,16-1,16 millió, Jordániában 600 000, Irakban 230 000, míg Egyiptomban mintegy 140 000 főt. Ennél azonban sokkal többen váltak menekültté, hiszen Szírián belül is sok a lakóhelyéről elmenekült, de az ország területén belül maradt család, illetve sokan úgy léptek át a határokon, hogy nem regisztráltak. (A határátlépéshez Szíria és Törökország vonatkozásában 2009, Szíria és Irak vonatkozásában 2010 óta nem volt szükség vízumra, csakúgy, ahogy Libanon irányában sem. A menekülthullám miatt azonban a szabad határátkelést megszigorították.³⁴⁴)

³⁴² Islamic State: Syria rebels warn of backlash over US airstrikes. *BBC News*, 2014. október 15., <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29510994>.

³⁴³ 2015. január 7-én frissített adatok, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>.

³⁴⁴ Pl. Libanon 2015. január 5-ével vezetett be korlátozásokat. Syrians entering Lebanon face new restrictions, *BBC*, 2015. január 5., <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-30657003>.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS AZ ARAB TAVASZ

Az Egyesült Államok viszonylag új szereplő a Közel-Keleten, mely nagyrészt a második világháború után, a brit és a francia gyarmatok visszaszorulását követően vált előbb a Szovjetunióval vetélkedve a térség meghatározó hatalmává, majd a Szovjetunió felbomlása után az egyedüli extraterritoriális hatalommá a térségben. A gyarmatok felbomlottak ugyan, az európai érdeklődés azonban, különösen a Földközi-tenger déli partjának országai felől fennmaradt, így a bilaterális kapcsolatok mellett, az Európai Unió szerepvállalása egészíti ki – komplementer módon – az amerikai, elsősorban stratégiai megfontolásokon alapuló kapcsolatrendszert.³⁴⁵

Az Egyesült Államok „közel-keleti” államként definiálásának alapja az Egyesült Államok birodalom jellege,³⁴⁶ hiszen az amerikai külpolitika a Közel-Keleten (is) a birodalmiság minden fontos jellemzőjét mutatja: az ideológia (értékrend,³⁴⁷ liberális demokrácia) univerzális terjesztésének programjával lép fel, érdekeit nyers erővel érvényesíti, ennek keretében szövetségeket köt és/vagy proxy-háborúkat vív, vagy adott esetben elszigeteli (megpróbálja elszigetelni) ellenfeleit (*containment*).³⁴⁸

Az Egyesült Államok Közel-Kelet-politikája nagyfokú kontinuitást mutat, a hidegháború után jelentősen megváltozott nemzetközi környezet ellenére. A posztbipoláris rendet követő világ mibenlétéről zajló viták közül az Egyesült Államok közel-keleti jelenléte szempontjából két

³⁴⁵ Lásd Az Európai Unió és az arab tavasz című fejezetet.

³⁴⁶ A terjedelmet meghaladja a „birodalmiság”, illetve az „Egyesült Államok mint birodalom” vitának az ismertetése. Lásd pl. G. John Ikenberry: *Illusions of Empire: Defining the New American Order. Foreign Affairs*, 2004 March/April, <http://www.foreignaffairs.com/articles/59727/g-john-ikenberry/illusions-of-empire-defining-the-new-american-order>.

³⁴⁷ Balogh István előadása az Egyesült Államok politikájának sikerességéről az érdekek/értékek érvényesülésének függvényében, Kairó, 2014. április 29.

³⁴⁸ Ismert, hogy a kilencvenes években az Egyesült Államok kettős feltartóztatási politikájával (*dual containment*) próbálta Irakot és Iránt elszigetelni.

elméletet kell megemlítenünk, Samuel P. Huntington „civilizációk összecsapása” és Francis Fukuyama „a történelem vége” elméletét. Huntington elmélete a civilizációk összecsapásáról egy olyan új rendet feltételezett, melyben a nemzetállamok továbbra is a nemzetközi rendszer elsődleges szerepelői maradnak, de amelyben egy nemzetállamok fölötti rendező elv érvényesül majd, így közös „ernyők” alá gyűjtve a meghatározatlan számú (egy vagy több) nemzetállamot. Ezt az ernyőt pedig a közös identitás, pontosabban az összetartozó identitáselemek csoportja, a civilizáció nyújtáná. Egy-egy civilizáció országai tulajdonképpen egy (esetleg több) ún. magállam köré csoportosulnak, azzal egyfajta közösséget érezve. Ily módon a jövőbeni konfliktusok elsődlegesen nem (azonos civilizációhoz tartozó) nemzetállamok között fognak jelentkezni, hanem a civilizációs törésvonalak mentén, azaz különböző civilizációkhoz tartozó országok (nemzetállamok) között. Implicite tehát az Immanuel Kant nevével jelzett „demokratikus béke” („demokráciák nem harcolnak egymás ellen”) elmélete is tükröződik Huntington elméletében, melynek kiindulópontja óhatatlanul a nyugati civilizáció, melyet az összecsapás példájában az iszlámmal (az iszlám civilizációval) állít szembe. Huntington 1993-ban napvilágot látott cikke, majd könyve tehát eleve kijelölte az iszlám, ezen belül az annak magját képező arabság helyét: ellenfél. A 2001. szeptember 11-i terrorcselekmények a New York-i World Trade Center, illetve a Pentagon ellen teljes mértékben igazolni látszottak Huntington elméletét, tovább növelve az arab társadalmak frusztrációját és elidegenedését.

A korszak másik meghatározó elmélete, Francis Fukuyama a „történelem vége” elmélete volt, mely szerint a hidegháború végét jelentő közép- és kelet-európai rendszerváltások azt jelzik, hogy győzedelmeskedik a liberális demokrácia modellje, azaz véget ér az a folyamat, mely ennek kialakulásához és általánossá válásához vezet, tehát vége a történelemnek (amennyiben a történelem a demokrácia győzelmét jelenti). Az arab világot azonban ez az elmélet is legyőzendő ellenfélként állította be, hiszen a liberális demokrácia még annyira sem jelent meg a térségben, mint a hidegháborúban az ellenfél szerepét játszó szocializmus/kommunizmus. Az 1990-es években tehát az arab társadalmaknak nemcsak azzal kellett szembesülniük, hogy a nyugati világ mindkét meghatározó elmélete gyakorlatilag ellenségnek kiáltotta ki őket, miközben mindazoknak a külső hatásoknak ki voltak téve, melyek globálisan jelentkeztek, hanem azzal is, hogy a Nyugat egyfajta új missziós tu-

datot tett magáévá. Különösen 2011. szeptember 11-e után, amikor megfogalmazódott a térség demokratizálásának célja is, melyet hivatalosan George W. Bush elnök hirdetett meg 2003-ban, a Tágabb Közel-Kelet elképzelésben.³⁴⁹ Bár a Tágabb Közel-Kelet határait az elnök a Marokkótól Indonéziáig húzódó területben jelölte meg, hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ezen belül is különleges jelentősége van az arab országoknak.

Az Egyesült Államok fent hivatkozott birodalom jellege, és különösen annak ideológiai eleme, a liberális demokrácia terjesztése tehát talán sehol máshol nem jelentkezett olyan világosan és leplezetlenül, és sehol sem vallott kudarcot olyan látványosan, mint éppen a Közel-Keleten, amely – ha csak látszólag is – a liberális demokrácia terjedésének egyetlen, egy tömbben ellenálló frontja maradt. Bár a Közel-Kelet demokratizálását a George W. Bush-adminisztráció tette hivatalos külpolitikai programmá, a Közel-Kelet demokratizálása az amerikai külpolitika kontinuitásának is jó példája. A demokráciaterjesztés mint „birodalmi ideológia” ugyanis – Bush messianisztikus elhivatottsága nélkül, ugyan – de elődje, Bill Clinton elnöksége idején is megnyilvánult,³⁵⁰ és a Busht követő Barack Obama idején sem szűnt meg mint cél.³⁵¹

A birodalmiság másik jellemzője, a szövetségek kötése szintén nagyfokú folyamatosságot és változatlanságot mutat az amerikai Közel-Keletpolitikában, elsősorban azért, mert ezek a szövetségek stratégiai – és általában nyers gazdasági – érdekek alapján kötöttek. Ismert, hogy a térség olaj- és nyersanyagkészleteinek, valamint ezek szállítási útvonalainak biztosítása az amerikai kül- és biztonságpolitika előterében állnak. Ezért

³⁴⁹ A Tágabb Közel-Kelet demokratizálásának koncepciójában George W. Bush – a demokratikus béke elméletét komplex módon értelmezve – egyrészt a térség autoriter rendszereinek belső demokratizációját, a diktatúrák lebontását, másrészt a térség államai (elsősorban Izrael és az arab országok) közötti békét kívánta elérni. A Tágabb Közel-Kelet Partnerségben az Egyesült Államok a demokrácia és a jó kormányzás terjesztését, a tudás alapú társadalom elterjesztését és gazdasági reformokat ígért. Lásd pl. Greater Middle East Partnership, <http://www.al-bab.com/arab/docs/international/gmep2004.htm>.

³⁵⁰ „De a legnagyobb erőnk az ideáink ereje, melyek sok helyen még újak [...] Reményeink, szívünk [...] minden kontinensen azokkal vannak, akik demokráciát és szabadságot építenek” Bill Clinton beiktatási beszéde, 1993. január 20., <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=46366>; „a világ legnagyobb demokráciája fogja vezetni a demokráciákból álló egész világot”, Bill Clinton beiktatási beszéde, 1997. január 20., <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=54183>.

³⁵¹ Obama 2009-ben, Kairóban mondott „új kezdet”-beszédében is kiemelt téma volt a demokrácia. Remarks by the President on a new beginning, 2009. június 4., http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-at-Cairo-University-6-04-09.

természetesnek tűnik, hogy az arab tavasz kezdetéig az Egyesült Államok nem sok szövetségésétől vált el/meg, hiszen maguk az érdekek változatlanok maradtak. Kivételt képeznek az olyan esetek, amikor az adott országban olyan változások következtek be, melyek okán maga az adott ország határolódott el végletesen az Egyesült Államoktól. (Ez általában valamilyen forradalmi – vagy forradalomnak nevezett – változás miatt következett be, de az Egyesült Államok politikáját ilyen esetekben is inkább egyfajta pragmatikus kivárás jellemezte.) Mindez azt a fenti állításunkat látszik megerősíteni, és szinte közhely, hogy az amerikai szövetség alapja inkább egy adott ország stratégiai értékén alapszik, mintsem az ország vezetésével közös politikai vagy értékbeli egyezésen. Az amerikai értékek és érdekek különbözőségéből adódó diszkrepanciák a Közel-Keleten olyan ellentmondásokat eredményeznek, melyek egyaránt megerősítik a politikai elitben és a közvéleményben azt a meggyőződést, hogy az Egyesült Államok nemcsak kettős mércével mér, de saját viselkedése is kettős: miközben érdekeit érvényesíti, a térségben ezekkel ellentétben levőnek ítélt értékeit (demokrácia) próbálja ugyanazzal a nyers erővel a térség országaira rákényszeríteni. Az értékek érvényesítésében azonban szelektív, hiszen pl. Szaúd-Arábia vonatkozásában a demokrácia nem jelenik meg. Az amerikai érdek tehát a közel-keleti „reális” politikai térben értelmezhető, így a szövetségek alapja lehet, míg az amerikai értékek a „virtuális” térbe tartoznak, melyek adott esetben akár fenyegethetik is ezt a szövetséget.

Ennek a kettősségnek jó példája pl. az Egyesült Államok 2001. szeptember 11-ét követő megítélése is a térségben: a háború a terrorizmus ellen a „reális” térben az Egyesült Államokat összekapcsolja az arab politikai elittel, melyet évtizedek óta folyamatosan fenyegetnek a térség radikális csoportjai. Ugyanakkor, amikor Bush elnök a megoldást a térség demokratizálásában látja és meghirdeti a Közel-Kelet demokratizálását, a „virtuális” térbe lép át, amely már nemhogy nem segíti, hanem egyenesen fenyegeti az Egyesült Államok szövetségeseit. Nem véletlen, hogy a második Bush-adminisztráció második felében a térség stabilítása került előtérbe, és a demokratizálás visszaszorult a retorikában.³⁵²

³⁵² Bővebben lásd N. Rózsa Erzsébet: 9/11 és az arab világ. *MKI Tanulmányok*, 2011/24., <http://kki.gov.hu/download/6/43/c0000/Erzsi%2024.pdf>.

AMERIKAI DEMOKRATIZÁCIÓS TÖREKVÉSEK A KÖZEL-KELETEN A BUSH-KORSZAKBAN

Bár mint fentebb megállapítottuk, az amerikai Közel-Kelet-politika nagyfokú folytonosságot mutat, a Bush-korszak kiemelkedik az amerikai demokráciaépítési törekvések meghirdetett programjával. Az amerikai demokráciaépítésnek a Közel-Keleten két fő iránya fogalmazódott meg: egyrészt a diktatúra megdöntésével teremtetett képzeletbeli „tabularasá”-n létrehozott új, demokratikus állam modelljében, bizonyítva, hogy az arab iszlám világban is lehetséges a demokrácia – ennek lett volna példája Irak. Másrészt, egy szövetséges arab ország rendszerének átalakításában, bizonyítva, hogy a demokratizálás rendszerváltás nélkül is elérhető – erre lett volna minta Egyiptom. Az előbbi egyértelmű üzenet volt: ahol az Egyesült Államok rendszerváltást tart szükségesnek, azt ott véghez is viszi, amit nemcsak a közel-keleti politikai vezetők hittek el,³⁵³ hanem maga az Egyesült Államok is, amikor erre alapozta stratégiáját. Az utóbbi, közvetve, szintén ezt az üzenetet hordozta és elegendő fenyegetést jelentett ahhoz, hogy az afganisztáni, de különösen az iraki háborút követően a térség legtöbb állama kisebb-nagyobb reformokat hirdessen meg. A nyugati típusú liberális demokrácia azonban továbbra is a „virtuális tér” része maradt, nem kis zavart keltve azáltal, hogy a „reális térben” történő alkalmazása súlyos ellentmondásokat hordozott magában, melyeket a nyugati világ „demokratikus deficitéként”, míg az arab közvélemény és a politikai elitek egyaránt „kettős mérceként” értelmezett.

A demokrácia fogalma önmagában is meglehetősen vegyes érzelmet keltett. Egyrészt az arab közvélemény egyfajta új gyarmatosítást látott benne, ezért szívesen és gyakran utalt arra a tényre, hogy Mohamed próféta halála után a közösség prominens képviselői összegyűltek és „demokratikusan” választották ki a közösség vezetőjét, a próféta utódját. Másrészt, az arab országokban is ismert volt az a nyugati vita, hogy vajon alkalmas-e ez a régió a demokráciára. Harmadrészt, bár – és talán éppen azért, mert – az arab közvélemény nehezményezte, hogy ennek a vitának a keretében sokan mintegy „alsóbbrendűnek” nyilvánították, fokozottabban figyelte a demokrácia és az azt megtestesítő országok ellentmondásait, hibáit és „felsüléseit”. Miközben egyes közel-keleti országok,

³⁵³ Gazsi Dénes: Irán: „Irak csak ürügy volt, az igazi célpont mi vagyunk...” *Kül-Világ*, II. évfolyam, 2005/4., <http://cpa.oszk.hu/00000/00039/00007/pdf/gazsi.pdf>.

pl. Egyiptom adminisztrációját az amerikaiak erőteljes nyomás alatt tartották, szembeötlően hiányzott a demokratizálásra való ösztönzés a legkonzervatívabb szövetséges, Szaúd-Arábia irányában. Ráadásul, amikor válaszul Bill Clinton 1993-as beszédére, melyben az elnök hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok a továbbiakban csak olyan államokkal fog jó kapcsolatokat ápolni, ahol demokratikus rend uralkodik, a szaúdi király megjegyezte, hogy „a demokráciának a világban elterjedt rendszere nem alkalmas erre a régióra”.³⁵⁴

Ugyanakkor a demokráciaépítés módjai sem voltak sikeresnek mondhatók: amikor Irakban a háborút megnyerő amerikai erők tiszta lapot kívántak teremteni az új, demokratikus – multietnikus és multiszekatárius jellegét és területi integritását megőrző – Irak felépítéséhez, éppen azt a két tényezőt iktatták ki, melyek ehhez elengedhetetlenül szükségesek voltak: az ideológiát és az összetartó erőt. Emlékezetes, hogy Paul Bremer, a Koalíciós Átmeneti Hatóság vezetője, feloszlatta a rendfenntartó erőket és eltávolítottatott hivatalából minden olyan embert, akinek a korábbi uralkodó Baász Párthoz kötődése volt. A „baásztalanítás” során gyakorlatilag elveszítették munkájukat a hadsereg és a biztonsági erők (rendőrség), az állami adminisztráció és az oktatás dolgozói. Ráadásul, a baászista ideológia gyökeres kiirtása egyben az Irakot összetartó ideológiát is kiiktatta, ami a szektariánus különbségek elmélyüléséhez, egy egyre fokozottabb mértékben szektarianizálódó politikai helyzethez, sőt időnként kvázi vallási és polgárháborúhoz vezetett. Ezen a helyzeten valójában a demokratikus intézményrendszer formális megteremtése (átmeneti alkotmány – átmeneti parlament – állandó alkotmány – állandó parlament, nagyrészt 2005-ben) sem segített.

Szintén 2005-ben Egyiptomban parlamenti és elnökválasztásra került sor, melyen – amerikai nyomásra – először lehetett több elnökjelöltre szavazni. Számos vélemény szerint a többjelöltes elnökválasztás mindössze a választási rendszer „kozmetikázását” jelentette, nem pedig

³⁵⁴ Idézi John L. Esposito: Practice and Theory. A Response to „Islam and the Challenge of Democracy”, April/May 2003, *Boston Review*, <http://bostonreview.net/BR28.2/esposito.html>. Ugyanebben a sorozatban említhető, hogy amikor Pakisztánban 1999-ben Pervez Musarraf vezetésével győztes katonai puccs zajlott le, a közvélemény nagy része úgy reagált, hogy „ha ez a demokrácia, amit Benazir Bhutto és Navaz Sarif és pártjaik részéről láttunk, akkor nem kérünk a demokráciából”. Személyes információk az 1999. októberi pakisztáni út során.

komoly, átfogó reformokat.³⁵⁵ Ezt látszott alátámasztani a választási megfigyelők kérdése is, akiknek működését, a választási bizottság elnökének döntésére hivatkozva, Hoszni Mubarak az utolsó pillanatig, a választások előestéjéig nem engedélyezte. Amikor végül mégis megadta az engedélyt, már csak helyi, egyiptomi megfigyelők tudták ellenőrizni a választások tisztaságát, akik azonban számtalan visszaélést, visszaállást jelentettek. Mubarak 88,6%-os győzelme azonban megkérdőjelezhetetlen volt és gyakorlatilag leszerelte a tiltakozást. A mögötte második helyen álló, mintegy 8%-nyi szavazatot szerzett Ajman Núrt bebörtönözték. A Bush-kezdeményezést a térség más országaiban is több-kevesebb, a reformok irányába mutató lépés követte, azonban a második Bush-elnökség idejére egyre világosabbá vált, hogy a Közel-Kelet demokratizálása megbukott. Mind a szövetséges, mind az ellenséges arab vezetők ellenérdekeltek voltak a reformokban, melyek éppen az ő hatalmukat ásták volna alá. Ugyanakkor az Egyesült Államok az immár két háború, az Iránnal való nukleáris vita és a változatlanul megoldásra váró palesztin–izraeli konfliktus miatt egyre inkább a stabilitásban volt érdekelt, így a demokratizálás egyre jobban háttérbe szorult. Ráadásul az a politika, hogy az Egyesült Államok lépéseket sürgetett az egyik országban, míg más országokban egy esetleg sokkal konzervatívabb gyakorlatot szó nélkül hagyott, a legteljesebb mértékben igazolni látszott a már említett a „kettős mérce” létét.

A „kettős mérce” különös jelentőséggel bírt és bír a palesztin–izraeli vonatkozásban, ahol a demokratizálás a térség legnagyobb hatású konfliktusával fonódott össze. Emlékeztet, hogy a 2006 januárjában – erős amerikai sürgetés mellett – a palesztin területeken tartott parlamenti választásokat a Hamász nyerte, azonban kormányát sem az Egyesült Államok, sem Izrael, sem az Európai Unió nem ismerte el. Jóllehet a Hamász megítélése az arab politikai elitek körében is problematikus, a tény, hogy a Nyugat által diktált játékszabályoknak megfelelően nyerte meg a választásokat, ezáltal bizonyítva, hogy a palesztin társadalom jelentős részének bizalmát élvez, végképp összezavarta az arab gondolkodást. Különösen, hogy az Egyesült Államok továbbra is Izraelt támogatta, mely a palesztin területeket – az ENSZ által is elítélt módon – megszállva tartotta. Az Egyesült Államok hiába próbál időről időre „semleges közveti-

³⁵⁵ How democratic is the Middle East? BBC, September 9, 2005, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3784765.stm.

töként” fellépni az arab–izraeli béke kérdésében, az arab közvélemény, beleértve a politikai elitet is, máig „kettős mércét” lát, és azt nem fogadja el. Mindezek még jobban megerősítették a meggyőződést, hogy a demokrácia terjesztése valójában ürügy a Nyugat (az Egyesült Államok és Izrael) számára a térség feletti ellenőrzés megszerzésére, sőt sokan egyenesen a palesztin területek izraeli gyarmatosításáról beszélnek. Az Egyesült Államok arab szempontból egyoldalúnak és elfogultnak tekintett Izrael-politikája, valamint az a nyugati médiában hangoztatott kijelentés, mely szerint „Izrael a térség egyetlen demokráciája”, szintén nem tette népszerűbbé a demokratizálás programját. Míg a nyugati országok számára a Hamász győzelme világossá tette, hogy az arab világban a demokráciadeficit egy különösen problematikus alakban jelentkezhet, azaz, hogy egy demokratikus folyamatban olyan erők – radikális iszlamisták – kerülhetnek hatalomra, melyek értékrendje meglehetősen messze áll a demokráciától. Hosszabb távon továbbá egy újabb demokráciadeficit is elkönnyelhető, melyet leglátványosabban az arab tavasz eseményei mutattak meg: nevezetesen a demokratizálás éppen azokat a(z autoriter) rendszereket számolja fel, melyek az elmúlt évtizedekben a radikális iszlamista csoportokat és mozgalmakat „kezelni” tudták.

Az amerikai demokratizálás és politikai átalakítás a Bush-korszakban tehát látványosan kudarcot vallott, amit még az sem tudott megakadályozni, hogy a meglehetősen ambivalens érzésekkel figyelő arab országokban erőteljes amerikai propaganda kísért a demokratikus rend kiépítésére tett törekvéseket. Irakban pl. a Koalíciós Átmeneti Hatóság „demokrácia-központokat” szervezett, ahol a törzsi vezetőket tanították a demokráciára.³⁵⁶ A Dzsazíra és az Arabijja hírcsatornák mintájára pedig megkezdte működését a Hurrijja (szabadság) nevű amerikai hírtelevízió, mely azonban máig sem tudta elérni a másik két csatorna népszerűségét. A kudarcban jelentős szerepet játszottak pl. az iraki „újjaépítés” folyamatában elkövetett „melléfogások” is, melyek további kérdőjeleket vetettek fel az arab közvéleményben: az amerikai katonák által elkövetett atrocitások az iraki lakossággal szemben, az Abú Ghurajb börtön, vagy az (Afganisztánban szintén többször előfordult) esküvői menetek szétlővése.

Mégis, mint a későbbiekben kiderült, 2001. szeptember 11-e és következményei olyan folyamatokat erősítettek fel vagy indítottak el, me-

³⁵⁶ Democracy Building in South Central Iraq. January 7, 2004, Coalition Provisional Authority, http://www.iraqcoalition.org/pressreleases/20040110a_Democracy-Hillah.htm.

lyek 2011-ben az arab tavaszban jelentkeztek. Bár a kezdeti demokratikus népi megmozdulások igen különbözőképpen alakultak, nyilvánvaló, hogy az arab világban egy olyan folyamat indult el, mely a nyugati terminológiában a demokratikus jelzővel írható le, és hosszú távon az arab társadalmak és politikai rendszerek átalakulásához vezethet.

AZ AMERIKAI KÖZEL-KELET-POLITIKA AZ OBAMA-ADMINISZTRÁCIÓ ALATT: FOLYTONOSSÁG VAGY VÁLTÁS?

A 2009. január 20-án hivatalba lépő Barack Obamának és adminisztrációjának nagy várakozásokkal kellett szembenéznie, többek között a Közel-Keleten is, melyekben személye – az első afrikai amerikai elnök, személynevei: Barack Hussein – is komoly szerepet játszottak.³⁵⁷ Obama új kezdetet ígért a muszlim világnak, a „kölcsonös érdekek és a kölcsonös tisztelet” alapján.³⁵⁸ Külpolitikai programjának több fontos eleme is a Közel-Kelethez kapcsolódott: az iraki háború befejezése és Irak „visszaadása” az irakiaknak, az iráni nukleáris vitában a „kéznyújtás” Iránnak, és a palesztin–izraeli konfliktusban a kétállamos megoldás melletti kiállás. Mindezek látszólag komoly váltást jelentettek az előző kormányzat politikájához képest, ugyanakkor a közel-keleti „reális” térben az erőszak alkalmazása helyett a párbeszéd előtérbe kerülése egyfajta tétovaságként, bizonytalanságként tűnt fel. Mégis azt mondhatjuk, hogy az Obama-kormányzat alatt tapasztalható elmozdulások inkább a felmerülő kérdések kezelésének mikéntjében jelentettek változást, mintsem magának a politikának a tartalmát változtatták volna meg. A stratégiai érdekek kijelölték az amerikai külpolitika kereteit, melyek akkor is állandóak maradtak, amikor egyes kérdésekben elmozdulás következett be.

Az általánosan elterjedt nézet ellenére, mely szerint a szakértők nem jelezték előre az arab tavaszt, az amerikai külpolitikai gondolkodásban

³⁵⁷ A „barak” szó minden sémi nyelvben az „áldás” jelentést hordozza magában, gyakori elem a nevekben, pl. Hoszni Mubárák, Ehud Barak, vagy éppen a Baraka ásványvíz márkanéve. A Hussein az egyik legismertebb és leggyakoribb személynév, a Próféta egyik unokájának, a síita iszlám mártír imámjának a neve.

³⁵⁸ Obama beiktatási beszéde 2009. január 20., <http://abcnews.go.com/Politics/Inauguration/president-obama-inauguration-speech-transcript/story?id=6689022&singlePage=true>; Obama beszéde 2009. június 4-én, a Kairói Egyetemen, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-at-Cairo-University-6-04-09.

már 2010-ben megjelent a megállapítás, hogy a térség robbanás előtt áll. 2011 januárjában Dohában mondott beszédében Hillary Clinton amerikai külügyminiszter már egyenesen arról beszélt, hogy „a térség fundamentumai a homokba süllyedtek [...] és azok, akik a status quohoz ragaszkodnak [...] legfeljebb csak ideig-óráig tudják feltartóztatni a változásokat [...] ha a vezetők nem ajánlanak értelmes megoldásokat a fiataloknak [...] a szélsőségesek, terroristák” fogják őket magukhoz vonzani.³⁵⁹

Az amerikai helyzetértékelés eléggé pontosan látta, hogy a térség olyan változásokon megy keresztül, melynek körülményei közepette az amerikai érdekek biztosításához új szövetségek/politikai kapcsolatok megkötésére van szükség. Mindezt egy olyan környezetben kellett végrehajtani, mely úgy tűnt, hogy egyúttal alkalmassá vált az amerikai értékek befogadására is. A kezdeti demokratikus megnyilvánulásokban, tüntetésekben nagy szerepet játszottak a fiatalok – bár itt is meg kell jegyezni, hogy a tüntetésekben a társadalom minden korosztálya részt vett –, akikre a demokratizálódás fő erejeként számítottak volna. Ezért a politikai mozgástér kiszélesítése mellett döntöttek, és olyan erőket kerestek, melyek társadalmi beágyazottsága nagy volt, ez pedig a különböző politikai iszlám mozgalmakat jelentette. Az, hogy ezeknek az erőknek a valós politikai súlya mekkora, illetve hogy hajlandók-e a politikai együttműködésre, és ha igen, milyen feltételek mellett, nehezen volt előre felmérhető, tekintettel arra, hogy a politikai iszlám nevében fellépő szervezeteket a rezsimek általában nem fogadták el legitim partnernek, üldözték és elnyomták őket.³⁶⁰ Ezek közül a Muszlim Testvérek, mely több országban is hosszú hagyományos jelenléttel rendelkezett, vált az Egyesült Államok (és a nemzetközi közösség) egyik fő „partnerévé”, mellyel az Egyesült Államok „korlátozott kapcsolatokat” épített.³⁶¹ Így az amerikai kormányzat az Egyiptomban hivatalba lépő Murszi-kormányzatot is legitim partnerének ismerte el.³⁶² Ennek

³⁵⁹ Hillary Clinton beszéde a dohai Forum for the Future rendezvényén, 2011. január 13., <http://www.cfr.org/middle-east-and-north-africa/clintons-remarks-forum-future-january-2011/p23831>.

³⁶⁰ Részletesebben lásd az esettanulmányokban.

³⁶¹ Hillary Clinton 2011. júniusi magyarországi látogatásán hozzátette: „minden olyan politikai erővel tárgyaljon, amely elkötelezett az erőszakmentesség mellett”. Az USA felveszi a kapcsolatot az egyiptomi Muzulmán Testvériséggel, Az Egyesült Államok Nagykövetsége blogja, 2011. július 6., <http://ircblog.usembassy.hu/2011/07/06/az-usa-felveszi-a-kapcsolatot-az-egyiptomi-muzulman-testveriseggel/>.

³⁶² US Secretary of State Hillary Clinton meets Egypt's Muslim Brotherhood president Mohammed Morsi in historic first. The Telegraph, 2012. július 4., <http://www.telegraph>.

az új iránynak, a politikai mozgástér kiszélesítésének programjába illeszkednek azok az amerikai megnyilvánulások, melyek Mohamed Murszi eltávolítását katonai puccsnak és a demokrácia elleni lépésnek minősítették, és ebbe az értelmezésbe illeszkedett az is, amikor – immár Abdel-Fattáh Szíszínek Obama az „inclusive” (mindenkit magában foglaló) demokráciát javasolta, azaz az időközben leváltott és betiltott Muszlim Testvérek bevonását a politikai térbe. Ugyanakkor 2014-re világossá vált, hogy az Egyesült Államok elfogadta az egyiptomi hatalmváltást (ennek jeleként ismét megindult az amerikai fegyverek szállítása Egyiptomnak),³⁶³ és a kapcsolatok menetét érdemben immár az sem befolyásolta, hogy a Muszlim Testvérek aktivistáit százával ítélték halálra az egyiptomi bíróságok, miközben Hoszni Mubárakot és fiait felmentették.

Ha a térség demokratizálása fenyegetés volt a régi szövetségesek számára, az új szövetségesi kapcsolatok még nagyobb fenyegetést jelentettek, és gyakran az Egyesült Államok megbízhatóságába vetett hitet kérdőjelezték meg. Míg Ben Ali magára hagyása vagy a líbiai misszió „hátréből való vezetése” (*lead from behind*) az amerikai politika tétovaságát, gyengeségét jelentette az arab elitek értelmezésében, Mubárak „elárulását” és a szíriai be nem avatkozást a megbízhatatlanság jeleként értelmezték. Különösen élesen vetődött fel ez a kérdés Szaúd-Arábia vonatkozásában, mely a Muszlim Testvérekben az egyik legnagyobb ellenfelet, az Egyesült Államok potenciális szövetségeseként saját pozíciójának legfőbb fenyegetését látta. A Muszlim Testvérek szerepe Egyiptomban és máshol Szaúd-Arábia regionális hatalmát több fronton is veszélyeztette, hiszen egyrészt nem volt kizárható, hogy Egyiptom közeledik Iránhoz és akár össze is fog vele, másrészt a Muszlim Testvérek helyi szervezetei egy magasabb szinten egyfajta hálózatot alkotva a közel-keleti arab országok jelentős részében jutottak – többen az arab tavasz során – legitimációhoz (Marokkó, Tunézia, Líbia, Szíria, Jordánia, a Gázai övezet). Legfőbb támogatójuk pedig Szaúd-Arábia közvetlen szomszédja, Katar volt.

co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/9400749/US-Secretary-of-State-Hillary-Clinton-meets-Egypt-Muslim-Brotherhood-president-Mohammed-Morsi-in-historic-first.html.

³⁶³ 2014 áprilisában a hosszú ideig visszatartott Apache helikopterek voltak az első jelentős tétel, mely megérkezett Egyiptomba. Ezt a hatalomhoz közel álló politikusok és elemzők az amerikai–egyiptomi kapcsolatok új kezdetének ítélték. Személyes interjúk Kairóban.

Mindez nemcsak a szaúdi külpolitika látható aktivizálódásához, hanem a 2001. szeptember 11-e óta amúgy is feszültségekkel terhes amerikai-szaúdi viszony újabb fejezetéhez vezetett. Szaúd-Arábia immár nemcsak Iránnal vív hidegháborút, de megkezdődött a Muszlim Testvérek visszaszorítása is. Mindkettőben egy váratlan, de egyelőre nyíltan nem vállalható szövetséggel, Izraellel. Egyelőre Szaúd-Arábiának és Izraelnek sikerült az amerikai külpolitikát a *status quo* antéhez visszatéríteni, hiszen pl. 2013 nyarán a puccs elsodorta Murszit, lemondott a Muszlim Testvéreket támogató katari emír, újabb gázai hadműveletek indultak (a Hamász is a Muszlim Testvérek családjához tartozik) stb. Úgy tűnik tehát, hogy az amerikai új irány – az új szövetségesek keresése és az inkluzivitás, mely a demokráciaépítés egyik elemének fogható fel – falba ütközött. Ennek pedig a legfontosabb mutatója, hogy az Egyesült Államok végül elfogadta a Sziszi-kormányt és a hatalomváltás tényét.

Miközben a térség és az arab társadalmak – egy soktényezős és bizonytalanságokkal terhes – mélyreható változáson mennek keresztül, az amerikai külpolitika kontinuitását az érdekek és az értékek továbbra is biztosítják. Annak ellenére, hogy az Egyesült Államok megítélése fokozatosan romlik és politikai mozgásterének láthatók a korlátai, az Egyesült Államok továbbra is a térség meghatározó, „közel-keleti” hatalma maradt.

Az Európai Unió az egyetlen világpolitikai aktor, mely közvetlenül határos az arab tavasz térségével, a Közel-Kelettel és Észak-Afrikával. A térséghez fűződő kapcsolatrendszere meglehetősen összetett, amennyiben egyrészt, mint egyetlen, huszonnyolc államot egybefogó entitás ápol kapcsolatokat – bilaterálisan és multilaterális keretekben – a térség országaival, másrészt tagállamainak külön-külön is vannak a térség országaihoz fűződő bilaterális kapcsolatai.

Európa története évszázadokon, mondhatni évezreden keresztül összekapcsolódott egyrészt az arabok és az iszlám, másrészt a Földközi-tenger déli-keleti partjának történetével. 711-ben Tárik ibn Zijád csapataival átkelt a Gibraltári-szoroson, mely máig nevében őrzi Tárik vezér nevét: Dzsabal al-Tárik, azaz Tárik sziklája. Az arab hódítást 732-ben Martell Károly állította meg Poitiers-nél, így az arabok viasszaszorultak az Ibériai-félszigetre, ahol a mórok uralma 1492-ig, Granada visszafoglalásáig tartott. A mórok a tudományokban és a művészetekben igen jelentős eredményeket értek el akkor, amikor Európa a „sötét középkorát” élte, és igen nagymértékben hozzájárultak a későbbi európai tudományos és művészeti fejlődéshez. A Földközi-tenger keleti medencéjében az arab hódítás a Bizánci Császárságba ütközött, melyet végül az oszmán-törökök számoltak fel. 1453-ban Konstantinápoly eleste, a törökök általi elfoglalása szimbolikusan is az iszlám győzelmét jelentette, melynek nevében az oszmán-törökök évszázadokra elfoglalták a Balkán-félszigetet, százötven évre hódoltságba taszították Magyarországot, és többször Bécset is fenyegették. 1683-ban, végül és utoljára, nemzetközi

³⁶⁴ Bár a fejezetben elsősorban az Európai Unió arab tavasszal kapcsolatos ténykedését és megnyilvánulásait vizsgáljuk, és nem térünk ki külön-külön az egyes tagállamok lépéseire és véleményére, csetenként az Unió egyes vezető államaival kapcsolatban kivételt teszünk, amennyiben ezek tevékenysége az arab tavasz eseményeit jelentős mértékben meghatározták és/vagy befolyásolták. Továbbá külön fejezetben foglalkozunk Magyarország tevékenységével az arab tavaszban.

összefogással tudták őket visszaverni. A keresztes hadjáratok (11–13. század), majd a gyarmatosítás³⁶⁵ európaiakat – briteket, franciákat és olaszokat – vitt az arab országokba, míg a gyarmatok felszabadulásának, illetve az európai gazdasági folyamatoknak következményeként arabok százezrei települtek át Európába. A szocialista országok arab kapcsolatait elsősorban a két szuperhatalom közötti versengés, azaz a politikai kapcsolatok motiválták, de különleges gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszer is eredményeztek.

A hidegháború vége és a közép-európai rendszerváltások után a kibővülő Európai Unió számára az egyik legnagyobb kihívás az arab világ, azon belül is elsősorban a Földközi-tenger medencéjének arab országaival való kapcsolat maradt. A földrajzi közelség okán – hiszen a tenger nemcsak elválaszt, de össze is köt – az arab országokban jelentkező folyamatok közvetlen hatással voltak, vannak és lehetnek az Európában, illetve az Európai Unióban zajló eseményekre.

Paradox módon azonban az Európai Unió igen kevés befolyással és eszközzel rendelkezik ezeknek a biztonságpolitikai kihívásoknak az elhárítására és kezelésére. Ráadásul, bár a hidegháború végét követően a Szovjetunió/Oroszország – Szíria kivételével – gyakorlatilag kiszorult a térségből, az Uniónak „osztotnia” kell az Egyesült Államokkal. Erről azonban még sincs szó. Tagadhatatlan, hogy az Egyesült Államok és az Európai Unió között több szempontból is valamiféle szerep- és kompetenciamegosztás érvényesül, illetve felfogásbeli különbségek is dominálnak. Az amerikai érdekek a térségben az Egyesült Államok szempontjából fontos stratégiai pontokhoz kötődnek (Marokkó – Gibraltári-szoros, Egyiptom – Szezei-csatorna, Izrael, Törökország – Dardanellák, illetve a tengeri szállítási útvonalak), míg Európa általában és komplex módon viszonyul a térség egészéhez, különösen, amióta a hidegháború vége megteremtette annak lehetőségét, hogy a Földközi-tenger medencéjét mint egybetartozó egészet fogja fel és kezelje. Míg 2001. szeptember 11-ét követően az Egyesült Államok elsősorban a terrorizmus veszélyének prizmáján keresztül tekintett a térségre, különösen a George W. Bush vezette adminisztráció két periódusa alatt, addig Európa, melynek számára ez a veszély szintén reális, sőt a közelség okán még fenyegetőbb

³⁶⁵ Az újkori európai gyarmatosítás kezdeteként Napóleon 1798–1799-es egyiptomi hadjáratát szokták megjelölni. Franciaország 1830-ban foglalta el és tette gyarmatává Algériát, míg Tunézia 1881-ben, Marokkó 1912-ben lett francia protektorátus.

lehetőség volt – különösen a londoni és a madridi terrorcselekmények után –, a terrorizmust mint a biztonságpolitikai kihívások egyikét kezelte.³⁶⁶

Az Európai Unió felfogásában a Földközi-tenger medencéjének biztonsága oszthatatlan, azaz bármilyen vonatkozásban jelentkező konfliktus vagy jelenség az egész medence biztonságára hatással van. A hidegháború végét követően azonban a biztonság fogalma átalakult, hangsúlyai a nem katonai fenyegetések irányában tolódtak el, és a katonai kihívások, ha el nem is tűntek, a háttérbe szorultak, hiszen annak a valószínűsége, hogy az Európai Uniót dél felől fegyveres támadás vagy fenyegetés érje, igen alacsony. Még annak ellenére is, hogy a térségben zajló fegyveres konfliktusok következményeként Európában is sor kerülhet fegyveres cselekményekre – például valamely helyi konfliktus „lecsepődésaként” az Európában élő közösségek között – vagy akár terrormerényletekre.

Mégis, az Európai Unió számára ma a térség felől észlelhető legnagyobb veszélynek általában a migrációt tartják – legyen annak oka katonai, politikai vagy gazdasági –, függetlenül attól, hogy legális vagy illegális módon történik-e. Így egy, a térségben zajló fegyveres konfliktus elsősorban az Európa felé újabb hullámokban meginduló migránsok okán jelent fenyegetést. Európának, mint úticélnak a megjelenése – a földrajzi közelségen túl – egyrészt az EU gazdasági vonzerejének, másrészt az Európai Unió területén élő mintegy 20-25 millió muszlimnak (arabok, törökök, pakisztániak, bangladesiek, irániak stb.) köszönhető, de szerepet játszhat benne Európa morális kötelezettsége is, mely az európai értékrend tudatos közvetítéséből eredeztethető. Bár ez a szám az Unió mintegy 500 milliós össznépességéhez képest nem tűnik nagyon nagy-nak (4-5% körül mozog), mégis jelentős, ha azt vesszük figyelembe, hogy a 20. század elején Európában – a Balkán-félszigetet kivéve – gyakorlatilag nem éltek muszlimok. Illetve, hogy a regisztrált számok általában nem mutatják a másod- vagy harmadgenerációs bevándorlókat, akik sokszor már Európában születtek és valamilyen európai állampolgársággal rendelkeznek. Továbbá ezek a számok átlagos értékek, azaz azt sem mutatják, hogy egyes országokban ennél sokkal magasabb, míg pl. Közép-Európában sokkal alacsonyabb, szinte nem létező, ez az arány.³⁶⁷

³⁶⁶ A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003, <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>.

³⁶⁷ Lásd N. Rózsa Erzsébet: Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Euró-

Maga a migráció azonban nemcsak önmagában létezik, hanem számos olyan kérdéssel is szorosan összefügg, mint a demográfiai helyzet, a gazdasági környezet, a munkanélküliség, az energiaellátás vagy a természeti viszonyok valamely sajátossága, vagy éppen megváltozása. Közismert például, hogy a Közel-Kelet és Észak-Afrika a világ legvízszegényebb területei közé tartozik, miközben a sivatagosodás egyre nagyobb területeket vesz el a megművelhető földekből. Ugyanakkor az Unió számára a Földközi-tenger déli és keleti partjának országai számos lehetőséget is rejtenek magukban, melyek közül talán a „leglátványosabbak” az észak-afrikai szénhidrogénkészletek (Algéria, Líbia), de egyre nagyobb jelentőséggel bír(hat)nak a napenergia kihasználásának lehetőségei is. Azt sem szabad elfelejteni, hogy miközben az Európai Unió lakossága előregszik és ezzel párhuzamosan a munkaképes korosztály aránya rohamosan csökken, addig az arab országokban bekövetkezett (és mára gyakorlatilag lezárult) népességrobbanás következtében igen jelentős arányú fiatal munkavállaló „áll rendelkezésre”. A bevándorlás tehát, ha sikerül(ne) a fogadó államok által kívánt mederben tartani, Európa számára nagyon is előnyös lehet.³⁶⁸

A hidegháború vége megteremtette az Európai Unió számára annak lehetőségét, hogy a kiemelt fontossággal bíró ún. euro-mediterrán együttműködést intézményesített keretekben meg is jelenítse/valósítsa. Korábban az Unió az egyes földközi-tengeri dél/keleti parti államokkal egyszerű kereskedelmi megállapodásokat kötött, melyek elsősorban az árucserére korlátozódtak. 1995. november 27-28-án egy Barcelonában tartott konferencián azonban az Unió útjára bocsátotta az Euro-Mediterrán Partnerség (EMP) elnevezésű kezdeményezését,³⁶⁹ mely az Európai Unió és a Földközi-tenger déli/keleti partjának tizenkét állama közötti komplex – bilaterális és multilaterális keretben folytatott – együttműködést célozta. Az együttműködés „kosarai” a politikai-biztonságpolitikai, gazdasági-pénzügyi, illetve a kulturális-szociális ügyeket tartalmaz-

pa különlegessége. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, 2010, Aula Kiadó, 405–446. p.

³⁶⁸ A jelen tanulmány kereteit meghaladja a bevándorlás és az európai muszlim közösségek helyzetének részletes elemzése. Erről és az ezzel kapcsolatos kérdésekről bővebben lásd Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, 2010, Aula Kiadó.

³⁶⁹ Bővebben lásd pl. Póti László – N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum*. SVKI, Budapest, 1999.

ták. A konferenciának helyet adó városról az együttműködést „barcelonai folyamatnak” nevezték el. Az EMP keretében az Unió a partnerországokkal új, ún. társulási megállapodásokat³⁷⁰ kötött, melyek az újonnan intézményesített kapcsolatok komplexitását tükrözték, azaz a „pusztán” gazdasági aspektus helyett az Unió immár igényt tartott a politikai-biztonságpolitikai és a kulturális-szociális együttműködés intézményes keretekben történő folytatására is. A társulási megállapodások és maga a Partnerség egyrészt tükrözte a biztonság fogalmának és felfogásának megváltozását a hidegháború végét követően, másrészt jelezte az Európai Unió szándékát, hogy déli határai mentén segítsen és hozzájáruljon a biztonság és a jólét megteremtéséhez.

Az Európai Unió 2004. évi bővítése, amikor Magyarország is az Unió tagja lett, jelentős változást hozott, amennyiben tíz ország egyidejű csatlakozásával az Európai Unió határai jelentős mértékben kitolódtak. (Ekkor már az is látható volt, hogy 2007-ben további két ország, Románia és Bulgária is csatlakozik majd, ami további eltolódást jelent.) Azaz az Unió hirtelen olyan országokkal vált határossá, melyekkel korábban nem került közvetlen – földrajzi – kapcsolatba. A kibővülés tehát újabb kihívásokat eredményezett, melyekre válaszul 2004-ben az Európai Unió egy újabb – ezúttal bilaterális formában megvalósuló – együttműködést kezdeményezett, az Európai Szomszédságpolitikát.³⁷¹ Ennek célterületei a Kelet – Ukrajna, Moldova és Belorusz, illetve a dél-kaukázusi államok, Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán –, illetve a Dél – Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, a Palesztin Nemzeti Hatóság, Izrael, Jordánia, Libanon és Szíria – lettek.³⁷² Az egyes országokra „szabott” programot, az ún. akcióterveket, melyeket mindkét félnek (az Uniónak és a partnerországnak) el kellett fogadnia, az egyes partnerországról

³⁷⁰ Ezek a társulási megállapodások nem azonosak az akkortájt a volt szocialista, csatlakozni kívánó közép-európai országokkal, így Magyarországgal kötött társulási megállapodásokkal, és főként nem tartalmazták az uniós csatlakozás lehetőségét.

³⁷¹ Ebből a felismerésből kiindulva egy új uniós politika kidolgozása kezdődött meg. 2003 márciusában a Bizottság kidolgozta és a Tanács és az Európai Parlament elé terjesztette a „Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours” című, ún. stratégiai dokumentumot, melyben egyrészt kijelölték Európa új „szomszédságait”, másrészt meghatározták az Unió és a szomszédságok közötti viszony/kapcsolattartás alapjait.

³⁷² Erzsébet N. Rózsa: *From Barcelona to the Union for the Mediterranean. Northern and Southern Shore Dimensions of the Partnership. HIIA Papers*, 2010/9, <http://www.hiia.hu/pub/default.asp?y=2010&t=0>.

készített országtanulmányok alapján dolgozták ki. Az Európai Szomszédságpolitika célja az volt, hogy a kibővült Európai Unió és szomszédsága között lebontsa a meglévő, illetve ne emeljen újabb falat. Továbbá, hogy a kibővült Unió eredményeinek megosztásával elősegítse a stabilitás, a biztonság és a jólét megteremtését a közvetlen szomszédságban is. A jellemzően bilaterális (EU – partnerország) közötti kapcsolatok alapját a demokratikus értékrendnek, a jog uralmának és az emberi jogok tiszteletben tartásának elfogadása képezte.

2008-ban Nicolas Sarkozy francia elnök javaslatára egy új kezdeményezés indult útjára, az Unió a Mediterráneumért. Sarkozy eredeti célja egyfajta gazdasági közösség lett volna, mely a 2005 óta csatlakozási tárgyalásokat folytató Törökországnak az uniós tagság helyett „különleges partnerséget” ajánl, miközben segít feltartóztatni az Észak-Afrika felől az Európai Unióba irányuló bevándorlást. A részt vevő államok pedig kizárólag a Földközi-tengerrel határos államok lettek volna. Azonban az uniós tagállamok, elsősorban Németország, illetve a partnerállamok ellenkezése miatt az Unió a Mediterráneumért sok szempontból az Euro-Mediterrán Partnerség megismétlése, illetve kiegészítése lett, amikor az EMP „kosarai” mellé hat nagy gazdasági projektet fogalmazott meg.³⁷³ Az átfedéseket mintegy elismerve végül az új kezdeményezés az „Unió a Mediterráneumért: a barcelonai folyamat” nevet kapta. Az Unió a Mediterráneumért kísérletet tett a korábbi kezdeményezésekben jelentkező egyik legnagyobb gond orvoslására is, amikor az „európai diktátummal” szemben az Unió és déli/keleti partnerei közötti egyenlőséget hangsúlyozva a „co-ownership”, azaz a „közös tulajdonlás/irányítás” lett a jelszó. Ennek jegyében az Unió a Mediterráneumért kezdettől két társelnök³⁷⁴ felügyelete alatt működött. Pontosabban szólva az együttműködés akadozott, sőt, sok kérdésben nem is nagyon kezdődött meg a korábbi – az Euro-Mediterrán Partnerség és az Európai Szomszédságpolitika keretében folytatott – tevékenységeken túl.

³⁷³ A hat nagy projekt a Földközi-tenger megtisztítása a szennyezéstől, a tengeri utak, szállítási útvonalak biztonsága, és kiépítése, a természeti és ember által okozott katasztrófák válságkezelése, a napenergia, az Euro-Med Egyetem felállítása, és a Mediterrán Üzleti Fejlesztési Kezdeményezés.

³⁷⁴ Az első két társelnökséget Franciaország és Egyiptom adta, a továbbiakban azonban komoly gondként jelent meg, hogy a déli partnerek közül mely állam lenne erre alkalmas, különösen, mivel a déli partnerek közül az arab államok nem óhajtottak Izraellel együtt, az asztalnak ugyanazon oldalán helyet foglalni. Így 2012-től az északi part társelnökségét maga az Unió tölti be, míg a déli társelnök Jordánia.

Az Európai Uniónak azonban a Földközi-tenger medencéjét átfogó együttműködési kezdeményezései mellett az arab országok viszonylatában más kötelezettségei is vannak, melyek szintén többé-kevésbé intézményesített formában zajlanak. Az Unió rendszeres találkozókat tart az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának országaival,³⁷⁵ illetve Jemennel,³⁷⁶ bár ezeknek a fórumoknak, illetve ennek a régiónak a jelentősége az Unió számára jóval kisebb, mint a földközi-tengeri térséggel folytatott kapcsolatrendszer. (Egyes szerzők egyenesen a Perzsa-öböl „stratégiai elhanyagolásáról” beszélnek.)³⁷⁷ Ennek oka egyrészt a földrajzi távolság, másrészt a másfajta érdekek. Míg a Földközi-tenger medencéjében az Unió legfőbb érdeke a stabilitás, addig a Perzsa-öbölhöz elsősorban kereskedelmi és gazdasági érdekek fűzik, és a stabilitás a kereskedelmi érdekek érvényesítésének stabilitását jelenti. Mindez erősen korlátozza az Európai Uniónak a Perzsa-öböl országaira gyakorolt politikai befolyását, ami az európai értékrendszer projektálásának lehetőségeit is megkérdőjelezi. Különösen akkor, amikor a gazdasági érdekek árnyékában az Unió „megfelelkezik” az Öböl egyes olajmonarchiáinak emberi jogi gyakorlatáról, nem bírálja és nem ítéli el azt, amivel más országok esetében nem szokott késlekedni.³⁷⁸ (Ismert pl. a 2022-ben Katarban rendezendő futball-világbajnokság körül zajló vita, melyben többen éppen a vendégmunkások munkakörülményei és emberi jogi helyzete miatt kívánják a VB rendezésének jogát megvonni Katartól.)

³⁷⁵ A Gulf Cooperation Council (GCC) 1981-ben alakult, és bár elsősorban gazdasági kérdésekben folytat együttműködést – a legújabb terv a közös pénz bevezetése –, keretei között védelmi és politikai kérdésekben is folynak egyeztetések. A GCC tagjai Szaúd-Arábia, Kuvait, Bahrein, Omán, Katar és az Egyesült Arab Emírátsok. Az EU-GCC párbeszéd-ről bővebben lásd http://ceas.europa.eu/delegations/gulf_countries/eu_gulf_countries/political_relations/index_en.htm.

³⁷⁶ Az EU–Jemen együttműködési megállapodást 1984-ben írták alá. Ezt váltotta fel az 1998 júliusában aláírt kereskedelmi, fejlesztési és gazdasági együttműködésről szóló megállapodás, azonban Jemen valójában csak 2001. szeptember 11-e után nyert némileg nagyobb jelentőséget az Európai Unió számára. Szanaában 2009-ben nyílt meg az Európai unió teljes diplomáciai képviselete.

³⁷⁷ Tobias Schumacher: *Gulf Cooperation Council (GCC) and Yemen*. In Joel Peters (ed.): *The European Union and the Arab Spring*. Promoting Democracy and Human Rights in the Middle East, Lexington Books, 2012, 110. p.

³⁷⁸ 2012 áprilisában a London School of Economics egyik konferenciáján tartott beszédet követően kérdésre válaszolva William Hague brit külügyminiszter azt mondta, hogy el kell fogadnunk, hogy különböző barátaink, szövetségeseink más-más hagyományokkal rendelkeznek és hagynunk kell, hogy saját tempójukban haladjanak.

Mindezek mellett meg kell jegyezni, hogy miközben bizonyos kérdésekben az Európai Unió, illetve a lisszaboni szerződés elfogadása óta az Unió Külügyi Szolgálatát látja el az Unió képviselését, más kérdésekben az egyes tagállamoknak eltérő véleménye lehet, és különböző politikát folytathatnak. Bár az Európai Unió a Maastrichti Szerződésben megfogalmazta a közös kül- és biztonságpolitika célját, ennek megvalósulása igen lassan halad, így olyan kérdésekben, melyek nem kerülnek az Unió napirendjére, vagy melyekben a tagállamoknak nem sikerül konszenzust elérnie, továbbra is a nemzeti kormányok hatásköre eldönteni, hogy az adott állam milyen álláspontot képviseljen. A közös fellépésre példa az Unió szerepvállalása az arab–izraeli/palesztin–izraeli békefolyamat és konfliktus bizonyos szakaszaiban és aspektusaiban, mint pl. a segélyezési politika vagy a palesztin területek infrastruktúrájának fejlesztése stb. De az Unió tagja az ún. (közel-keleti) Kvartettnek³⁷⁹ is, melynek feladata a palesztin–izraeli béke előmozdítása, és melynek tagjai még az ENSZ, az Egyesült Államok és Oroszország.

Az „egyéni” tagállami vélemények legemlékezetesebb momentumai a 2003-as iraki háborút megelőző markáns véleménykülönbség volt az uniós tagállamok között, illetve a tagállamok és a csatlakozásra váró közép-európai államok között, mely az Unión belül igen komoly törést jelentett. Nagy-Britannia és Spanyolország támogatták, Franciaország és Németország ellenezte az iraki háborút, míg a leendő új tagok, így Magyarország is, részese volt az Egyesült Államok által vezetett ún. „Hajlandók Koalíciójának”.³⁸⁰

Az arab tavasz előestéjén tehát az Európai Uniót az arab világ földközi-tengeri partvidékével egyrészt egy bilaterális kapcsolatrendszer kötötte össze, mely az egyes európai és déli/keleti parti államok közötti nagyon különböző szintű és minőségű kapcsolatokból állt össze, a volt gyarmati függéstől a szocialista rendszerben kiépített ideológiai alapú

³⁷⁹ A Kvartett egy olyan négyoldalú állandó tanácskozási fórum, mely 2002-ben alakult meg, és melynek feladata a palesztin–izraeli béke elősegítése. 2007 óta külön megbízottja Tony Blair volt brit kormányfő. Bővebben lásd pl. Nagy Milada: *Az Európai Unió eszközrendszere az euro-mediterrán partnerségben*. Doktori értekezés. Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, 2015.

³⁸⁰ A „Hajlandók koalíciója” (Coalition of the Willing) azoknak az országoknak a csoportja volt, melyek az ENSZ BT egyértelmű felhatalmazása hiányában is hajlandók voltak az Egyesült Államokat támogatni Szaddám Huszein megdöntésében. Bővebben lásd pl. Andor László – Tóth Péter – Valki László: *Irak – háborúra ítélve*. Budapest, 2004, Zrínyi Kiadó.

viszonyokig. Másrészt, az északi és a déli partot egy többszörösen intézményesített, de formájában még mindig többnyire aszimmetrikus együttműködési struktúra³⁸¹ fogta össze, mely a jó szándékok és a stratégiai érdekek ellenére számtalan sebből vérzett, miközben az Unió az arab világ más államaival kapcsolatban, illetve az arab világot érintő más nemzetközi fórumokon is meglehetősen korlátozott sikereket tudhat magáénak.

Mindezek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az Unióról a „gazdasági óriás, politikai törpe” közvélekedés alakult ki. Bár arab részről rendszeresen elhangzott, hogy szeretnék, ha az Unió sokkal nagyobb szerepet vállalna és játszana a Közel-Kelet politikai folyamataiban, mivel az arab politikai és közvélekedésben ez elsősorban az arab–izraeli, illetve a palesztin–izraeli konfliktust jelentette és jelenti, az Unió ezt nem tudta teljesíteni. Részben azért, mert Izrael, de gyakran maguk az arab államok sem fogadták el az Uniót közvetítőként, részben azért, mert az Unió nem rendelkezik azzal a katonai képességgel, mely egy ilyen politikai pozíciót hitelesen alá tudna támasztani. Ráadásul a különböző európai államok Izraelhez való hozzáállása sem egységes, árnyalataiban különbözik, aminek egyértelműen a második világháborús események és a holokauszt az oka. Izrael léte és biztonsága az Európai Unió tagállamai számára nem vitatéma, ami az arab politikai elit, de különösen az arab közvélemény szemében megkérdőjelezi az Unió „pártatlan” önképét. Amikor pedig a nagyobb uniós szerepvállalást az Unió saját értékrendjének (demokrácia, politikai pluralizmus, liberális piacgazdaság, emberi jogok stb.) terjesztésében próbálja érvényesíteni, a „normatív Európa” törekvéseit az arab államok diktátumként fogják fel, és a gyarmati időket emlegetve mereven elutasítják. Mégis a számtalan csatornán keresztül az arab társadalmakat elérő európai minták hatással vannak, és Európa, különösen az Európai Unió régebbi tagállamai mágnesként vonzák az arab migránsok tömegeit.³⁸²

³⁸¹ Minden együttműködési törekvés ellenére miközben a Földközi-tenger északi partján az európai integráció bővülése és mélyülés zajlik, esetenként közös fellépést is lehetővé téve, addig a déli/keleti parton az eddigi regionális szerveződési kísérletek nem sok eredménnyel jártak, még akkor sem, ha formálisan létrejött az együttműködés (Arab Maghreb Unió, Agadiri Megállapodás). Így az együttműködési rendszer egyik meghatározó dimenziója máig az Unió és az egyes déli/keleti parti országok közötti bilaterális viszony.

³⁸² Az európai minták észlelése és értelmezése nagyon különböző lehet. Míg a közvélemény elsősorban a gazdaságban látja a legfőbb vonzerőt, a fiatalok számára különösen vonzóak az európai „szabadságok” (olykor szabadosságok), még akkor is, ha ezeket inkább

Az arab tavasz előestéjén tehát az Európai Uniónak meglehetősen korlátozott, többnyire gazdasági alapú eszközei voltak az arab országokban zajló folyamatok befolyásolására, miközben hitelessége – elsősorban a politikai és morális értékek és érdekek közvetítésében – nem volt túl nagy. A gazdasági eszközöket, Európa gazdasági képességét azonban jelentősen korlátozta az arab tavasszal egyidejűleg az Uniót – is – sújtó gazdasági és pénzügyi válság.

Az arab tavasz egyrészt váratlanul érte az Európai Uniót (pl. éppen 2010 tavaszán kezdte meg tárgyalásait Tunéziával az ún. „advanced status” megadásáról), másrészt lassan reagált az arab országokban hirtelen bekövetkező eseményekre (2011. január 10-én segítséget ajánlott Ben Alinak a tüntetők ellenében), harmadrészt a válasz óvatos és visszafogott volt (a reformok támogatásáról szólt, miközben Bahrein esetében a feleket mérsékleltre és önmegtartóztatásra szólította fel). A líbiai és a szíriai polgárháborúk azonban határozott válaszokat követeltek, melyek azonban felemásra sikeredtek: Líbiában katonai beavatkozás, Szíriában a be nem avatkozás volt a válasz.

Ráadásul az arab tavasz kihívásaiban az Európai Uniónak nemcsak reagálnia kellett a többnyire vele intézményesített kapcsolatban álló arab országokban zajló eseményekre, különösen, hogy azok – leghamarabb és legláthatóbb módon a menekültek esetében – közvetlen hatást gyakoroltak az Unió déli tagállamaira, hanem megoldást kellett találnia a kapcsolatrendszer folytatására is. Ezzel párhuzamosan olyan, már évtizedek óta a napirenden lévő kérdésben, mint a palesztin–izraeli konfliktus, hirtelen és váratlanul nyilatkoznia kellett a palesztin állam létrehozásának támogatásáról az ENSZ-ben. Jóllehet az Unió megpróbált a maga eszközeivel reagálni a gyors egymásutánban bekövetkező eseményekre, illetve az utolsó pillanatban sikerült egy közös nyilatkozatot tennie a palesztin államiság kérdésében. Ez azonban, mivel arab szemszögből nézve semmi konkrétumot és elköteleződést nem tartalmazott, nem tudta helyreállítani az Unió megtépázott hitelességét.³⁸³ Sőt, a palesztin államiság támogatása helyett kiadott uniós álláspont csak fokozta, vagy ha tetszik, betetőzte az arab tavaszban fajsúlytalanabbá/jelentéktelenebbé vált Unió morális elértéktelenedését az arab politikai elit

csak általában szeretnék élvezni, de pl. nagyon rossz néven vennék, ha otthon, saját környezetükben ilyen viselkedést tapasztalnának.

³⁸³ EU divided in UN vote on Palestine's status, EurActive, 2012. november 30., <http://www.euractiv.com/global-europe/palestine-recognition-highlights-news-516369>.

és közvélemény szemében. (Ezen érdeemben a 2014 folyamán Európában egyre nyilvánvalóbbá váló helyzet sem változtat, mely a békefolyamat kudarca felett érzett európai frusztráció következményeként decemberre eljutott oda, hogy az Európai Parlamentben tartott szavazáson a képviselők 498:88 arányban megszavazták „a palesztin államiság [...] elismerésének elvi támogatását” és békefolyamat folytatására hívták fel a figyelmet.³⁸⁴)

Az arab tavasz eseményeinek során az Unió egy további nagy dilemmával került szembe. Egyrészt évtizedeken keresztül a fent ismertetett intézményeinek keretében (is) folyamatosan az autoriter rendszerek leépítését és a demokrácia elterjesztését propagálta, sőt a lisszaboni szerződés 21. cikke szerint „az Unió tevékenységét a nemzetközi porondon azok az értékek fogják vezérelni, melyek létrehozását, fejlődését és bővítését inspirálták és melyeket a tágabb világban terjeszteni kíván”.³⁸⁵ Az első demokratikus megmozdulások azonban éppen azokkal a vezetőikkel és rezsimekkel szemben történtek, melyek az Unió (és a Nyugat) legmegbízhatóbb szövetségeseinek számítottak, vagy éppen az Unió számára igen fontos biztonságpolitikai tényezőt jelentettek – egyrészt az iszlamista radikalizmus, másrészt az illegális migráció feltartóztatásában –,³⁸⁶ jóllehet autoriter természetük ismert volt. Az Uniónak döntenie kellett a demokratikusan tüntető tömegek, illetve a szövetséges rezsim támogatása között, miközben már meglévő intézményesített együttműködéseit hozzá kellett igazítani a folyamatosan változó eseményekhez. Ez utóbbi tűnt egyszerűbbnek, még akkor is, ha az Unió nem tudott kilépni saját kereteiből: előbb a *„Partnerség a demokráciáért és a déli szomszédsággal közös prosperitásért”* című dokumentumban³⁸⁷ foglalt állás a meglévő együttműködési keretekben a politikai és gazdasági reformok érdekében. Majd 2011. május 25-én az Európai Unió Bizottsága kiadta az *„Új válasz egy változó szomszédságra”* című dokumen-

³⁸⁴ Peter Beaumont: Eu parliament backs Palestinian state „in principle”. *The Guardian*, 2014. December 17., <http://www.theguardian.com/world/2014/dec/17/eu-parliament-backs-palestine-state>.

³⁸⁵ Lisszaboni szerződés, Treaty of Lisbon, http://europa.eu/lishon_treaty/full_text/index_en.htm.

³⁸⁶ Pl. a Kaddáfi-rezsim uniós szempontból azért volt fontos, mert feltartóztatta és nem engedte át Líbián Európa felé a szubszaharai Afrikából érkező migránsok tömegét.

³⁸⁷ Partnership for democracy and shared prosperity with the Southern Mediterranean, 2011. március 8., http://eeas.europa.eu/euromed/docs/com2011_200_en.pdf.

tumot,³⁸⁸ melyben a „kölsönös elszámoltathatóságot és a közös elkötelezettséget” hangsúlyozták az egyetemes emberi jogok, a demokrácia és a jog uralma vonatkozásában. Továbbá a szomszédságpolitika déli szomszédságára 2011-2012-re előirányzott 5,7 milliárd eurós összegét 1,24 milliárd euróval megemelték, és az Európai Befektetési Bank (EIB) hitelkeretét 6 milliárd euróra emelték. A szomszédságpolitika keretében nyújtott támogatás eddig is feltételes volt, azaz a támogatás feltétele a teljesítés volt, azonban az „Új válasz...” dokumentum hangsúlyos alapelveként bevezette a „többet – többért” (azaz több támogatást több reformért) jelszót. Újdonságként, és talán az egyetlen igazán az arab tavaszra reagáló elemként jelent meg a társadalmakkal való partnerség gondolata. Jóllehet ennek is volt már előfutára, amennyiben a barcelonai folyamatban létrehozott *Anna Lindh Alapítvány a civilizációk párbeszédéért* a civilszervezetek közötti együttműködést hivatott elősegíteni, azonban az Unió két új eszközt hozott létre, a Civil Társadalom Eszközt (Civil Society Facility) és az Európai Alapítványt a Demokráciáért (European Endowment for Democracy).

Ugyanakkor az arab tavasz azt mutatta, hogy az arab reformok támogatásának célja önmagában nem elegendő, az Uniónak paradigmaváltásra van szüksége a térséggel folytatott kapcsolataiban. Az arab megmozdulások ugyanis „a Nyugattól való szabadság nevében, nem pedig a »nyugati projekthez« való csatlakozás vágyától fűtve” zajlottak,³⁸⁹ azaz a nyugati modell helyett valami saját fejlődési utat követeltek. Ennek az elutasításnak a tárgya pedig, bár elsősorban az Egyesült Államok, de számos kérdésben kifejezetten az Európai Unió által ajánlott modellek voltak. A paradigmaváltás azonban a legszembeeszköbb talán az iszlamista szervezeteknek mint legitim politikai erőknél és együttműködő partnereknek az elfogadásában volt. A térségen végigsöprő változáshullám ugyanis nemcsak az arab tavaszos országokban juttatta kormányzati pozícióba az iszlamista szervezeteket – elsősorban a Muszlim Testvérekhez kapcsolódóakat –, hanem más, látszólag változatlan országokban is, mint pl. Marokkóban.³⁹⁰ A 2013 nyarán Egyiptomban bekövetkezett visszaren-

³⁸⁸ A new response to a changing neighbourhood, 25/05/2011, COM (2011) 303, http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/com_11_303_en.pdf.

³⁸⁹ Richard Youngs: The EU and the Arab Spring: from munificence to geo-strategy. FRIDE Policy Brief No. 100, October 2011, <http://www.fride.org/publication/950/the-eu-and-the-arab-spring-from-munificence-to-geo-strategy>

³⁹⁰ 2011. november 25-én Marokkóban a mérsékelt iszlamista Igazság és Fejlődés Párt-

deződés, melynek során a Muszlim Testvérek delegálta Mohamed Murszit megfosztották hatalmától, majd a mozgalmat betiltották, vezetőit és sok tagját bebörtönözték, ismét váltást követelt volna az Uniótól, azonban az Unió – saját értékeinek érvényesítésére hivatkozva – a demokratikusan megválasztott iszlamista elnök jogai mellett érvelt, miközben az egyiptomi utcán hatalmas tömegek tüntettek ellene.

Valójában az Unió nem volt képes hatékony és hatásos megoldást találni a felfogásbeli különbségekre. A 2014-ben közreadott *Szomszédság válaszúton – egy kihívásokkal teli év mérlege* című dokumentum megerősítette az Unió elkötelezettségét a szomszédság mellett, amely továbbra is olyan régió, mely az Unió figyelmét és forrásait igényli. Megállapította, hogy bár 2013-ban a reformfolyamat végrehajtása egyenlőtlen volt, de „kívülről nem lehet a reformokat senkire sem rákényszeríteni, az Unió továbbra is elkötelezett marad a demokratizálódás támogatásában.”³⁹¹ (Összességében az Unió 540 millió eurót tervezett az ún. SPRING – Support for Partnership, Reform, Inclusive Growth – programra.³⁹² A szíriai konfliktus hatásainak kezelésére, enyhítésére a Bizottság 1,1 milliárd eurót fordított.³⁹³

Az uniós támogatás azonban – a gazdasági válság közepette – túl kevés és semmitmondó volt és maradt, különösen a térségben megjelenő új versenytársakhoz – Oroszországhoz, Kínához, illetve az újabban finanszírozóként megjelenő arab Öböl-államokhoz – képest, amelyek még politikai feltételeket sem támasztanak. Ráadásul az Unió a meglévő együttműködési kereteket szeretné életre kelteni, ahelyett, hogy valami újat hozna létre, még akkor is, ha Jean-Claude Juncker azzal bízta meg Johannes Hahn szomszédságért és bővítési tárgyalásokért felelős biztost, hogy készítsen leltárt és egy éven belül álljon elő valami új javaslat-

ja nyerte a parlamenti választásokat, http://www.nytimes.com/2011/11/27/world/africa/moderate-islamist-party-winning-morocco-election.html?_r=0.

³⁹¹ Neighbourhood at the crossroads – taking stock of a year of challenges, Európai Bizottság, 2014. március 27., http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-315_en.htm.

³⁹² 2013-ban az EU további 150 millió eurót szánt a déli szomszédok átalakulásának elősegítésére, melyből Líbiának 5 milliót, Tunéziának 55 milliót szántak, http://eeas.europa.eu/enp/pdf/2014/regional/pdsp_en.pdf.

³⁹³ Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013, Regional report. A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean Partners, 2014. március 27., http://ecas.europa.eu/enp/pdf/2014/regional/pdsp_en.pdf.

tal.³⁹⁴ Az Unió tehát az együttműködés új formáit, módjait keresi, de gazdasági képesség híján a térvésztes – ha a kiszorulás fizikai okoknál fogva lehetetlen is – elkerülhetetlen.

AZ ENPI 2007–2013 KÖZÖTT A DÉLI PARTNERORSZÁGOKNAK
ELŐIRÁNYZOTT TÁMOGATÁS (MILLIÓ EURO)³⁹⁵

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	összesen
Tunézia	103	73	77	77	180	130	135	775
Egyiptom	137	149	140	192	92	250	47	1007
Líbia	2	4	0	12	10	25	30	83
Szíria	20	20	40	50	10	48,4	51	239,4

³⁹⁴ Kristina Krausch: Rethinking relationships to Europe's south, FRIDE Commentary No. 17., September 2014, http://fride.org/download/Commentary17_Rethinking_relationships_to_Europe_South.pdf.

³⁹⁵ Készült a European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007–2013. Overview of Activities and Results táblázata alapján, European Commission, <http://www.enpi-info.eu/files/publications/Overview%20ENG%20web%20low.compressed.pdf>.

AZ ARAB TAVASZ – A TÉRSÉG ÁTALAKULÁSA

Az arab tavasz – a „népek tavaszához” hasonlóan – egy hosszú folyamat kezdete, és ugyan ma is a térség átalakulásának érzelmileg és politikailag kiemelkedő jelentőségű eseménysora, egyfajta „referenciapont”, de vízváltató jellegét, éppen bizonytalansága és kiszámíthatatlansága miatt – hiszen leginkább csak kezdete és bizonyos eseményei vannak – egyre inkább megkérdőjelezzik. Mára úgy látszik, hogy a kezdet inkább a 2003-as iraki háború volt, míg a következményeket, úgy tűnik, felülírhatják az Iszlám Állam által felvetett kérdések.

AZ ARAB POLITIKAI RENDSZEREK ÁTALAKULÁSA: PATRIMONIÁLIS RENDBŐL NEOPATRIMONIÁLIS RENDBE

Négy évvel az arab tavasz kezdete után az látszik, hogy a térségben forradalmi átalakulásnak induló folyamatok nemcsak nem vezettek el a nyugati demokráciához, de a térség „reális” térben mozgó szereplői a „virtuális” tér kényszerei alatt ugyanabban a kettősségben fogalmazták újra politikai rendszereiket. A különböző arab tavaszos országok különböző folyamataiban alapvetően a patrimonialis rend újrateremtése történt, illetve ennek az újrateremtésnek a harca zajlik nyers erővel, a „reális” tér hagyományai szerint, de a „virtuális” tér kereteiben. Miközben elmondható, hogy az arab tavasz kezdetén minden esetben elmozdulás volt tapasztalható az egyes országok folyamataiban a „reális” és a „virtuális” terek relatív egyensúlyában a hagyományos patrimonialis rendszerek felől az egyenrangú és felelős állampolgárok képviselőten alapuló demokratikus berendezkedése felé, mára világossá vált, hogy vagy a régi rezsimek stabilizálták helyzetüket, vagy a helyükön megjelenő utódok hoztak létre/ismételték meg az előző mintákat. Ennek ellenére úgy véljük, hogy az arab tavasz tömegmozgalmaiban nemcsak az arab nemzetállamok,

hanem – ha átmenetileg is – az arab polgárok is megjelennek, pl. a Tahrír tér szimbolikus összefogásában és önszervező akcióiban.

Az első arab tavaszos ország, Tunézia került a legközelebb ahhoz, amit a demokratizálódás jegyében megfogalmazott várakozások jeleztek. Ben Ali távozott, békés átmenetben az islamista Nahda nagyfokú együttműködési készséget mutatott, amikor a 2011. október 23-án rendezett választásokat követően koalícióra lépett a liberális Kongresszus a Köztársaságért és a balközép Ettakatol párttal. A 2014-ben tartott parlamenti választásban azonban alulmaradt a Tunézia új elnöke, Beji Caid Essebsi (Mohammad al-Bádzsi Ká'id al-Szebszi) által vezetett Nidá Túnisz (Tunézia hívása, szólítása) párt mögött, mely 86 mandátummal rendelkezik a 217 parlamenti mandátumból. A Nahda jelenleg mindössze 69-et mondhat magáénak. A Nidá Túniszt 2012-ben hozták létre egyfajta ernyőszervezetként, melyben Ben Ali betiltott pártjának, az RCD-nek tagjai, a Desztúr Párt, azaz Habíb Burgiba pártjának képviselői, szekuláris és baloldali politikusok gyűltek össze a tunéziai szakszervezeti tömörülés, az UGTT támogatásával. Az új miniszterelnök, a „veterán” Habib Essid (Habíb al-Szíd)³⁹⁶ által beterjesztett kormánylistán nem szerepelnek a Nahda politikusai, mely saját pártjának képviselőiből, függetlenekből, valamint kisebb pártok tagjaiból áll. A Nahda nem szavazta meg az új kormányt a parlamentben, arra hivatkozva, hogy „nincs világos programja és nem rendelkezik nemzeti konszenzussal”.³⁹⁷ A tunéziai átalakulás döntő kérdése tehát most következik: ebben a gyakorlatilag az arab tavasz előtti állapotra emlékeztető helyzetben (Ben Ali hívei vs. betiltott Nahda)³⁹⁸ elfogadja-e a Nahda a választói döntésen alapuló politikai szerepcserét és hajlandó lesz-e ellenzéki szerepben politizálni.

Bahreinben az uralkodó patrimoniális rend szabályai szerint – jöllehet külső segítséggel – nyers erővel verte le a forradalmat, azonban a külső beavatkozás tekintetében a „virtuális” tér formális logikáját követ-

³⁹⁶ Habib Essid miniszter volt Ben Ali alatt is, illetve a Ben Ali távozását követő első kormányban is.

³⁹⁷ Tunisia's Ennahda party rejects Essid cabinet, Middle East Eye, 2015. január 26., www.middleeasteye.net/news/tunisia-en-annahda-party-rejects-essid-cabinet-881879891#sthash.561WB8QV.dpuf.

³⁹⁸ A 2014-es parlamenti választásokon a Nidá Túnisz a korábbi 6 mandátumról 86-ra növelte részesedését, míg a Nahda mandátumainak száma 85-ről 69-re csökkent. Az elnökválasztás második fordulójában a Nidá Túnisz jelöltjének (55,7%) ellenfele a liberális Kongresszus a Köztársaságért jelöltje Monszef Marzúki volt (44,3%).

te, amikor a GCC közös rendfenntartó erejére támaszkodott. A rendfenntartása azóta is számtalan kritikát váltott ki világszerte, különösen az emberi jogok kérdésében.

Líbia tulajdonképpen meglepte a világot, amikor a 2011 nyarán tartott általános választásokon a szekuláris erők – egyedülként az arab tavaszos országokban – maguk mögé utasították az iszlamistákat. Mára azonban a már a rendszerváltáskor is jól látható véleménykülönbségek – líbiai „nemzeti” tudat, iszlám, törzsiség – a regionális különbségekkel párosulva oda vezettek, hogy az országnak két kormánya és két parlamentje van, melyek hatalomgyakorló és érdekérvényesítő szerepe nagyon korlátozott, miközben az ország egyes részei kikiáltották függetlenségüket, és a rendet az egymással is összezapó helyi milíciák szabják meg. Azt mondhatjuk, hogy a mai Líbiában törzsi alapú, vagy arra emlékeztető hatalmi harc zajlik, a leghagyományosabb patrimoniális rendszabályai szerint.

Szíriában Bassár al-Aszad 2014-ben még a polgárháború közepette is megtartotta az elnökválasztást és meg is nyerte azt, méghozzá többek között a külföldre menekült szíriaiak szavazatainak egy részével is támogatva. Ennek alapvető oka, hogy a szíriai nemzetállam máig bírja az állampolgári lojalitás egy jelentős részét, mint az egyetlen olyan tényező, melynek esélye van arra, hogy védelmet biztosítson a lakosságnak, különösen a kisebbségeknek, illetve stabilitást a kereskedelemnek. Egységes ellenzékéről továbbra sincs szó, sőt az ellenzéki csoportok nagyfokú radikalizálódása a jellemző, miközben az al-Káidához köthető Nuszra Front és az Iszlám Állam kapcsolata, illetve ellenségeskedése dominál. Az Egyesült Államok által vezetett arab országok légierijéből álló erő az Iszlám Állam területét és érdekeltségeit bombázza, az Aszad-rezsim a szíriai ellenzék más csoportjai által ellenőrzött területeket támadja.

Egyiptomban látszólag a Mubarak-rezsim újrateremtése történt, amikor 2013 nyarán Sziszi tábornok bejelentette Murszi elnök eltávolítását a hatalomból. Ez az új rend azonban hatalmas legitimációval és segítséggel épül: az egyiptomi belpolitikai elit minden rétegének – kivéve a Muszlim Testvéreket, akiknek a mozgalmát ismét betiltották és vezetőiket börtönbe vetették – és a közvélemény nagy többségének támogatásával – beleértve a szekuláris liberális ellenzéket is, amely a két rossz közül a kisebbik rosszat választotta –, valamint Szaúd-Arábia és más Öböl-menti arab államok politikai és anyagi támogatásával. A „normá-

lis” működés helyreállításának szimbólumaként az egyiptomi bíróság mind Mubárákot, mind fiait felmentette a vádak alól.

Jemenben 2014 végéig az irányított átmenet illúziója működött, az ország egyben maradt és az egyeztetések és együttműködés volt a jellemzője a folyamatnak. 2015 elején azonban a háttérben húzódó törzsi, politikai, gazdasági ellentétek olyan erővel törtek a felszínre, melyek néhány nappal a törékeny, az ország további egybenmaradását biztosítani kívánó szerződés megkötése után lemondásra készítették az elnököt, Abd-Rabbuh Manszúr Hádít, miközben a főváros húsz fegyveresek ellenőrzése alatt áll. A korábbi elnök, Ali Abdullah Száleh támogatottsága nem elegendő a hatalom visszaszerzéséhez, miközben törzsi ellenfeleit, az Ahmar fivéreket elűldözték (kibombázták) lakóhelyükről. Gyakorlatilag két jelentős erő maradt „állva”, a zaidita fegyveres húszik és az AQAP, miközben a törzsi iszlamizmust képviselő szintén szunnita Iszláh – valószínűleg átmenetileg – meggyengült. Az esetleges rendezést – ha belátható időben megtörténik is – a „reális” térben mozgó hagyományos, patrimonális szereplők nyers hatalmi harca fogja meghatározni.

A BELSŐ ÁTALAKULÁSOK: TÖRZSISÉG, NEMZETÁLLAM, ISZLÁM – A LOJALITÁS KÖREI

Az arab tavaszos országokban (Tunézia, Egyiptom, Jemen, Bahrein, Líbia és Szíria) végbemenő átalakulás számos hasonlóságot és különbséget mutat. A legalapvetőbb hasonlóság a politikai rendszerek és a társadalom kettőssége: a „reális” térben az uralkodó/vezető a hagyományos hatalomgyakorlás eszközeivel a klientúrán keresztül uralkodik, aminek az alapja a formálisan a hűségesküvel szentesített társadalmi szerződés és az erő, általában a katonai, néhol azonban – mint pl. Ben Ali Tunéziájában – más biztonsági erők. Ezeknek gyökerei a törzsiségbe nyúlnak vissza, melyet az iszlám is csak átmenetileg tudott feltörni a 7. században. A törzsiség és az iszlám évszázadokon keresztül összefonódott, és miközben a törzsek muszlimsága nem kérdéses, az iszlámon belüli hovatartozást gyakran mégis a törzsi szempontok határozzák meg. Így adódnak olyan helyzetek, melyekben pl. a gyakran emlegetett szunnita–síita törzsvonalat felülírja a törzsi összetartozás, hiszen – talán nagyon pragmatikusnak mondható módon – egy-egy törzsnek különböző ágai az iszlám más-más irányzatának követői.

A modernizáció és a globalizáció bizonyos elemei a törzsi kötelékeket ugyan nagyban fellazították: ebben elsődleges szerepe volt a nemzetállami határok meghúzásának – amikor egyes hagyományos törzsszövetségek tagjai akár több államban találhatták magukat –, illetve a területi államhoz kapcsolódó identitásnak a kialakulása és megerősödése, amint azt az arab tavasz megmutatta. Jóllehet a nemzetállamiság a „virtuális” térben jelentkezett, felidézte és visszautalt a „reális” térben létező ’arabságra’, az arab *ummára*. Így a törzsiség helyébe gyakorlatilag a nemzeti (nemzetállami) identitás lépett. Ez a váltás – bár az arab nacionalizmus fénykorában, illetve az azt követő évtizedekben úgy tűnt, a legtöbb arab országban sikerrel végbement, és a törzsi hovatartozást jelző nevek egyszerű családnevekké váltak – az arab tavasz folyamataiban ismét manifestálódott és több helyen is vezető szerephez jutott. Általánosságban elmondható, hogy ebből a szempontból az arab tavaszos országok, vagy azok bizonyos területei nagyon eltérő képet mutattak. Líbiában és Jemenben a törzsiség, a törzsekre való támaszkodás a vezető legitimációjának és hatalmi bázisának fontos eleme volt, miközben a tengerparti nagy kereskedővárosok történelmi családjainak nem volt törzsi kötődése.³⁹⁹ Egyiptomban, Tunézia nagy részén vagy Szíriában a törzsiség szintén elhalványult, helyette az identitások más elemei határozták meg a társadalom együttélésének módjait és konfliktusainak kezelését. Úgy tűnik, hogy az államiság (állammá szervezettség) és a nemzetállamiság által megkövetelt lojalitás, valamint a globalizáció hatásai alatt hirtelen megnövekedett urbanizáció⁴⁰⁰ és a népességgrobbanás lehetnek azok a tényezők, melyek a törzsiséget visszaszoríthatják.

Amikor tehát a nemzetállam a törzs helyébe lép mint egyfajta magasabb szervező erő, az identitás egy másik elemét megragadó ideológiát kínál. Mivel az ’arabság’ eredeti jelentése összecseng az arab nacionalizmus európai értelmezésével, így nemcsak az európai modernizáció és globalizáció számára értelmezhető, nemcsak modernitást tükröz, hanem mint a vallás alternatívája jelenik meg. Másrészt, a nemzetállam az ideológiát is megnyeri magának: az államilag finanszírozott és az állami intézményrendszer részévé tett „állami” iszlám a nemzetállami hatalomgyakorlás eszközévé válik, miközben az „ellenzéki” iszlám a politikai el-

³⁹⁹ „Nekem nincs törzsem, a családom háromszáz éve Tripoliban él” – mondta egy Nagy-Britanniában élő líbiai kutató-elemző. Személyes interjú, 2013. április.

⁴⁰⁰ Az urbanizációnak és a városiasodásnak, mint az imént láttuk, történetileg is volt ilyen, a törzsiséget visszaszorító szerepe.

lenzék szerepében tűnik fel. Ugyanakkor a nemzetállam az egyén vagy kisközösség napi vallásgyakorlatát nem akarja kisajátítani (népi iszlám). Az arab tavaszban a legnagyobb változás, hogy az „ellenzéki” iszlám „állami” iszlámmá válik, amikor beemelődik a „virtuális” politikai térben zajló folyamatokba, és pártot alapít, részt vesz a választásokon és a parlamentben, kormányoz és gyakorolja alkotmányos hatalmát. Sőt, ebben a „virtuális” térben a korábban „ellenzéki” iszlám egyes csoportjai – jellemzően a Muszlim Testvérek és a különböző szalafita csoportok – egymással is versengenek a „virtuális” tér szabályai szerint, még akkor is, ha ezt a versengést a „reális” tér erőviszonyai fogják meghatározni.

Ebben az arab tavasz által teremtetett környezetben tehát az iszlám is belép a „reális” tér – „virtuális” tér kettősségébe, és a korábban „állami”, illetve „ellenzéki” iszlámok együtt néznek szembe az Iszlám Állam totalitárius, a feltétlen engedelmisséget követelő iszlámjával, mely újratekinti és régi-új jelentéssel tölti meg az „ellenzéki” iszlám kategóriáját. Politikum, azaz politizáló iszlám, mely ellenzéki szerepéből hatalomra tör. Ellenzékiségében a térség minden állami és nem-állami tényezőjének kihívója és fenyegetője, de mivel területet szerez és képes megtartani, önmaga egyben „állami” iszlám is. Mivel feltétlen engedelmisséget követel, ebbe már nem fér bele a népi iszlám, az már eretnekség, melyet – szélsőséges értelmezésében – üldöznie kell, csakúgy, mint az iszlámban kialakult más irányzatokat. Ugyanakkor, az *umma* felelős vezetőjeként, az iszlám hagyományainak megfelelően lép fel a „könyves népekkel” szemben.

Az Iszlám Államban tehát az iszlám egy szélsőséges értelmezése az ideológia, mely azonban fegyveres erővel kapcsolódik össze, amikor területet szerez magának. Ebben hasonlít a mai szaúdi állam elődjéhez annak korábbi fázisában, azonban különbözik is attól, hiszen a szaúdi állam elfogadta a nemzetközi határokat és nemzetállamként funkcionál, akkor is, ha egyre inkább birodalomként tételezi magát. Az Iszlám Állam felfogható úgy, mint ennek a mintának modern kori megismétlődése, melyben ideológia és bizonyos korlátozott katonai erő párosul, azonban azáltal, hogy megkérdőjelezi a jelenlegi nemzetközi határokat, egy sor kérdést vet fel: 1. Beállnak-e ezek a határok? 2. Marad-e – bármilyen kicsi – állandó területe az Iszlám Államnak? 3. A kalifátuseszme meg tud-e maradni, tartósan vonzónak bizonyul-e, avagy a modern kor-

ban életképtelen – ha nem szerveződik önmagát megvédeni képes, elismert határokkal rendelkező állammá.⁴⁰¹

Az Iszlám Állam előretörésének az egyik nagy kérdése az lesz, hogy vajon az Iszlám Állam képes lesz-e a nemzetállamokhoz fűződő lojalitást legyőzni és helyébe a saját, szélsőségesen értelmezett iszlámjához való lojalitást meggyökereztetni. Ez a küzdelem szintén a „reális” térben fog eldőlni, a válasz mégis azt mutatja majd meg, hogy az értelmezési keretben a „reális” tér egyedül marad, avagy a „reális” tér – „virtuális” tér kettősség együttese és további összeecsiszolódása következik-e.

A TÉRSÉG ÁTALAKULÁSA

A nemzetközi rendszer hidegháborút követő átalakulása az arab országok közötti, illetve tágabb értelemben a közel-keleti viszonyokat is átrendezte, hiszen egyrészt felbomlott a Szovjetunió, így a szocialista arab államok számára véglegesen véget ért egy olyan európai modernizációs kísérlet, mely az esetek többségében a radikálisnak tartott arab nacionalizmussal kapcsolódott össze (Egyiptomban, Szíriában, Irakban, Líbiában, de bizonyos fokig Algériában, Jemenben és a palesztin területeken is). Másrészt, ahogy a kezdeti unipoláris világ elképzelést felváltotta a multipoláris világ valósága, nyilvánvalóvá vált, hogy a Közel-Kelet saját belső dinamikája egyre meghatározóbbá válik. Az Egyesült Államok befolyása és érdekérvényesítő képessége, mint az egyetlen „térsegen kívüli közel-keleti hatalom” ugyan változatlanul meghatározó tényező volt, de jelentősége folyamatosan csökkent, miközben eszköztára is szűkült. Az 1991-es Öböl-háború és a madridi arab–izraeli békefolyamat ugyan még szuperhatalmi egyetértésben kezdődött, azonban míg az előbbi széttörte az inkább csak képzeletbeli arab egységet, az utóbbi még egyesíteni tudta az arab országokat. A nemzetközi rendszerben külön államokként megjelenés kényszere, a kívülről érkező beavatkozások (háború a terrorizmus ellen/a Közel-Kelet demokratizálása, a 2003-as iraki háború, az

⁴⁰¹ A területi korlátokat meghaladná annak nemzetközi jogi elemzése, hogy az államiság és az elismert határok hiánya hogyan viszonyul egymáshoz, amennyiben ez a helyzet tartósan fennáll. Ismert, hogy vannak a világban olyan „határok”, melyek valójában ideiglenesnek szánt tűzszüneti vonalak, mégis évtizedek óta állandósultak, még akkor is, ha a nemzetközi közösség ezt nem ismeri el. Például az indiai–pakisztáni határ egy szakasza, vagy Izrael határainak egy része stb.

arab–izraeli konfliktusban az arab fél szétforgácsolódása, majd az Irán felől észlelt fenyegetettség), a belső folyamatok felgyorsulása (demográfiai robbanás, elszegényedés, munkanélküliség, az arab társadalmak iszlamizálódása, továbbá az arab országok közötti szegény–gazdag szakadék növekedése) felgyorsították az arab országok „szétfejlődését” és nemzetállammá válását.

Az arab tavasz eseményeiben a politikai értelemben vett 'arab világ' vége manifesztálódott, annak ellenére, hogy az arab összetartozás érzelmileg új töltetet kapott, miközben kulturális értelemben – nyelvi, történelmi, vallási sokszínűsége ellenére – ez az összetartozás soha nem kérdőjeleződött meg. Az arab tavaszos folyamatok társadalmi-gazdasági háttere ugyan nagyon hasonló volt, azonban alakulása az egyes országokban nagyon is különbözött. Közvetlen ok-okozati összefüggés nem mutatható ki, de az inspiráció, a demonstrációs hatás – az egymásra figyelem okán – még azokban az arab országokban is megnyilvánult, amelyekben nem beszélhetünk forradalomról. Az átalakulás, melynek kezdete minden esetben demokratikusnak volt minősíthető, minden ország belső ügye maradt és saját egyedi jellegzetességeinek megfelelően zajlott. Ez még akkor is igaz, ha az adott ország különböző hatásokat bocsátott ki magából (pl. a szíriai és libiai menekültek vagy a libiai fegyverek stb.), illetve ha térségen kívüli, vagy más, a térségen belüli államok beavatkoztak az átalakulás folyamatába (a NATO libiai katonai missziója, vagy a szaúdi és katari támogatás a szemben álló egyiptomi politikai erőknél). A külső beavatkozás, még ha egy adott pillanatban érdemi hatással bírt is (pl. a NATO-misszió szerepe Kaddáfi bukásában), az ebből következő folyamatokat irányítani nem, legfeljebb befolyásolni (támogatni) tudta (pl. Egyiptom).

A térség viszonyainak az átalakulása egyben azzal is járt, hogy az egyre bonyolultabb, többszereplőssé váló képletben az ilyen forradalmi változások egyrészt nem egyértelmű helyzeteket eredményeztek, másrészt „menet közben” is állásfoglalásuk megváltoztatására kényszerítették az Egyesült Államokat és nyugati szövetségeseit. Mindez a térségben hagyományosan jelen lévő nagyhatalmokat (USA, Nagy-Britannia, Franciaország) mint bizonytalankodó szereplőket tüntette fel, melyek propagált értékrendjükkel is szembekerültek, amelyet – normatív hatalomként – a térségre rá akartak kényszeríteni. Két különösen az előtérben lévő kérdés volt: a demokratikusan tüntető támogatása – szemben a

korábbi szövetséges rezsimekkel, valamint a szövetségesek sorsukra hagyása. Míg Tunéziában és Egyiptomban Franciaország és az Egyesült Államok hezitáltak a demokratikus reformokat követelő tüntetők mellé állni, addig Líbiában és Szíriában az első pillanattól kezdve a tüntetőket támogatták, viszont Bahreinben kitarítottak az uralkodó mellett, és legfeljebb csak nyilatkozatokban szólították fel őt a tüntetők gondjainak meghallgatására. A térség politikai elitjének és közvéleményének szemében ez még jobban aláásta a demokratikus rendet propagáló nyugati hatalmak hitelességét és őszinteségét, és megerősítette a „kettős mérce” és a konspirációs elméleteket, melyek középpontjában általában az olajat sejtik.

A nyugat beavatkozásai, különösen a George W. Bush által kezdeményezett Tágabb Közel-Kelet koncepció, mely a térség demokratizálásának meghirdetésével az uralkodó rezsimek számára létüket veszélyeztető fenyegetés volt, valamint az a tény, hogy ahol a nyugat rendszert akar váltani, ott meg is tette (Afganisztán, Irak, Líbia), már korábban is súlyos bizonytalanságot keltettek a nyugati szövetségesek elkötelezettsége és valódi szándékaik tekintetében, leginkább éppen a szövetséges arab rezsimek vezetőiben. (A nem szövetséges rezsimek eleve gyanakvással és fenntartásokkal figyelték a térségben zajló nyugati, elsősorban amerikai politizálást.) A szövetséges tunéziai, de különösen az egyiptomi elnök magára hagyása azonban egyenesen megkérdőjelezte a nyugati hatalmak szövetségesi megbízhatóságát. Nem véletlen tehát, hogy Szaúd-Arábia a szaúdi „csöndes” politizálásból kilépve maga „gondoskodott” saját biztonságáról, amikor Bahreinbe a GCC Peninsula Shield bevonult, illetve amikor a sérült jemeni vezetőt, Ali Abdullah Szálehet gyógykezelésre befogadta, majd a GCC-ben a jemeni politikai megállapodás javaslatát kidolgozták stb.

A nyugati hatalmak – és az Egyesült Államok – presztízsének és relatív erejének meggyengülése azonban nemcsak a térség saját dinamikáját állította jobban előtérbe, illetve tette láthatóbbá, hanem a térség szereplőinek az aktivitása és tevékenységük jellege is változáson ment át. Az újraértelmezett arab világban különösen látványos volt ez az Öböl-menti arab államok részvételi hajlandóságában a szíriai polgárháborút, valamint a libiai beavatkozást illetően, továbbá a szíriai – az Iszlám Állam ellen végrehajtott, az Egyesült Államok által vezetett – légcsapásokban, illetve önálló, saját kezdeményezéseiben – az egyiptomi politikai felek

támogatásában és a líbiai terület ellen végrehajtott saját légitámadásokban. Hegemon törekvések immár nem (csak) a térségen kívülről vagy a nem arab regionális hatalmak részéről jelentek meg, hanem magukon az arab országokon belül/között, amikor egyes arab államok (Szaúd-Arábia, Katar, az Egyesült Arab Emírátságok) a gazdasági és a katonai beavatkozás és érdekérvényesítés igényével léptek fel. (Ide sorolhatjuk pl. azt az anyagi támogatást, melyet Szaúd-Arábia nyújtott a Mohamed Murszit leváltó Szízi-kormánynak Egyiptomban, ami még nyilvánvalóbbá tette, hogy a nyugat gazdasági ereje – és eszköze is – megingott a térségben.)

Ugyanakkor megváltozott a térségen belüli államok relatív egyensúlya is: a három nem arab erőközpont relatív súlya csökkent, miközben egyes arab államok pozíciója – éppen az erőegyensúly rendszerének változásai miatt – erősödött.

Izrael, melyet az arab politikai elit és közvélemény korábban hajlamos volt minden rossz okának és okozójának tételezni (és ezt az arab politikai elitek ki is használták), az arab tavasz folyamatában még csak említve sem lett. Az arab tavaszos tüntetésekből nemcsak az iszlamista, hanem az Izrael-ellenes jelszavak is hiányoztak. A megmozdulásokban egyetlen olyan esemény szerepelt, melyben az arab közvélemény évtizedeken át „szokásosnak” mondható Izrael-ellenessége megnyilvánult, a kairói izraeli követség elleni támadás. De az utca hangulatát a tüntetésekből senki nem igyekezett Izrael ellen hangolni, sőt az Egyiptomban átmenetileg hatalomba kerülő iszlamista Murszi-kormányzat is megőrizte az egyiptomi–izraeli békét.

Izrael a meglehetősen szétforgácsolódó „arab világban” immár nem látott létbiztonságára nézve elsődleges fenyegetést. Az arab tavaszban inkább visszahúzódott és csendben kivárt. Az egyes határincidenseket visszaverte és – részben belpolitikai okokból is – szinte teljesen bezárkózott. Miközben kül- és biztonságpolitikájának fókuszába az iráni fenyegetést helyezte, és ehhez próbálta a világ támogatását megszerezni – részben sikerrel –, a palesztinok kihívása a Gázai övezetre koncentráldott. Az onnan érkező rakétatámadások hatására induló katonai műveletek nyomán – és a hirtelen nagyon nagy számú palesztin civil áldozat hatására – a világ és a Nyugat közvéleménye is változott, egyre kritikusabb lett az izraeli politikával kapcsolatban, miközben a palesztinok az ENSZ Közgyűlésében „nem tag megfigyelő állam” státuszt kaptak. Paradox módon azonban, az a tény, hogy a világ az izraeli megfontolásokkal

szemben egyre nagyobb számban a palesztin államiság megvalósítása mellett foglalt állást, az arabok számára valójában már nem jelent semmit, legfeljebb elégtételt és a palesztinok státuszának támogatását.⁴⁰² Az arab tavasz folyamataiban a palesztin kérdés nem szerepelt a napirenden, kivéve, ha a Gázai övezetben katonai akciókra kerül sor.

Izrael számára tehát az arab tavasz nem jelentett közvetlen és azonnali fenyegetést, még akkor sem, ha a forradalmak és az átalakulás, illetve a közvetlen szomszédságában vívott elhúzódó polgárháború általánosan rontott és kiszámíthatatlanabbá tette környezetét. (Nem véletlen, hogy Izrael számára az ellenséges, de „megszokott” és kiszámítható szíriai Aszad-rezsim kedvezőbb lett volna, mint a polgárháborús helyzet.) A kisebb radikális iszlamista csoportok kihívása egyelőre kezelhetőnek bizonyult, különösen, hogy az az izraeli határokon kívül, a Sínai-félszigeten realizálódott, ahol Izrael Egyiptommal egyeztetve vette fel a harcot. A térség újabb nagy kihívása, a határokon átívelő radikális Iszlám Állam pedig egyelőre nem indult meg Izrael ellen.

Törökország, mely az arab tavaszt megelőző néhány évben egyre nagyobb elismertséget és szimpátiát tudhatott maga mögött mind az arab politikai elit, mind az arab közvélemény részéről, és melyet a nyugati retorika egyfajta modellként, vagy inkább „inspirációként” lebegtetett az arab tavaszban tüntetők szeme előtt, népszerűségét hihetetlen gyorsasággal veszítette el. Törökország marginalizálódott nemcsak a Szíriában, hanem talán leginkább az Egyiptomban utólag hibásnak minősülő kapcsolatban. Szíriában – a nyugati és az arab politikai elit nagy részével együtt – „rossz lóra tett”, és már 2011-ben úgy értékelte, hogy Ben Ali-hoz és Mubárákhoz hasonlóan Aszad is hamarosan bukni fog.

Az iszlamista (vagy saját retorikájában 2002-ben „muszlim demokrata”) Erdoğan-kormány Katarral együtt a 2012-2013-ban egy évig Egyiptomot vezető Mohamed Murszival és a Muszlim Testvérekkel ápolt szorosabb kapcsolatokat, többek között ideológiai alapon is. Murszi eltávolításával azonban ez a politika visszaütt, és Katarral együtt Törökországot sem hívták meg pl. az Iszlám Ügyek Felsőbb Tanácsának kairói értekezletére, melyen 34 ország vett részt.⁴⁰³ (Ez a meg nem hívás éles ellentét-

⁴⁰² A könyv lezárásakor azonban az ENSZ Biztonsági Tanácsában a palesztin állam kikiáltása még mindig nem tudta megszerezni a szükséges támogatást.

⁴⁰³ Fehim Taştekin: Turkey sidelined by its Arab Spring policies. *Al-Monitor*, 2014. március 24., <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/03/turkey-arab-spring-syria-policies-sidelined.html>.

ben áll azzal, hogy 2009-ben – szintén szokatlanul – Recep Tayyip Erdoğant meghívták az Arab Liga állam- és kormányfőinek csúcstalálkozójára.)

Az Erdoğan-adminisztráció mérsékeltnek tűnő iszlamizmusa a török „soft power” kisugárzásának egyik fontos eleme, különös tekintettel arra, hogy máig a nemzetközi politika színterén legsikeresebb irányzatnak tekinthető: Törökország a NATO tagja, az Európai Unióval csatlakozási tárgyalásokat folytat, azaz annak ellenére partnerként ismerik el, hogy ezek a tárgyalások évek óta nyugvóponton vannak. A Közel-Kelet és az iszlám világ felé viszont éppen ez az iszlamizmus a vonzerő, melynek a török belpolitikában is komoly hatása volt, elsősorban a török–kurd kapcsolatokban, sőt békefolyamatban. A török muszlim demokrácia-modell, illetve Erdoğan demokratizálásra szólítása azonban jelentős csorbát, sőt csorbákat szenvedett, amikor a 2013 nyarán kitörő Gezi parki tüntetéseket a hatalom erőszakkal leverte, illetve amikor még akkor is Murszi elnököt támogatta, amikor komoly tüntetésekből jelentkezett a politikájával kapcsolatos elégedetlenség.

Törökország politikailag is – a Szíriai Nemzeti Tanács székhelye Törökországban van –, pénzzel és fegyverrel is segítette a szíriai felkelőket. Azonban a nemzetközi (nyugati) beavatkozás elmaradtával és a polgárháború elnyúlásával egyre inkább magára maradt, miközben a határán kibontakozó több hónapos küzdelem Kobanéért a szíriai kurdok és az Iszlám Állam között a török hatalom érvényesítésének újabb korlátját mutatta meg: a török parlament megadta a felhatalmazást a hadseregnek a határon túli műveletekhez és a hadsereg fel is vonult a határon, azonban nem avatkozott be a kurdok érdekében. Ennek az ára a Törökországon belül újra fellángoló kurd elégedetlenség volt, ami – legalább átmenetileg – a török–kurd békefolyamat végét jelentette. Ezen az sem segített, hogy Törökország átengedte területén a Kobane megsegítésére érkező iraki kurd harcosokat, illetve a szíriai kurd és más menekültek százazreit fogadta be és látja el.

A török regionális hatalmi érdekek megnyilvánulása és érvényesítése gazdasági téren is látványosan zajlik, változó sikerekkel: Erdoğan volt az első külföldi kormányfő, aki Líbiába látogatott közvetlenül Kaddáfi bukása után, megelőzve az együtt érkező Nicolas Sarkozyt és David Cameront, és ő volt az első térségen kívüli vezető Szomáliában is. 2015. január-

ri afrikai körútjának a regionális hatalmi célok mellett⁴⁰⁴ gazdasági céljai is vannak: csak Mogadisuban a nemzetközi repülőtér és egy 200 ágyas kórházat építettek török vállalatok, és Erdoğan 10 000 új lakás építését is megígérte.⁴⁰⁵ Mégis, Törökországban lassul a török gazdasági csoda, mely a gazdasági világválság közepette is folyamatosan növekedett,⁴⁰⁶ és a külföldi befektetések mennyisége is messze elmarad a tíz évvel ezelőtti szinttől.⁴⁰⁷ Ami azt sugallja, hogy ha Törökország eddig nem volt képes érdemben befolyásolni az arab tavaszos folyamatokat, ezzel az utolsó eszközt is elveszíti arra.

A siita Iráni Iszlám Köztársaság az általa „iszlám ébredésként” értelmezett arab tavaszban önmagát tételezte a megmozdulások inspirációjaként, azonban még ha a kezdeti szakasz után az iszlamista szervezetek legális szereplőivé is váltak a politikai életnek és döntéshozatalnak, a *velájet-e fakih* eszmén alapuló iszlám kormányzás nem talált követőkre. Ahogy a 2009-es iráni tüntetések, melyeket az ellenzék vélt az arab tavasz előfutárának, sem vált modellé az arab tavaszban. Ennek legfőbb oka részben az iráni modell markánsan siita jellege, részben annak iránisága voltak.

Irán számára azonban az arab tavasz nyomán kialakult helyzet lehetőséget kínált regionális hatalmi törekvéseinek előmozdítására, amennyiben az arab tavasz a siita tengely/az ellenállás frontja kibővítésének a lehetőségét hordozta magában. Tunézia és Líbia távol estek az iráni érdekeltségektől és lakosságuk identitásánál fogva kevéssé voltak fogadókészek az iráni befolyásra. Azonban a Hamász, mellyel egy időben Irán jó kapcsolatot ápolt és melynek támogatást nyújtott, Irán számára egyfajta csatornát jelenthetett a Muszlim Testvérek többi szervezete felé. Az Egyip-

⁴⁰⁴ „ő akar az iszlám világ vezetője lenni” – Abdel-Rahmán Omar Oszmán, volt somáliai információs minisztert idézi Fehim Taştekin: Erdoğan's Africa tour. *Al-Monitor*, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-erdogan-islamic-leadership-africa.html>.

⁴⁰⁵ Uo.

⁴⁰⁶ A török GDP növekedése a 2000-es években szinte folyamatosan a pozitív tartományban mozgott, ott is általában 5–10% között, de gyakran a 10%-ot is meghaladta. 2012-ben 1,3%-ig csökkent, majd 2013. Második és 2014. Első felében ismét 4,5% körül mozgott, majd 2014 végén az utolsó mért adat mindössze 1,7% volt, <http://www.tradingeconomics.com/turkey/gdp-growth-annual>.

⁴⁰⁷ Mehmet çetingüleç: Turkey foreign investment slowdown. *Al-Monitor*, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-foreign-investment-profile.html>.

tomban hatalomba kerülő Muszlim Testvérek ugyan továbbra sem kedvelték az iráni vezetést, de a mereven elutasító Mubárákkal szemben még mindig megengedőbbek voltak. A szíriai polgárháborúban Aszad talpon maradt, bár az elhúzódo válság Szíria stratégiai értékét jelentősen mérsékelte. Jemen és Bahrein azonban, jelentős arányú síita népességénél fogva úgy tűnt, komoly iráni beavatkozás színtere lehet.

Az arab tavasz átalakulásában az utóbbi évek gyakran emlegetett alapfeltevése lett a szaúdi–iráni hidegháború, melyet a két nemzetállami hatalom vív a befolyásért. A szaúdi–iráni versengés valóban a hidegháborút idézi, amennyiben mindkét hatalom birodalomként működve saját, univerzálisnak tételezett ideológiáját kívánja terjeszteni, miközben érdekeit szövetségesein keresztül vívott „helyettesítő háborúkkal” (proxy wars) próbálja érvényesíteni. Ugyanakkor a versengés oka és indoka nem a vallási különbségekben, hanem magukat birodalomnak tételező nemzetállamok hatalmi harcában manifesztálódik. Helytelen lenne tehát a két hatalom között egyfajta új vallásháborút feltételezni, jóllehet a szembefeszülő ideológiákat a szunnita–síita szembenállással szokták leírni. Mégis úgy véljük, hogy valójában a konzervatív vahnábita iszlám áll szemben a radikális forradalmi iszlámmal, még akkor is, ha az előbbi szunnita, az utóbbi síita. Az arab tavaszban és azt követően is azonban eléggé nyilvánvaló volt, hogy a szaúdi típusú vahnábizmus elsődleges kihívója nem mindig a síita iszlám, hanem a Muszlim Testvérek képviselte mérsékeltbb és a világhoz jobban alkalmazkodni kívánó iszlámja volt. Amint az iráni tizenkettes sía az arab síitákban, az alavitákban, a zaiditákban vagy éppen a Muszlim Testvérek családjához tartozó (azaz szunnita) Hamászban találta meg fegyvertársát.

A szaúdi–iráni hidegháború elsődleges színtere a Perzsa-/Arab-öböl térsége. Bár mind Bahrein, mind Jemen esetében, folyamatos a gyanú a nemzetközi közösség részéről és a kritika Szaúd-Arábia részéről az iráni beavatkozással kapcsolatban, egyre több forrás úgy nyilatkozik, hogy kézzelfogható jele iráni beavatkozásnak nincs egyik helyen sem. Jelenleg úgy tűnik, hogy Szaúd-Arábia „közel-külföldjét”, azaz az Arab-félszigetre kiterjedő szaúdi befolyást Irán hallgatólagosan elismerte, míg Irakban, mely tulajdonképpen beékelődik Szaúd-Arábia és Irán közé, az erőteljes iráni gazdasági behatolás és a síita szent helyek okán Szaúd-Arábia hajlik meg az erősebb iráni jelenlét előtt. Ahol az érdekek valódi háborús környezetben csapnak össze, az Szíria. Ez a háború azonban többszereplős,

és egyelőre a végkimenetele sem látszik, így a két regionális hatalom számára is inkább teher, mint előny.

A szaúdi–iráni hidegháború mellett azonban a térségben több olyan konfliktus jelent meg, mely szintén hidegháborúként jellemezhető. Nem előzmények nélküli, de viszonylag váratlan a szaúdi–katari vetélkedés kiéleződése, mely különösen az egyiptomi átmenetben vált láthatóvá, amikor a katari kormányzat a Muszlim Testvéreket, míg Szaúd-Arábia (és az Egyesült Arab Emírátsok) a Sziszi-adminisztrációt támogatta. Hasonlóképpen egyfajta hidegháborúként is értelmezhető a 2014 tavaszán a nemzetközi figyelem középpontjába kerülő Iszlám Állam és az al-Káida, valamint a többi iszlamista szereplő közötti harc a területért és a lakosságért.

Az arab tavaszban megnyilvánult nemzetállami alapú regionális rend tehát a „szokásos” birodalmi hegemon törekvések és hidegháború színtere lett. Ezt a rendet azonban, amint így (nemzetállami alapokon) fogalmazódott meg, azonnal kihívás érte, és felülírta az Iszlám Állam. Miközben az arab tavasz tehát a térség egyik meghatározó identitáseleme alapján a nemzetállami alapú nemzetközi rend irányába tolta és „normalizálta” a Közel-Keletet, az Iszlám Állam – a térség másik domináns identitáselemére hivatkozással – ezen nemzetállami határok figyelmen kívül hagyásával egyfajta régi-új regionális rendet kezdeményezett. Ebben a folyamatban a meghatározó momentum a kalifátus kikiáltása volt 2014 nyarán, amivel a kihívást magukon a nemzetállamokon túl az azokat irányító rezsimekhez és uralkodókhoz (uralkodóházakhoz) is intézte, legitimitásukat kérdőjelezve meg. Az Iszlám Állam kihívása nemcsak radikális és konzervatív, hanem általában az iszlámra hivatkozva egyaránt megkérdőjelezte a szekuláris és vallásos legitimitációval bíró politikai rendszereket. Megkülönböztetett eretnek és „könyves nép” között, és végsőlegesen értelmezett konzervatív ideológiája szerint bánt velük: „megtérítette”, elűzte vagy kiirtotta az eretnekeket, *dzsizját* szedett a keresztényektől és megjelölte házaikat. A legnagyobb kihívást vélhetően mégis a vallási legitimitációval nem rendelkező, de a szent helyek őrzésével megbízott és felhatalmazott szaúdi királyi család számára jelent(het)ti.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Bővebben lásd Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: Az Iszlám Állam – következmények. *KKI Tanulmányok*, 2015/1, http://kki.gov.hu/download/6/52/d0000/AA_NRE_SZM_IS2.pdf.

Az Iszlám Állam kihívása ismételten felhívta a térség és a világ figyelmét azokra a mind az arab tavaszban megjelenő, mind az Iszlám Állam hódításából következő veszélyekre, melyek nemcsak a közvetlen környezetet, hanem a világ távolabbi részeit is fenyegetik. Ezek között az ún. *spill-over* jelenség, azaz a konfliktusok más területre áttérjedésének lehetősége és az ezzel kapcsolatos problémák (pl. a líbiai és iraki fegyverek szétáramlása), a terrorizmus, illetve a menekültek hullámai a legkiemelkedőbbek. Jóllehet a menekültek elsősorban a származási ország legközelebbi határán átkelve jellemzően a szomszédos országokban jelennek meg – súlyos anyagi, államigazgatási, egészségügyi és belbiztonsági terheket róva azokra –, a menekültek egy része továbbmegy, vagy eleve a fejlettebb régiókat célozza meg. Emlékezetes, hogy elsősorban a líbiai polgárháborúból érték el menekültek a tengeren keresztül közvetlenül Európát. Közvetve azonban Törökországon, Görögországon és Bulgárián keresztül is érkeztek menekültek Európába. A menekülthullámok nyomása alatt az Európai Unió menekültkérdésről évek óta folyó vitáiban olyan aspektusok is felmerültek, hogy az érkező menekülteket „el kellene osztani” az uniós tagállamok között, arányosabb teherviselést alakítva ki, hiszen a menekültek az Unió bizonyos államait preferálják, míg más államokban csak nagyon kevesen telepednek le. (Magyarország pl. tipikusan tranzitországnak minősül ma is.)

Európában a 2015. januári párizsi merénylet (Charlie Hebdo) kapcsán tudatosult, hogy az Iszlám Állam reá nézve is fenyegetést jelent. Nemcsak a földrajzi közelség, hanem az Európában élő muszlim kisebbségek miatt, és nemcsak külső, hanem belső fenyegetést is. Ma Európában mintegy 25-30 millió muszlim él, akik nem alkotnak egységes közösséget, hiszen egyrészt a muszlim világ különböző részeiből érkeztek, másrészt Európa különböző államaiban élnek. Ráadásul Európa különböző részeinek eltérő tapasztalatai vannak az iszlámmal és a betelepült muszlim közösségekkel is. A 20. század elején a Balkánt kivéve nem éltek muszlimok Európában. A Balkánon több száz éve folyamatosan jelen vannak, az Ibériai-félszigeten több száz éven át jelen voltak, majd 1492-ben kiűzték vagy katolizálásra kényszerítették a muszlimokat. Magyarország különleges helyzetben van, amennyiben a történelem folyamán a muszlim jelenlét szakaszos volt, a muszlim közösségek rendre eltűntek, majd újabbak jelentek meg helyettük. A mai Európa muszlim

közösségei a legtöbb ország számára tehát új tapasztalattal szolgálnak.⁴⁰⁹ Az arab tavasz új migrációs nyomást jelent Európára és úgy látszik, hogy az euro-mediterrán együttműködés túlintézményesített jellege ellenére sem képes Európa biztonságát szavatolni. Ráadásul a gazdasági-pénzügyi válság alatt és után Európának sem ereje, sem módja az arab országok átalakulásának befolyásolására, az európai normák érvényesítésére, mindössze passzív szemlélő, amely nem szabhat feltételeket.

⁴⁰⁹ N. Rózsa Erzsébet: Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Grotius Könyvtár 5, Budapest, 2010, Aula, 405–446. p.

- Aburish, Said K.: *Nasser, the last Arab*. New York, 2004, St. Martin's Press.
- Ajami, Fouad: The End of Pan-Arabism. *Foreign Affairs*, 1978/79. Winter, 355–373. p.
- Ajami, Fouad: The Syrian rebellion. Stanford, California, 2012, Hoover Institution.
- Al-Daghidi, Anisz: *al-Aktáb al-szalásza: Miszr va-Irán va-Turkija, va darúrat al-vahda li-hazímat Anírka*. [A három pólus: Egyiptom, Irán és Törökország, és az egység szükségessége Amerika legyőzéséhez] Kairó, 2012.
- al-in'ikászat al-muhtamila li-harb dá'is alá audá'-l-sark al-auszat. Regional Center for Strategic Studies, Kairó, *Hálat al-iklím*, 12. 22–25. p.
- Amin, Samir: *The Arab Nation*. London, 1978, Zed Press Ltd.
- Andor László – Tálás Péter – Valki László: *Irak – háborúra ítélve*. 2004, Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Antonius, George: *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*. 1939, Simon Publications
- Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: Az Iszlám Állam – következmények. *KKI Tanulmányok*, 2015/1., http://kki.gov.hu/download/6/52/d0000/AA_NRE_SZM_IS2.pdf.
- Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: Kobane – eltérő érdekek és percepciók csatája. *KKI Tanulmányok*, 2014/2., <http://kki.gov.hu/download/9/01/d0000/NRE%20Kobane.pdf>.
- Balogh István: The Theory of „Strategic Blowback”. US Strategy Towards Iran 1993–2010. PhD-disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 2013, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/720/1/Balogh_Istvan.pdf.
- Besenyő János – Marsai Viktor: *Líbia*. Székesfehérvár, 2012, Honvédelmi Minisztérium.
- Csicsmann László: *Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában*. Budapest–Pécs, 2008, Dialóg Campus.
- Csicsmann, László – N. Rózsa, Erzsébet: The Minority Issue in the Middle East, with the Kurdish Community in Focus. *Asian Studies*, 2013, 15–54. p.
- Dobrovits Mihály – N. Rózsa Erzsébet (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában, recenzió. *Kül-Világ*, 2005/2–3., <http://www.kulvilag.hu/2005/0203/k-nemzid.pdf>.
- Dworking, Anthony: *The struggle for pluralism after the North African revolutions*. London, 2013, ECFR.

- Esposito, John L.: Practice and Theory. A Response to „Islam and the Challenge of Democracy”. *Boston Review*, April/May 2003, <http://bostonreview.net/BR28.2/esposito.html>.
- Farsoun, Samih K.: Class Structure and Social Change in the Arab World. In Nicholas S. Hopkins – Saad Eddin Ibrahim (eds.): *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. 4. kiadás. Cairo, 2003, The American University in Cairo Press.
- Filiu, Jean-Pierre: The Arab Revolution: Ten Lessons from the Democratic Uprisings. 2011, Oxford, Oxford University Press.
- Florensa, Senén et al. (eds.): *Euro-Mediterranean policies in the light of the Arab Spring*. Barcelona, 2012, IEMed.
- Florensa, Senén et al. (eds.): *Rethinking Euromed policies in a changed Mediterranean*. Barcelona, 2013, IEMed.
- Gazdik Gyula: A palesztin ENSZ-csatlakozási szándék és kihatásai. *SVKK Elemzések*, 2011/10., http://193.224.76.4/download/svki/Elemzesek/2011/SVKK_Elemzesek_2011_10.pdf.
- Gazdik Gyula: Az egyiptomi választások előzményei, eredményei és a politikai gátszakkadás. *Nemzet és Biztonság*, 2011. 1. 73–88. p.
- Gazdik Gyula: Madridtól a palesztin–izraeli kézfogásig. *Társadalmi Szemle*, 1994/1. 60–69. p.
- Gazdik Gyula: Netanjahu és a közel-keleti béke. Oslói folyamat: az úton végig lehet menni? *Társadalmi Szemle*, 1998/6. 42–56. p.
- Gazsi Dénes: Irán: „Irak csak ürügy volt, az igazi célpont mi vagyunk ...” *Kül-Világ*, II. évf., 2005/4, <http://epa.oszk.hu/00000/00039/00007/pdf/gazsi.pdf>.
- Goldschmidt, Arthur Jr. – Johnston, Robert: *Historical Dictionary of Egypt*. Cairo, 2004, Revised edition.
- Gyula Gazdik – Erzsébet N. Rózsa: Hungary and the Israeli-Palestinian Conflict. *Foreign Policy Review*, 2013/9. 96–106. p.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó.
- Hokayem, Emile: *Syria's uprising and the fracturing of the Levant*. London, 2013, Routledge.
- Holt, P. M. – Lambton, Ann K. S. – Lewis, Bernard (eds.): *The Cambridge History of Islam*. Cambridge, 1970, Cambridge University Press.
- Hopkins, Nicholas S. – Ibrahim, Saad Eddin (eds.): *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. Cairo, 1997, The American University in Cairo Press, 67. p.
- J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség*. 2006, JATEPress.
- Jany János: *Klasszikus iszlám jog*. Budapest, 2006, Gondolat.
- Keesing's Record of World Events*. Longman.
- Khalidi, Rashid – Anderson, Lisa – Muslih, Muhammad – Simon, Reeva S. (eds.): *The Origins of Arab Nationalism*. 1991, Columbia University Press.
- Kicsi Valéria – N. Rózsa Erzsébet: A török identitás néhány aspektusa és hatása Ankara külpolitikájára. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Budapest, 2005, Teleki Alapítvány, 147–179. p.
- Korán*. Simon Róbert fordítása. Budapest, 1987, Helikon Kiadó.

- Korany, Bahgat – el-Mahdi, Rabab (eds.): *Arab Spring in Egypt: revolution and beyond*. Cairo, 2012, American University.
- Ladányi Éva – N. Rózsa Erzsébet: Magyarország és az „arab tavasz”. *Külügyi Szemle*, 2012/1. 128–143. p.
- Lahmar, Mouldi: The „Bread Revolt” in Rural Tunisia. In Nicholas S. Hopkins – Saad Eddin Ibrahim (eds.): *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. Cairo, 1997, The American University in Cairo Press, 327–338. p.
- Lázár Imre: *Keresztény zarándokhelyek Egyiptomban. Utazás a Szent Család nyomában*. Budapest, 2001, Medicina Könyvkiadó.
- Lewis, Bernard: *The Middle East and the West*. New York, 1964, Harper and Row.
- Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980)*. Budapest, 1989, Tankönyvkiadó.
- Maalouf, Amin: *A keresztes háborúk arab szemmel*. Budapest, 2002, Európa Könyvkiadó.
- Maróth Miklós (szerk.): *Az iszlám politikaelmélete: terminológiai vizsgálat*. Piliscsaba, 2009, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.
- Maróth Miklós: Az „arab tavasz”. *Külügyi Szemle*, 2012/1.
- Maróth Miklós: *Islám és politikaelmélet*. Budapest, 2013, Akadémiai Kiadó.
- Marsai Viktor: A libiai helyzet és az európai nagystratégia hiánya. *SVKK Elemzések*, 2014/13, http://netk.uni-nke.hu/uploads/media_items/svkk-elemzesek-2014-13-a-libiai-helyzet-es-az-europai-nagystrategia-hiany-marsai-v.original.pdf.
- Marsai Viktor: A libiai válság elmúlt két és fél éve európai szemszögből. *Nemzet és biztonság*, 2014/3, 82–104. p., file:///C:/Users/nrerzsi/Downloads/-cikkek-nb_2014_3_10_marsai_viktor.pdf.
- Marzúki, Monszef: *Ikhtirā’ al-dimukrátiyya. Al-tadzsrība al-túnisiyya*. [A demokrácia megalkotása/feltalálása. A tunéziai kísérlet] Libanon, 2013, Sarikat-al-Matbú’át lil-tauzi’ va-l-nasr.
- Muasher, Marwan: *The Second Arab Awakening*. New Haven and London, 2014, Yale University Press.
- N. Rózsa, Erzsébet: From Barcelona to the Union for the Mediterranean. Northern and Southern Shore Dimensions of the Partnership. *HIIA Papers*, 2010/9., <http://www.hiia.hu/pub/default.asp?y=2010&t=0>
- N. Rózsa, Erzsébet: Mediterranean Migration to New Central European Member States of the EU. Present and Future trends. *IEMed Yearbook 2007*. Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 269–272. p.
- N. Rózsa Erzsébet – Marsai Viktor: The NATO and the MENA – New Challenges, Old Approaches. *MKI Elemzések*, 2012/22.
- N. Rózsa Erzsébet – Péczeli Anna: *Egy békésebb világ eszközei. Fegyverzetellenőrzés, leszerelés, non-proliferáció*. Budapest, 2013, MKI–Osiris.
- N. Rózsa Erzsébet – Tüske Lászkó: Az arab identitás kérdőjelei. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Budapest, 2005, Teleki László Alapítvány, 2005, 27–65. p.
- N. Rózsa Erzsébet: A török EU-csatlakozás vitás kérdései. Következtetések a magyar külpolitika számára. In Vásáry István (szerk.): *Törökország és az iszlám. Az iszlám*

- szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében. Piliscsaba, 2008, Avicenna Kelet-Kutatások Központja, 109–132. p.
- N. Rózsa Erzsébet: Elnökválasztás Egyiptomban. Az elnökválasztás tanulságai. Előadás a Magyar Külügyi Intézetben, 2014. május 30-án.
- N. Rózsa Erzsébet: Gáza előtt, Gáza után – a gázai intervenció regionális és nemzetközi összefüggései. *MKI Tanulmányok*, 2009/1., <http://www.hiia.hu/index.php?menu=23&ev=2009>
- N. Rózsa Erzsébet: 9/11 és az arab világ. *MKI Tanulmányok*, 2011/24. (2011. 09. 26.), file:///C:/Users/Cili/Downloads/Tanulmanyok_2011_24_[%C3%BAj_publik%C3%A1ci%C3%B3_]_.pdf.
- N. Rózsa Erzsébet: A Bush-kormányzat Közel-Kelet-politikája. *Külügyi Szemle*, 2003/4. 52–87. p.
- N. Rózsa Erzsébet: Az egyén felelősségének kérdése az iszlámban. *Acta Humana*, 2004/2. 107–113. p.
- N. Rózsa Erzsébet: Az iraki konfliktus és a tágabb Közel-Kelet. *Külügyi Szemle*, 2007/2–3. 152–199. p.
- N. Rózsa Erzsébet: Az Iszlám Állam előretörése Irakban és az amerikai válaszcsepások. *SVKK Tanulmányok*, 2014/14.
- N. Rózsa Erzsébet: Evolúció vagy revolúció az Iráni Iszlám Köztársaság külpolitikájában. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Budapest, 2005, Teleki László Alapítvány, 111–145. p.
- N. Rózsa Erzsébet: Hogyan látja az iszlám a kereszténységet? *Limes*, 2003/1. 39–54. p.
- N. Rózsa Erzsébet: Irak újra a napirenden az Iraki és Levantei Iszlám Állam előretörése. *MKI Tanulmányok*, 2014/17., http://kki.gov.hu/download/5/5a/b0000/nrozsa_0625.pdf.
- N. Rózsa Erzsébet: Libya and the Hungarian EU Presidency. *Gyorselemzés*, 2011/14., <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=TVYBGH>.
- N. Rózsa Erzsébet: Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösség differenciáltsága*. Grotius Könyvtár 5. Budapest, 2010, Aula, 405–446. p.
- Nagy Milada: *Az Európai Unió eszközrendszere az euro-mediterrán partnerségben*. Doktori értekezés. Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, 2015.
- Osman, Tarek: *Egypt on the Brink. From Nasser to the Muslim Brotherhood*. New Haven – London, 2013, Yale University Press, 60–62. p.
- Owen, Roger: *State. Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*. London, 1992, Routledge.
- The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Oxford – New York, 1995, Oxford University Press.
- Pap Norbert: A muszlim közösségek szerveződésének sajátosságai Kelet-Közép-Európában. *Civil Szemle*, X/2. 2013. 49–65. p.
- Pap Norbert: A pécsi szunnita muszlim közösség. *Kisebbségkutatás*, 2013/2. 120–133. p.
- Perthes, Volker: *Der Austand. Die arabische Revolution und ihre Folgen*. Berlin, 2011, Pantheon.
- Podeh, Elie: *The Decline of Arab Unity: The Rise and Fall of the United Arab Republic*. Brighton, 1999, Sussex Academic Press.

- Pollack, Kenneth M. et al.: *The Arab Awakening. America and the Transformation of the Middle East*. Washington, 2011, Brookings Institution Press, 113. p.
- Porath, Yehoshua: *In Search of Arab Unity, 1930–1945*. London, 1986, Frank Cass.
- Póti László – N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum*. Budapest, 1999, SVKI.
- Ramadan, Tariq: *The Arab Awakening. Islam and the New Middle East*. London, 2012, Allen Lane.
- Rodinson, Maxime: *The Arabs*. Transl. Arthur Goldhammer. Chicago, 1981, University of Chicago Press.
- Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, 2010, Aula Kiadó.
- Rostoványi Zsolt: Nemzeti eszmék és folyamatok az iszlám világban. In Balogh András (szerk.): *Nemzet és nacionalizmus*. Budapest, 2002, Korona Kiadó, 19–158.
- Schumacher, Tobias: Gulf Cooperation Council (GCC) and Yemen. In Joel Peters (ed.): *The European Union and the Arab Spring. Promoting Democracy and Human Rights in the Middle East*. 2012, Lexington Books.
- Sharqieh, Ibrahim: Yemen, The Search for Stability and Development. In Kenneth M. Pollack et al.: *The Arab Awakening. America and the Transformation of the Middle East*. Washington, 2011, Brookings Institution Press.
- Simon Róbert: *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qáidáig*. Budapest, 2014, Corvina Kiadó.
- Szalai Máté: Az Öböl-menti politikai rendszerek legfontosabb jellemzői és kihívásai a XXI. század elején. *MKI Tanulmányok*, 2013/10., http://kki.gov.hu/download/3/89/b0000/Tanulmanyok_2013_10_Az_%C3%96b%C3%B6l_menti_politikai_r_.pdf.
- Szombathy Zoltán: *The Roots of Arabic genealogy. A Study in Historical Anthropology*. Piliscsaba, 2003, The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies.
- Szücs Anita: „Szabadság, testvériség egyenlőség” és a rasszizmus: muszlimok Franciaországban. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában, Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Grotius Könyvtár 5. Budapest, 2010, Aula, 217–292. p.
- The Military Balance 2014*. London, 2014, International Institute for Strategic Studies.
- Több szerző: *Al-szaura al-maszrija. Al-daváfi’ va-l-itidzshát va-l-tahaddiját* [Az egyiptomi forradalom. Okok, irányok és kihívások]. 2012, Arab Center for Research and Policy Studies.
- Tüske László – N. Rózsa Erzsébet: „Jázmin forradalom” a Közel-Keleten, avagy egy új korszak kezdete? *MKI Elemzések*, No. 2. (2011), <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=KECSRN>, 2011. január 27.
- Tüske László: *Adalékok a 2013-as egyiptomi átalakulás értelmezéséhez – Esettanulmány a szimbolikus politizálásra*. Előadás a XI. Vámbéry-konferencián, Dunaszerdahelyen, 2014. október 10-én.
- Tüske László: dustür – alkotmány címszó. In Maróth Miklós (szerk.): *Az iszlám politikaelmélete*. Piliscsaba, 2009, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 41–45. p.
- Valki László: Irak és a neokonok. *Élet és Irodalom*, 47. évf. 38.
- van Dam, Nikolaos: *The Struggle for Power in Syria. Politics and Society under Asad and the Ba’th Party*. London – New York, 2011, Tauris, 160–180. p.
- Vandewalle, Dirk J.: *A history of modern Libya*. 2012, Cambridge University Press.

Vandewalle, Dirk J.: *Libya since independence. Oil and State-building*. 1998, I. B. Tauris.
 Varga Gergely: *Az Egyesült Államok tágabb közel-keleti stratégiája és a transzatlanti kapcsolat a 2001. szeptember 11-ét követő évtizedben*. PhD-disszertáció, 2013.
 Wagner Péter: Magyar evakuáció Líbiában az EU polgári védelmi mechanizmusának részeként. *MKI-elemzések*, 2011/12., <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=PGHVRP>.

Internetes forráshelyek

Arab Human Development Report, Population Total, <http://www.arab-hdr.org/data/indicators/2012-3.aspx>
 Az Arab Liga honlapja http://www.arableagueonline.org/arableague/english/details_en.jsp?art_id=847&level_id=11.
 2002. június 24-i beszédében Bush elnök felvázolta „vízióját”, melyben két, egymás mellett békében élő ország képét vetítette előre, <http://usinfo.state.gov/regional/nea/text/0624bshspe.htm>.
 2003. április 30-i beszédében közölte Bush elnök, <http://usinfo.state.gov/regional/nea/summit/text2003/0430roadmap.htm>.
 Sweden recognizes Palestinian state, Israel upset, Yahoo News, 2014. október 30., <http://news.yahoo.com/sweden-recognizes-palestine-state-100608068.html>.
 'Arabs deadlocked on Iraq', Al-Ahram Weekly On-Line, <http://weekly.ahram.org.eg/2000/485/cg2.htm>.
 'Arab League affirms Arabs will not accept attacks on any Arab state', 2001. szeptember 24., <http://www.saudinf.com/main/y3113.htm>.
 'Bush admits Iraq miscalculation', <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/americas/3604564.stm>.
 SIPRI Arms Transfers Infographics, <http://www.sipri.org/research/armaments/transfers/measuring/at-images/The%20importers%20of%20major%20weapons-%20by%20region-%202004-2008%20and%202009-13.png>.
 A SIPRI adatbázisa The Top 20 Arms Importers 2009–2013, http://www.sipri.org/googlemaps/2014_of_at_top_20_imp_map.html.
 The Middle East Military Balance, 2001–2002, <http://mitpress.mit.edu/catalog/item/default.asp?tld=8758&type=2>.
 A dél-afrikai Durbanban ünnepélyes keretek között megnyitották az Afrikai Unió első csúcsértekezletét, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/africa/2116962.stm>.
 Kuvait az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal, Katar az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával, Oroszországgal és Franciaországgal kötött védelmi megállapodást. <http://english.aljazeera.net/NR/exeres/405C0207-A414-488A-B756-FA4AE8FC5592.htm>, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5437.htm>, stb.
 Hoszni Mubárak egyiptomi elnök interjúja az NBC televíziónak, 2001. szeptember 16, http://www.presidency.gov.eg/html/14-Sept2001_press.html.
 A Világbank, illetve a Nemzetközi Valutaalap adatait közlő Trading Economics honlapjai, <http://data.worldbank.org>, <http://www.tradingeconomics.com>.

'How democratic is the Middle East?' BBC, September 9, 2005, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3784765.stm.

'Democracy Building in South Central Iraq'. January 7, 2004, Coalition Provisional Authority, http://www.iraqcoalition.org/pressreleases/20040110a_Democracy-Hillah.htm.

Arab Human Development Report, Population Total, <http://www.arab-hdr.org/data/indicators/2012-3.aspx>.

Trading Economics, www.tradingeconomics.com.

<http://www.emarketer.com/Article/Smartphone-Usage-Nearly-Double-Middle-East-Africa/1010249>

<http://www.internetworldstats.com/stats5.htm>.

<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>.

Teljes munkanélküliség (a teljes lakosság %-ában), Világbank, <http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS>.

Robert Zoellick, a Világbank elnöke, 'Arab regimes need reform for jobs: World Bank', Al-Arabiyya News, 6 April, 2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/04/06/144496.html>.

Peter Jones: The Arab Spring: Opportunities and Implications. Canadian International Council, 2012. augusztus 22., <http://opencanada.org/features/the-arab-spring-opportunities-and-implications/>.

Obama Expected to Reduce Military Aid to Egypt. The New York Times, 2013. október 8., http://www.nytimes.com/2013/10/09/world/middleeast/obama-expected-to-reduce-military-aid-to-egypt.html?_r=0.

Disbanded Brothers. 2013. szeptember 25., The Economist, Pomgranate, <http://www.economist.com/blogs/pomegranate/2013/09/egypt>.

2010 Annual Arab Public Opinion Survey. http://www.brookings.edu/~media/research/files/reports/2010/8/05%20arab%20opinion%20poll%20telhami/0805_arabic_opinion_poll_telhami.pdf.

Erdoğan 2013. február 5-én, az ELTE-n elhangzott „A török külpolitika és a globális béke” című előadása, <http://www.elte.hu/hir?id=NW-4162>.

'Supreme Leader's view of Islamic Awakening' May 19, 2011, http://english.khamenei.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=1458&Itemid=13, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ts.html>.

Popular Protests in North Africa and the Middle East (IV): Tunisia's Way. Crisis Group Middle East/North Africa Report N°106, 2011. április 28., <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/106%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20IV-%20Tunias%20Way.pdf>.

EU and Tunisia agree to work towards advanced status. EU Neighbourhood Info Centre, 2010. november 5., <http://www.enpi-info.eu/medportal/news/latest/21537/EU-and-Tunisia-agree-to-work-towards-advanced-status>.

Self-immolation rising in the Arab world. UPI, 2011. január 19., http://www.upi.com/Top_News/World-News/2011/01/19/Self-immolation-rising-in-the-Arab-world/93831295440787/.

The tragic life of a street vendor. al-Dzsazíra, 2011. január 20., <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/01/201111684242518839.html>, www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/eg.html.

Tarek Osman: The Case for Egyptianism. The Cairo Review of Global Affairs, May 24, 2011, <http://www.aucegypt.edu/GAPP/CairoReview/Pages/articleDetails.aspx?aid=59>.

Reuters: US urges restraint in Egypt, says government is stable. January 25, 2011, <http://www.reuters.com/article/2011/01/25/ozatp-egypt-protest-clinton-idAFJOE7000KF20110125>.

Mona el-Ghobashy: The Praxis of the Egyptian Revolution. Middle East Research and Information Project, Middle East Report 258, www.merip.org/mer/mer258/praxis-egyptian-revolution.

Mona el-Ghobashy: Egypt's Paradoxical Elections. Middle East Research and Information Project, Middle East Report 238, <http://www.merip.org/mer/mer238/egypts-paradoxical-elections>.

Egypt's 'Rebel' campaign gathered 22 mn signatures, says spokesman, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/75244/Egypt/Politics-/Egyptys-Rebel-campaign-gathered-mn-signatures-say.aspx>.

Interview with Egyptian Politician ElBaradei: 'This was not a coup' Der Spiegel, July 8, 2013, <http://www.spiegel.de/international/world/bild-909976-517809.html>.

Haytham Mouzahem: Iran's Angle in Yemen. Al-Monitor, 2013. május 14., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/05/iran-angle-yemen-relations.html>.

Popular Protest in North Africa and the Middle East (II): Yemen between Reform and Revolution. Crisis Group Middle East/North Africa Report N° 102, 2011. március 10., 10. p., http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Yemen/102%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20II_%20Yemen%20between%20Reform%20and%20Revolution.pdf.

Yemen: President Saleh injured in attack on palace. BBC, 2011. június 3., <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-13638787>.

Ali Abdullah Saleh Museum, Transterra Media, 2013. március 2., <https://transterramedia.com/collections/833>, <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ba.html>.

US embassy cables: Guide to Bahrain's politics. The Guardian, 2011. február 15., <http://www.theguardian.com/world/us-embassy-cables-documents/168471>.

North Popular Protests in Africa and the Middle East (III): The Bahrain Revolt. Crisis Group Middle East North Africa Report No. 105, 2011. április 6., 4–5. p., <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Bahrain/105-%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20III-The%20Bahrain%20Revolt.pdf>.

Bahrain's Sectarian Challenge. Middle East Report No. 40., International Crisis Group, 2005. május 6., , <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>.

- North Popular Protests in Africa and the Middle East (III): The Bahrain Revolt. Crisis Group Middle East North Africa Report No. 105, 2011. április 6., <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Bahrain/105-%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20-III-The%20Bahrain%20Revolt.pdf>.
- GCC troops dispatched to Bahrain to maintain order. *Al-Arabiyya News*, 2011. március 14., <http://www.alarabiya.net/articles/2011/03/14/141445.html>
- Az ENSZ Közgyűlésének 289 (1949. november 24.) számú határozata, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/051/08/IMG/NR005108.pdf?OpenElement>.
- 'Gaddafi's tent gets a blow by high wind of change', *Al-Arabiya News*, 23 February, 2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/02/23/138904.html>, <http://www.nti.org/country-profiles/libya/chemical/>, www.nti.org.
- 'Gaddafi meets Barack Obama and Gordon Brown At G8 One Month Before Lockerbie Release', http://www.youtube.com/watch?v=yvH22_bTa0w&feature=relmfu (letöltve 2012. július 26.).
- 'Libyan minister recalls arrest that sparked uprising', 2012. február 16., <http://english.alarabiya.net/articles/2012/02/16/195107.html> (letöltve 2012. július 26.), www.unhcr.org.
- 'Revolution Won, Top Libyan Official Vows a New and More Pious State'. *The New York Times*, 2011. október 23., http://www.nytimes.com/2011/10/24/world/africa/revolution-won-top-libyan-official-vows-a-new-and-more-pious-state.html?pagewanted=all&_r=0.
- 'Libya poised to retake oil ports from rebels in move to split the country'. *The Guardian*, 2014. március 28., <http://www.theguardian.com/world/2014/mar/28/libya-poised-retake-oil-ports-rebels-split-country>.
- Iason Athanasiadis: The cities we lost. What lessons can the East Mediterranean's once cosmopolitan cities teach us about our strife-torn present? *Al-Dzsazíra*, 2014. március 13., <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/03/cities-lost-20143125644720862.html>.
- The Syria Crisis and the Palestinian Refugees. UNRWA, <http://www.unrwa.org/syria-crisis#Syria-Crisis-and-Palestine-refugees>.
- Faisal al-Miqdad: Iraqi Refugees in Syria. *FMR Iraq Special Issue* 19–20. p., <http://www.fmreview.org/en/FMRpdfs/Iraq/08.pdf>.
- Iraqi refugees flee Syrian conflict to return home. *BBC*, 2012. október 29., <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-20131033>, <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/meast/04/07/syria.kurdish.citizenship/>.
- Eyal Zisser: Can Assad's Syria Survive Revolution? *Middle East Quarterly*, Spring 2013, 65–71. p., <http://www.meforum.org/3529/assad-syria-revolution>.
- Joshua Landis: The Syrian Uprising of 2011: Why the Assad Regime Is Likely to Survive to 2013? *Middle East Political Council Journal*, Spring 2012, Volume XIX. No. 1., <http://www.mepc.org/journal/middle-east-policy-archives/syrian-uprising-2011-why-asad-regime-likely-survive-2013>.

- Syria troops retake Christian town of Maalula. *http://voiceofrussia.com/news/2014_04_14/Syria-troops-retake-Christian-town-of-Maalula-5235/*.
- Syrian government says Maaloula's sites sacked by rebels. Al-Monitor, *http://www.al-monitor.com/pulse/security/2014/05/syria-maaloula-damage-christian-sites.html#*.
- International Religious Freedom Report for 2013. US Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper*.
- Syrian Alawites horrified by rising death toll. Al-Monitor, *http://www.al-monitor.com/pulse/security/2014/05/syria-maaloula-damage-christian-sites.html#*.
- Syria's depleted military ramps up conscription. UPI, 2014. december 29., *http://www.upi.com/Top_News/World-News/2014/12/29/Syrias-depleted-military-ramps-up-conscription/8971419865771/*.
- 'Friends of Syria' recognize opposition. al-Jazeera, 2012. december 12., *http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/12/201212124541767116.html*, *http://www.the-trench.org/wp-content/uploads/2014/12/20141204-Atomic-Reporters-Syria-CW.pdf*.
- Timeline of Syrian Chemical Weapons Activity 2012-2014. Arms Control Association, *http://www.armscontrol.org/factsheets/Timeline-of-Syrian-Chemical-Weapons-Activity*.
- Jean Aziz: Syria confident of Russian military support. Al-Monitor, 2014. június 4., *http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/06/syria-official-interview-russia-support-field-developments.html*.
- Islamic State: Syria rebels warn of backlash over US airstrikes. *BBC News*, 2014. október 15., *http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29510994*.
2015. január 7-én frissítetett adatok, *http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php*.
- Syrians entering Lebanon face new restrictions. BBC, 2015. január 5., *http://www.bbc.com/news/world-middle-east-30657003*.
- Robin Wright and Peter Baker: Iraq, Jordan See Threat To Election From Iran. Leaders Warn Against Forming Religious State. *The Washington Post*, 2004. december 8., *http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html*.
- MEMRI Special Dispatch 1013, October 28, 2005, *http://www.memri.org/report/en/0/0/0/0/0/1510.htm*,
- Juan Cole: Hitchens the Hacker; And, Hitchens the Orientalist; And „We don't Want YOur STinking War!" *http://www.juancole.com/2006/05/hitchens-hacker-and-hitchens.html*.
- General Conference admits Palestine as UNESCO Member. 2011. október 31., *http://www.unesco.org/new/en/media-services/single-view/news/general_conference_admits_palestine_as_unesco_member_state/#.VLO0BSuG_ik*.
- General Assembly Votes Overwhelmingly to Accord Palestine 'Non-Member Observer State' Status in United Nations. 2012. november 29., *http://www.un.org/press/en/2012/ga11317.doc.htm*.
- Iranian naval ships dock in Syria. *The Telegraph*, 2012. február 20., *http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/9092853/Iranian-naval-ships-dock-in-Syria.html*.

- Mursi beyond Tehran. *Al-Ahram Weekly*, 2012. szeptember 6-12., <http://weekly.ahram.org.eg/2012/1113/eg1.htm>.
- The 2011 Arab Public Opinion Poll. November 21, 2011, <http://www.brookings.edu/research/reports/2011/11/21-arab-public-opinion-telhami>.
- 'Poll shows Iran has lost Arab support'. *Gulf News*, August 3, 2011, <http://gulfnews.com/news/region/iran/poll-shows-iran-has-lost-arab-support-1.846469>.
- Hamid Dabashi: What happened to the Green Movement in Iran? *Al-Dzsazíra*, 2013. június 12., <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/05/201351661225981675.html>
- Jonathan Spyer: 'Israel should be wary of celebrating the 'Shia crescent' setback'. 7 September 2011, <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/sep/07/israel-complacent-decline-shia-influence>.
- Gonaz Esfabdiari: 'News Agency Removes Report On Iran's 'Physical' Involvement in Syria'. *Payvand News*, 05/29/12, www.payvand.com/news/12/may/1285.html.
- Egypt hosts 1st regional meeting on Syrian crisis. *Hürriyet Daily News*, 2012. szeptember 11., <http://www.hurriyetdailynews.com/egypt-hosts-1st-regional-meeting-on-syria-crisis.aspx?pageID=238&nid=29833&NewsCatID=352>.
- A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003, <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>.
- EU-GCC párbeszédéről bővebben lásd http://ec.europa.eu/delegations/gulf_countries/eu_gulf_countries/political_relations/index_en.htm.
- EU divided in UN vote on Palestine's status. *EurActive*, 2012. november 30., <http://www.euractiv.com/global-europe/palestine-recognition-highlights-news-516369>.
- Peter Beaumont: Eu parliament backs Palestinian state „in principle”. *The Guardian*, 2014. December 17., <http://www.theguardian.com/world/2014/dec/17/eu-parliament-backs-palestine-state>.
- Lisszaboni szerződés, Treaty of Lisbon. http://europa.eu/lisbon_treaty/full_text/index_en.htm.
- Partnership for democracy and shared prosperity with the Southern Mediterranean. 2011. március 8., http://eeas.europa.eu/euromed/docs/com2011_200_en.pdf.
- A new response to a changing neighbourhood. 25/05/2011, COM (2011) 303, http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/com_11_303_en.pdf.
- Richard Youngs: The EU and the Arab Spring: from munificence to geo-strategy. FRIDE Policy Brief No. 100, October 2011, <http://www.fride.org/publication/950/the-eu-and-the-arab-spring-from-munificence-to-geo-strategy>.
2011. november 25-én Marokkóban a mérsékelt islamista Igazság és Fejlődés Pártja nyerte a parlamenti választásokat, http://www.nytimes.com/2011/11/27/world/africa/moderate-islamist-party-winning-morocco-election.html?_r=0.
- Neighbourhood at the crossroads – taking stock of a year of challenges. Európai Bizottság, 2014. március 27., http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-315_en.htm.
- Az EU 213-ban további 150 millió eurót szánt a déli szomszédok átalakulásának elősegítésére, melyből Líbiának 5 milliót, Tunéziának 55 milliót szántak, http://eeas.europa.eu/enp/pdf/2014/regional/pdsp_en.pdf.
- Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013, Regional report. A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediter-

- ranean Partners. 2014. március 27., http://eeas.europa.eu/enp/pdf/2014/regional/pdsp_en.pdf.
- Kristina Krausch: Rethinking relationships to Europe's south. FRIDE Commentary No. 17., September 2014, http://fride.org/download/Commentary17_Rethinking_relationships_to_Europe_South.pdf.
- Az European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007-2013. Overview of Activities and Results táblázata, European Commission, <http://www.enpi-info.eu/files/publications/Overview%20ENG%20web%20low.compressed.pdf>.
- Tunisia's Ennahda party rejects ESSID cabinet. Middle East Eye, 2015. január 26., www.middleeasteye.net/news/tunisia-ennahda-party-rejects-ssid-cabinet-881879891#sthash.561WB8QV.dpuf.
- Fehim Taştekin: Turkey sidelined by its Arab Spring policies. Al-Monitor, 2014. március 24., <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/03/turkey-arab-spring-syria-policies-sidelined.html>.
- Fehim Taştekin: Erdoğan's Africa tour. Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-erdogan-islamic-leadership-africa.html>.
- Mehmet Çetingülec: Turkey foreign investment slowdown. Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-foreign-investment-profile.html>.